राजा बर्बरीकको उपाख्यान :—

चारै भाइ र द्रौपदी पनि मिली * सम्झाउँदा राम्ररी ।
बोलेनन् नृपती युधिष्ठिर ठुलो * चिन्ता परी त्यो घरी ॥
त्यै वेला पुरका पुगे द्विजहरू * सत्पात्र नारी, नर ।
सारालाइ बसालि धर्म-सुतले * गर्नू भयो आदर ॥५३॥
तिन्ले पाण्डवको गरे खुशि हुँदै * सत्कीर्तिको वर्णन ।
आशीर्वाद दिए कती सुजनले * आनन्द मानीकन ॥
लागे धर्म-कुमार भन्न--पुरका * हे श्रेष्ठ नारी, नर ।
हाम्रो जीत गराउने समरमा * हुन् कृष्ण योगेश्वर ॥५४
योद्धा कौरवलाइ नत्र कसरी * मार्नै थियौं युद्धमा ।
बारंबार प्रणाम गर्दछु परी * श्री कृष्णका पाउमा ॥
यस्तो बात सुनेर धर्मसुतको * खूशी भए ती सब ।
थाले गर्न कुरा अनादर गुनी * चारै जना पाण्डव ॥५५
मार्‍यौं शत्रुहरू ठुलो दुख खपी * हामीहरूले सब ।
हाम्रो जीत गराउने हुन गए * यी सारथी केशव ॥
हाम्रो त्यो रणमा पराक्रमहरू * देख्दै नदेखेसरी ।
गर्दैछन् गुण गान खूब हरिको * दाज्यू भई यो घरी ॥५६
हामी चित्त बुझाउँ धर्म-सुतको * वार्ता सुनी के गरी ।
ती चारै जनको कुरा सुनिसकी * बोल्नूभयो श्री हरि ॥
हे राजन ! सब भाइले हजुरका * जस्तो पराक्रम् गरे ।
त्यस्ले जीत लड़ाइँमा हुन गयो * सम्पूर्ण वैरी मरे ॥५७॥
त्यस्को ख्याल नराखि आफ्नु मनमा* आज्ञा भयो जे जति ।
त्यसले चित्त दुख्यो यि भाइहरूको * अत्यन्त हे भूपति !

बोल्ले धर्म-कुमार आदर गरी * आज्ञा हरीको सुनी ।
कस्ले गर्छ बढाइ आफ्नु यसरी * आफैं मपाईं बनी ॥५८
मारे शत्रुहरू बराबर सबै * भाईहरूले हरि !
कस्को श्रेष्ठ थियो पराक्रम भनौं * कुन् मुख्य हो के गरी ?
यस्तो बात सुनी तुरुन्त दिनुभो * श्री कृष्णले उत्तर ।
देख्ने युद्ध सबै छ जीवित अझैं * हे भूप ! यौटा शिर ॥५९
त्यसले भन्छ यथार्थ बात हरिले * आज्ञा भएथ्यो जब ।
पौंचे सोध्न भनी हरीसहित ती * पाँचै जना पाण्डव ॥
सोधे त्यो शिरलाई धर्म-सुतले * देखी ठुलो वृक्षमा ।
देखेथ्यौ तिमिले पराक्रम ठुलो * कुन् वीरको युद्धमा ?६०
लाग्यो त्यो शिर मात्र बोल्न नृपले * आज्ञा भएको सुनी ।
यौटा कृष्णसिवाय वीर रणमा * देखीनँ कोही पनि ॥
हुन्थे कत्तल वीर सैनिक जती * श्री कृष्णका चक्रले ।
खान्थिन् योगिनि झैं घुमी रगत ती * श्रीद्रौपदी रोषले ६१॥
खेल्थे बालक झैं अरू जती थिए * योद्धा त्यहाँ भूपती !
मैले बात यथार्थ वर्णन गरें * प्रत्यक्ष देखे जति ॥
सोधे धर्म-कुमारले--कसरि यो * तिम्रो भयो—दुर्गति ।
बोल्दैछौ शिर मात्र भैकन तिमी * आश्चर्य लाग्यो अति६२
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * हाँसेर बोल्यो शिर ।
राजन् बङ्ग प्रदेशको नरपती * मै बर्बरीक हूँ तर ॥
चर्चा युद्ध हुने सुनी अलिकती * सेना लिई साथमा ।
हार्नेको पुगि गर्छु मद्दत भनी * आएँ म संग्राममा ॥६३
सोधे ब्राह्मणले मलाइ पथमा * भेटेर हे भूपति !
जाँदैछौ अहिले कतातिर तिमी * के गर्न हे सन्मति !

यस्तो प्रश्न सुनेर उत्तर दिएँ * तिन्लाइ हे ब्राह्मण।
हार्नेतर्फ भई लड़ेर रणमा * जानेछु मद्दत दिन ॥६४
हाँस्तै ब्राह्मणले भने–'शरहरू * छन् तीन मात्रै किन ?
थोरै सैन्य लिई सहाय कसरी * गर्छौ मलाई भन ?'
मैले ती द्विजलाइ उत्तर दिएँ * 'छाड़ेर यौटा शर।
मृत्युस्थान बुझेर वीर सबकी * दोस्रो चलाई शर ॥६५॥
मार्नेछु सब वीर सैनिकहरू * चाहिन्न तेस्रो शर'।
मेरो बात सुनेर फेरि द्विजले * सोधे गरी आदर ॥
शेखीयुक्त कुरा भन्यौ जति यहाँ * आफ्नू गरी वर्णन।
केही देउ प्रमाण नत्र कसरी * विश्वास मानौं भन ॥६६
इच्छा ब्राह्मणको बुझीकन त्यहीं * मैले परीक्षा दिन।
यौटा बाण गरें प्रहार पहिले * रातो लगाईकन ॥
जस्को प्राण जहाँ थियो त्यहिं पुगी* विद्युत्सरी वेगले।
फर्क्यो चिह्न लगाइ फेरि करमा * देखेर ती विप्रले ॥६७॥
माग्छु दान दिने भए प्रण गरी * देऊ भनेथे जब।
मैले दिन्छु भनी गरें प्रण तिमी * जे माग्दछौ त्यो सब ॥
मेरो बात सुनेर लिन्छु शिर नै * देऊ भने विप्रले।
सोधें—यो शिर माग्दछौ छल गरी * हे विप्र ! कुन् हेतुले ॥६८
को हौ ? यो शिरले हुनेछ हित के ? * कल्याण तिम्रो भन।
मेरो विन्ति सुनेर आदर गरी * बोल्दा भए ब्राह्मण ॥
सक्तैनन् तिमिलाइ जित्न रणमा * हे वीर ! कोही पनि।
पक्का कौरव हार्दछन् र तिमिले * गर्छौ कि मद्दत् भनी ६९
मेरा पाण्डव मित्र हुन् समरमा * तिन्को चिताई हित।
माग्दैछु शिर दान देउ तिमिले * भक्ती र श्रद्धासित ॥

राजन् ! कृष्ण मलाइ जान 'शिर' यो* काटी लिए तापनी ।
देखौला तिमी युद्ध जीवित रही * मेरो कृपाले भनी ॥७०॥

वन जान तयार भएका राजा युधिष्ठिरलाई व्याधा र मूसाको उदाहरण दिएर शिक्षा दिएको

मेरो भक्ति हुने र दुःख नहुने * दिन्छु खुशीले वर ।
यस्तो अर्ति दिएर रूप त्यति त्यो * श्री कृष्ण योगेश्वर ॥
आफ्नो रूप लिई चतुर्भुज दिए * गोविन्दले दर्शन ।
पाएँ दर्शन नाथका चरणको * प्रत्यक्ष सोही क्षण ॥७१॥
टक्र्याएँ शिर यो प्रसन्न मनले * काटेर मैले जब ।
मेरो यो शिरलाइ राखि रुखमा * पाल्नूभयो केशव ॥
यस्तो विन्ति गरेर मौन हुन गो * बोलेन केही शिर ।
आफ्नू बाहुलिले भुसारिदिनुभो * श्री कृष्णले सादर ॥७२
पाई स्पर्श सुकोमल प्रभुजिको * त्याग्यो दुखी जीवन ।
गर्नू भो हरिले सहर्ष शिरको * संस्कार सोही क्षण ॥

श्री गोविन्द र पाँच पाण्डव अरू * जो जो गएका थिए ।
गर्दै वर्णन कृष्णका गुणहरू * आनन्दले फर्किए ॥७३॥

श्री वेदव्यासको शिक्षा, युधिष्ठिरको नगर प्रवेश र राज्याभिषेक :—

देखेथे जब बर्बरीक नृपको * प्रत्यक्ष त्यो सद्गति ।
जानी ईश्वर कृष्णका चरणमा * आफ्नू लगाई मति ॥
पाँचै भाइ मिली सुयोग्य रितले * गर्दा भए चाकरी ।
आए व्यास मुनी युजिष्ठिरकहाँ *शिक्षार्थ सोही घरी ॥७४॥
राखी आसनमा प्रसन्न मनले * तिन्को गरे स्वागत ।
लागे भन्न बुझाइ व्यास मुनिले * सद्धर्म राम्रोसित ॥
राजन् ! खूब अनर्थ दुष्ट कुरुले * तिम्रो पहीले गरे ।
लागेथ्यो कर लड्नलाइ र सबै * त्यै पापद्वारा मरे ॥७५॥
तिम्रा भाइ बने निमित्त तर ती * आई ठुलो दुर्दिन ।
दैवाधीन भई मरे तिमि वृथा * दुःखी रहन्छौ किन ?
मर्नें भूपतिका र वीरहरूका * सन्तानको राम्ररी ।
रक्षा, पालन गर्नुपर्छ तिमिले * राजा बनी यो घरी ॥७६॥
यस्तो अर्ति सुनेर व्यास मुनिको * शान्ती भई चित्तमा ।
सोधे धर्मकुमारले शिर धरी * श्री व्यासका पाउमा ॥
लाग्यो पाप ठुलो अवध्य वध जो * गर्नू पर्‍यो युद्धमा ।
सीयोले सरि घोच्छ यो सब कुरा * सम्झीलिंदा चित्तमा॥७७
प्रायश्चित्त स्वधर्मपूर्वक कुर्ने * कर्तव्य मेरो भए ।
तिनका निम्ति पनी म गर्छु खुशिले * जो युद्धमा मारिए ॥
बिन्ती धर्मकुमारको सुनिसकी * भन्नूभयो व्यासले ।
निर्दोषी तिमि छौ, मरे समरमा * सम्पूर्ण ती कालले ॥७८

जस्का बन्धु तथा पिता र जननी * छैनन् छ जो निर्दयी ।
मान्यो 'काल' त्यही भएर बलवान् * के पुग्छ चिन्ता लिई ॥
राजन् ! क्षत्रिय धर्ममा दृढ रही * त्यस्को गऱ्यौ पालन ।
लाग्यो पाप मलाइ बन्धुवधको * भन्छौ वृथामा किन ? ७९
आफ्नू धर्म ठुलो बुझी जतनले * गर्दैन जो पालन ।
कस्तै पुण्य गरोस् हुँदैन कहिले * उत्तीर्ण त्यो दुर्जन ॥
गर्नेछौ हयमेध एक तिमिले * श्रद्धा पुऱ्याई जब ।
प्रायश्चित्त हुनेछ, ताप मनको * जानेछ तिम्रो सब॥८०॥
धेरै राक्षसको गरी वध स्वयं * श्री रामले युद्धमा ।
गर्नू भो पछि अश्वमेध मख नै * आनन्दका साथमा ॥
धेरै वर्ष चलीरह्यो अति ठुलो * संग्राम देवासुर ।
मारे राक्षसलाइ स्वर्गपुरिको * भोगादिका खातिर ॥८१॥
पापी कौरवले पनी घरि-घरि * दुष्कर्म जस्तो गरे ।
सोही पाप फलेर दैवगतिले * संग्रामद्वारा मरे ॥
जस्का निम्ति दुखाइ चित्त वनमा * जानू वृथा हो अब ।
जानू योग्य छ हस्तिनापुर; लिई * भाई सबै बान्धव ॥८२॥
यस्तो अति दिएर आश्रममहाँ * श्री व्यास पाल्नूभयो ।
चिन्ता धर्मकुमारको जति थियो * त्यो अर्तिद्वारा गयो ॥
त्यो देखि हरिले हुकुं दिनुभयो * आनन्द मानीकन ।
गर्नूपर्छ छिटो गई नगरमा * हे भूपती ! शासन ॥८३॥
त्यो आज्ञा हरिको सुनी रथ तथा * पाल्की तयारी गरी ।
गान्धारी, धृतराष्ट्रलाइ पहिले * राख्दा भए राम्ररी ॥
राखी भाइहरू वरी-परि अरू * राजा तथा बान्धव ।
आफू माझमहाँ युधिष्ठिर बसे * त्यागेर चिन्ता सब ॥८४

हाँकेथे रथ भीमले विजयले * छाता लिए सुन्दर ।
भाई श्री सहदेव औ नकुलले * हाँक्ता भए चामर ॥
शोभा दिव्य फिंजाइ गौरव ठूलो * दर्शाउँदै भूपको ।
ताराका बिचमा सफा शशिसरी * यात्रा थियो भव्य त्यो ८५
लागेथ्यो जब बढ्न त्या पुरतरफ् * राजा बसेको रथ ।
थाले हेर्न अनेक मानिसहरू * ढाकेर पूरा पथ ।
कौशी, झ्याल, अटालिमा, सडकमा* हेरौं सवारी भनी ।
पैह्लेदेखि थिए उपस्थित युवा * स्त्री, बाल, बूढा पनी ॥८६
पौंचेथ्यो रथ त्यो जसै नगरमा * सत्कार ठूलो गरे ।
लावा पुष्प अबीर आदि सबले * पानी परे झैं छरे ॥
दिन्थे आशिष दीर्घ जीवन हुने * भूपाललाई कति ।
जै जैकार गरेर उच्च स्वरले * आनन्द मान्थे कति ॥८७
पढदै वेद गुणानुवाद नृपको * गर्थे जहाँ ब्राह्मण ।
चार्वाक् नाम हुने थियो नरपते ! * यौटा त्यहीं दुर्जन ॥
झूटो उक्ति दिएर विप्रहरूको * बोल्यो कराईकन ।
मान्यो बन्धु सबै वृथा समरमा * गर्छौं बढाई किन ॥८८॥
गर्ने पाप तिमि समान नृपको * धिक्कार हो जीवन ।
झूटो राक्षसको कुरा सुनि सबै * बोल्दा भए ब्राह्मण ॥
गर्दैनौं मनले पनी अहित वा * निन्दा, गुणी भूपको ।
सुन्नू व्यर्थ हजूरले किन पऱ्यो * झूटो कुरा दुष्टको ८९॥
राजालाइ यती भनेर द्विजले * हुँकारको शब्दले ।
हप्काए, तर दुष्ट राक्षस मऱ्यो * चार्वाक त्यै श्रापले ॥
मानी दुःख ठूलो युधिष्ठिर गए * दर्बारमा त्यो दिन ।
बिन्ती श्री धृतराष्ट्रजीसित गरे * पाँचै जना गैकन ॥९०॥

छोरा हूँ म हजूरको चरणमा * भक्ती सदा गर्दछु ।
आज्ञा मान्न सदा प्रसन्न मनले * हे भूप ! तैयार छु ॥
गर्थें राज्य-प्रबन्ध पूर्ण सहजै * आज्ञा हजुर्ले दिए ।
यो बिन्ती धृतराष्ट्रले सुनिसकी * हाँसेर भन्दा भए ॥९१॥
तिम्रो राज्य थियो अघी र अहिले * हे बाबु ! तिम्रै भयो ।
जे इच्छा मनमा छ त्यै गर तिमी * आज्ञा दिने हूँ म को ?
दिन्छु आशिष दीर्घ-जीवन मिली * कीर्ती हवस् उज्ज्वल ।
पाऱ्यौ उज्ज्वल पाँच भाइहरूको * उद्योगले यो कुल ॥९२॥
यो आज्ञा धृतराष्ट्रको जब सुने * खूशी भए पाण्डव ।
सामग्री अभिषेकको जति थियो * तैयार पारे सब ॥
राखे रत्नजड़ाउ एक सुनको * देदीप्य सिंहासन ।
बस्ने श्री हरिले थियो नगिचमै * त्यस्तै सफा आसन ॥९३॥
माला, चामर, छत्र, तोरण, ध्वजा * टाँगेर चारैतिर ।
पारे स्वर्गसमान रत्नहरूले * प्रासाद बाटो, घर ॥
आएथ्यो अभिषेकको दिन जसै * आनन्द मानीकन ।
आफ्नू आसनमा युधिष्ठिर बसे * तिन्का पछि अर्जुन ॥९४
हाँक्थे श्री सहदेव औ नकुलजी * आनन्दले चामर ।
साम्रू भीम बसे, अली वर त्यहीं * श्री कृष्ण योगेश्वर ॥
गान्धारी, धृतराष्ट्र, कुन्ति जननी * श्री द्रौपदी सुन्दरी ।
अर्कोतर्फ युयुत्सु औ विदुरजी * बस्ता भए त्यो घरी ॥९५
पढ्थे ब्राह्मण स्वस्तिवाचन, गुरू * धौम्यादि ज्ञानी मुनी ।
गर्थें धर्म-कुमारलाइ अभिषेक् * हुन्न दीर्घजीवी भनी ॥
हे राजन् ! अभिषेक पाण्डु-सुतको * पूरा भएथ्यो जब ।
पारे तुष्ट सहर्ष ब्राह्मण तथा * दुःखी दरिद्री सब ॥९६॥

सेनानायक, भृत्यवर्ग र प्रजा * मन्त्री हितैषीकन ।
इच्छामाफिक वस्तुले र धनले * राजी गराए मन ॥
राजाले युवराजको पद दिए * श्री भीम योद्धाकन ।
सल्लाहा दिनमा रहे विदुरजी * सेनापती अर्जुन ॥९७॥
योग्यायोग्य गरी विचार नृपले * उत्साहका साथमा ।
राखेथे सबलाइ राज्यभरको * सानू ठुलो काममा ॥
बाँधी राज्य प्रबन्ध योग्य रितले * पैह्ले भए झैं गरी ।
थाले शासन गर्न धर्म-सुतले * साम्राज्यको राम्ररी ॥९८

पाण्डवलाई लिएर श्रीकृष्ण भीष्मकहाँ जानू :—

हे राजन् ! धृतराष्ट्रको जतनले * गर्दै रही चाकरी ।
गर्थे शासन वीर पाण्डवहरू * तिन्ले भने झैं गरी ॥
आए भेट्न भनी स्वयं कृप गुरु * भूपाललाई जब ।
राखेथे गुरुलाइ आदर गरी * पैह्ले सरीको सब ॥९९॥
हे राजन ! हरिको युधिष्ठिरजिले * गर्छु भनी दर्शन ।
प्रातःकालमहाँ पुगे विजयको * प्रासादमा क्वै दिन ॥
चिम्ली नेत्र दुवै सफा पलङमा * बाँधेर पद्मासन ।
गर्थे इन्द्रिय रोकि शुद्ध मनले * चिद्ब्रह्मको चिन्तन॥१००
टाढैबाट गरी प्रमाण हरिको * देखेर त्यस्तो स्थिति ।
बोले धर्म-कुमार नम्र स्वरमा * आनन्द मानी अति ॥
गर्नें पालन, सृष्टि-नाश क्षणमा * हे नाथ ! लक्ष्मीपति !
गर्नूहुन्छ हजूर ध्यान यसरी * कस्को लगाई मति ?॥१
पाई दर्शन नाथको चरणको * कल्याण मेरो भयो ।
मेरो केहि भए कसूर अहिले * गर्नोस् क्षमा हे विभो !

मन्छन् जस्कन 'नेति-नेति' श्रुतिले * ब्रह्माण्डका पालक !
चिन्ता छैन मलाइ केहि, प्रभु भैं * पाएर संरक्षक ॥२॥
जोरी हात थड़ा भएर नृपले * बिन्ती गरेको सुनी।
आज्ञा गर्नुभयो जनार्दनजिले * हाँस्तै दयालु बनी ॥
मेरो चिन्तनमा निमग्न अहिले * छन् भीष्म, त्यै कारण।
ऐल्हे हे अधिराज ! भीष्मतिर नै * मेरो हुनाले मन ॥३॥
मैले जान्न सकीनँ भेट्न यसरी * पाल्नूभएको पनी।
जान्छु भीष्मकहाँ म भेट्न नगए * दुःखी हुनेछन् तिनी ॥
जान्हुन्छ भने हजूर मसँगै * पाल्नूहवस् भूपति !
गर्नेछन् उपदेश योग्य हितको * जाने बुझेको जति ॥४॥
त्यो आज्ञा हरिको सुनेर मनमा * आनन्द मानीकन।
चारै भाइ लिई चढेर रथमा * जाँदा भए त्यै क्षण ॥
ज्ञानी नारद, व्यास, तुम्बुरु कुरू * शाण्डिल्य औ जैमिनी।
विश्वामित्र, वसिष्ठ, दक्ष क्रतु औ * मौद्गल्य गौतम् मुनि॥५
देवस्थान र वात्स्य, हारित अरू * ज्ञानी गुणी ब्राह्मण।
गर्थे चिन्तन कृष्णको बसी त्यहाँ * घेरा लगाईकन ॥
पढ्थे वेद अनेक ब्राह्मणहरू * सानन्द हे भूपति !
श्री योगेश्वरको प्रसन्न मनले * श्रीभीष्म गर्थे स्तुति ॥६॥
पाँचै पाण्डव वीरका सँग जसै * श्री कृष्ण योगेश्वर।
ल्याए भीष्मकहाँ सवारि हरिको * गर्दै ठुलो आदर ॥
आज्ञा गर्नुभयो सहर्ष हरिले * श्री भीष्म योद्धाकन।
जानी स्नेह ठुलो ममा हजुरको * आएँ म हे सज्जन ! ॥७॥
कस्तो कष्ट छ ? देहमा अझ पनी * छन् घाउ शस्त्रास्त्रका।
देख्ता दुःख हजूरको, सुख वृथा * ठान्छु म संसारका ॥

राखेको वशमा छ मृत्यु यसरी * कुन् व्यक्तिले लोकमा ।
पारेको छ हजूरलाई अहिले * दुर्दैवले कष्टमा ॥८॥
ज्ञानी धार्मिक वीर को हजुर झैं * संसारमा छन् अब ?
त्याग्नू हुन्छ हजूरले तन भनी * सन्ताप मान्छौं सब ॥
दुःखी धर्म-कुमार छन् समरमा * राजा र बन्धू मरी ।
तिन्लाइ उपदेश उत्तम दिनोस् * कल्याण मिल्ने गरी ९॥
त्यो आज्ञा हरिको सुनेर मनमा * आनन्द मानीकन ।
जोरी हात भने पितामहजिले * हे देवकी-नन्दन !
जस्को चिन्तनले सबै तरहका * संकष्ट जान्छन् टरी ।
जान्छन् नाम जपेर जुन् पुरुषको * संसार पारी तरी ॥१०॥
सोही श्री हरिको दया हुन गई * पाएँ यहीं दर्शन ।
बारंबार प्रणाम गर्दछु प्रभो ! * खूशी छ मेरो मन ॥
जस्को तेज र शक्तिले स्थिति सदा * मानिन्छ ब्रह्माण्डको ।
तिन्का सामु ठुलो भएर अहिले * शिक्षा दिने हूँ म को ॥११
शिक्षा बक्सनुहोस् स्वयं हजुरले * तिन्लाइ धर्मार्थको ।
शक्ती इन्द्रियमा रहेन अघि झैं * घाऊ छ झन् शस्त्रको ॥
गल्दै देह गयो, बढी शिथिलता * सुद्धी हरायो सब !
सक्नेछु उपदेश गर्न कसरी * धर्मार्थको केशव ! ॥१२॥
यस्तो विन्ति सुनी पितामहजिको * बोल्नूभयो माधव ।
आज्ञा गर्नुभयो जती हजुरले * हुन् सत्य वार्ता सब ॥
आफ्ना बान्धवलाइ यो बखतमा * शिक्षा हजुर्ले दिंदा ।
होला मङ्गल लोकको, हजुरको * बढ्नेछ कीर्ति सदा ॥१३
त्यागने प्राण हजूरले अब रहे * छप्पन्न मात्रै दिन ।
त्यस्का बाद गएर स्वर्गपुरिमा * बस्नोस् खुसी भैकन ॥

जस्तो बढ्दछ अन्धकार नभमा * श्रीसूर्य अस्ताउँदा ।
त्यस्तो ज्ञान हुनेछ लुप्त भवको * यो देह त्यागी दिंदा ॥१४॥
मूर्च्छा ग्लानि र भोक-प्यासहरुको * बाधा नहोस् देहमा ।
पीड़ा नाश भएर बाणहरुको * शान्ती रहोस् चित्तमा ॥
बढ्ला निर्मल ज्ञान, तेज रविको * फैले सरी भूमिमा ।
देलान् लोकहरू जलाञ्जलि ठुलो* कीर्ति रही लोकमा ॥१५॥
गर्नुहोस् उपदेश लोकहरुको * कल्याणको खातिर ।
होला सुन्दर दिव्यदृष्टि, खुशिले * मैले दिएँ यो वर ॥
पाई यो वरदान भीष्म मनमा * अत्यन्त खूशी भए ।
भोली दर्शन गर्दछौं भनि सबै * दर्बार फर्की गए ॥१६ ॥
प्रातःकाल अनेक मङ्गल हुने * बाजा बजे सुन्दर ।
शय्या त्यागनुभयो सहर्ष हरिले * नित्य क्रिया खातिर ॥
सन्ध्या स्नान सकेर विप्रगणको * सत्कार पूजा गरी ।
पाँचै भाइ लिई पितामहकहाँ * पाल्नूभयो श्रीहरी ॥१७॥
पाई दर्शन कृष्णको खुशि भए * श्री भीष्म ज्ञानी जब ।
तिनूको भाव बुझी प्रसन्न मनले * बोल्नूभयो केशव ॥
'के कस्तो छ बताउनोस् शरिरको * ग्लानी, अशान्ती, दुख।'
बोले भीष्म कुरा सनी कमल झैं * हेर्दै प्रभूको मुख ॥१८॥
'जस्ले गर्दछ सृष्टि-नाश क्षणमा * संसारको पाल्न ।
त्यस्ता श्री जगदीशको भइ दया * पाएपछी दर्शन ॥
के टिक्थे मनका अशान्ति दुख ती * भागे डराईकन ।
शक्ती ज्ञान बढी सबै तरहले * खूशी छ मेरो मन ॥१९॥

श्री कृष्णले दिनुभयो वर जो मलाई ।
त्यस्ले दियो नयन दिव्य दुवै खुलाई ॥

इच्छा छ जे अब युधिष्ठिर सोध्न आउन् ।
सन्ताप बन्धु-वधको मनमा नमानुन्' ॥२०॥

श्री भीष्मले युधिष्ठिरलाई राज-धर्मको उपदेश दिनु :—

राजन् ! धर्म-कुमारलाइ खुशिले * डाके जसै भीष्मले ।
जोरी हात भने अघिल्तिर गई * श्री धर्मका पुत्रले ॥
इच्छा गर्दछु राज-धर्म अहिले * सुन्ने म राम्रो गरी ।
आज्ञा गर्नुहवस् प्रसन्न मनले * राखी दया यो घरी ॥२१
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * श्री भीष्म खूशी भए ।
हेर्दै भूपतिको प्रसन्न मुहुड़ा * क्यै बेर ती घोरिए ॥
चिम्ली नेत्र समस्त इन्द्रियहरू * आफ्ना गराई स्थिर ।
लागे भन्न बुझाइ नम्र स्वरमा * श्री भीष्मले सादर ॥२२॥
बाबू ! पितृ र देवता र द्विजको * गर्नै सदा पूजन ।
गर्नेछन् उपकार भूपति भई * जो सत्यको पालन ॥
तिन्लाइ कहिल्यै हुँदैन मनमा * केही कुराको दुख ।
भोग्नेछन् इहलोकमा पछि मरी * स्वर्गादिको ती सुख ॥२३
योद्धा, धार्मिक औ जितेन्द्रिय गुणी * वाणी हुने कोमल ।
दानी श्रेष्ठ उदार चित्त र सदा * कीर्ति हुने उज्ज्वल ॥
जस्मा छन् गुण यी र विप्रगणको * जो गर्दछन् आदर ।
तिन्को राज्य हुँदैन भ्रष्ट, घरमा * लक्ष्मी हुने छिन् स्थिर२४
राजद्रोह र भ्रूण-त्याग, गुरुकी * स्त्रीलाइ राख्ने अनि ।
ज्ञानी विप्र भएर गर्दछ भने * हत्या कसैको पनि ॥
त्यस्ता ब्राह्मणलाइ दण्ड नदिई * पक्रेर राख्ने थुनी ।
देश-त्याग गराउनू नृपतिले * कर्तव्य हो यो भनी ॥२५

गर्नै हुन्न क्षमा सदैव नृपले * दोषी र द्रोहीकन।
गर्छन् भूपतिको कुनै बखतमा * निन्दा तिनै दुर्जन ॥
आफ्नो शक्ति गरी विचार मनमा * औकातको माफिक।
राख्नूपर्दछ विज्ञ मानिसहरू * भूपालले सेवक ॥२६॥
सेना, सम्पति, शस्त्र-अस्त्र, पृथिवी * पानी तथा जंगल।
हे बाबु ! उपरोक्त वस्तुहरु हुन् * राजाहरूका बल ॥
गर्नू पर्दछ वृद्धि भूपति भई * यो वस्तुको राज्यमा।
सक्तैनन् अनि शत्रु आउन कुनै * ती भूपको सामुमा ॥२७॥
त्यस्मा केहि कमी कुनै बखतमा * देखे भने शत्रुले।
गर्छन् राज्य लिने प्रयत्न सहसा * ईर्ष्या तथा द्रोहले।
मैत्री हुन्छ समानका सँग सदा * हो नीति राम्रो तर।
मान्छन् स्वार्थ नराखि मित्र जनले * कुन् कामको खातिर ॥२८
पूरा स्वार्थ हुँदा समाप्त सहजै * मैत्री पनी हुन्छ त्यो।
सोही कारणले बलाबल बुझी * आफ्ना तथा शत्रुको ॥
गर्नू पर्दछ राज्य शासन सदा * आफ्नो सुरक्षा गरी।
सक्तैनन्न अनि गर्न शत्रुहरूले * क्यै हानिकोही घरी ॥२९॥
अर्काको वशमा परेर नृप जो * बोल्छन्न घमण्डी बनी।
गर्छन् यत्न घमण्ड तोड्दछु भनी * वैरीहरूले पनी ॥
बर्ता नम्र हुँदैन बन्नु र बढी * शेखी नगर्नू सदा।
बोल्नूपर्छ विचारपूर्वक कुरा * राजा भई सर्वदा ॥३०॥
गर्नू न्याय कड़ा बनेर यम झैं * अन्यायमा भूपले।
राख्नू कोष भरी कुबेरसरि नै * सम्पत्ति सत् नीतिले ॥
हुन्नन् दीन दुखी र दुर्बल प्रजा * जुन भूपको राज्यमा।
मानिन्छन् त्यहि भूप उत्तम गुणी * सम्पूर्ण संसारमा ॥३१॥

जो राजा भई लिन्छ दुर्व्यसनको * आनन्दले आश्रय ।
त्यस्लाई भय हुन्छ शत्रुहरूको * धेरै थरी निश्चय ॥
ठट्टा सेवक वर्गका सँग बसी * जो भूपती गर्दछन् ।
पाई ती मन-पेट भृत्यहरूले * टेर्नै पनी छाड्दछन् ॥३२
सुन्छन् गुप्त कुरा र भन्न नहुने * क्यै भेद तिन्ले जब ।
भन्छन् शत्रुकहाँ गएर धनका * लोभीहरूले सब ॥
सोही कारणले विचार नगरी * ठट्टा गरेमा पनी ।
केही गुप्त कुरा खुल्यो यदि भने * हो मूर्ख भन्छन् तिनी॥३३
त्यागी लाज अदेय बस्तु पनि ती * भूपालको माग्दछन् ।
पाएनन् धन वस्तु इच्छित भने * ती क्रोधले जाग्दछन् ॥
जस्लाई मन-पेट मिल्छ नृपको * प्यारो छ जो नोकर ।
त्यस्ले गर्छ कुरा बढेर मनले * हेप्तै नमानी डर ॥३४॥
सोही कारण भृत्य वर्गकन जो * आधीनमा राख्तछन् ।
त्यस्ता भूपतिलाइ विज्ञ जनले * हुन श्रेष्ठ यी भन्दछन् ॥
खेती गर्न भनी दुखी कृषकले * मागेर लिन्छन् ऋण ।
थोरै ब्याज लिई दिनू नृपतिले * तिन्लाइ आफ्नो धन॥३५
उब्जा जे जति हुन्छ, कष्ट नदिई * षष्ठांश त्यसको लिनू ।
बाँकीको सब अन्न ती कृषकको * खातीर छाड़ीदिनू ।
राजाले कर वा जगात नलिनू * बर्ता बढाईकन ।
व्यापारी जनले नपानुं महँगो * धेरै विनाकारण ॥३६॥
किन्नूपर्छ अनेक वस्तु घरको * त्यै अन्न बेची जब ।
सामग्री महँगो भयो यदि भने * हुन्छन् दुखी ती सब ॥
दुःखी रैयतबाट हुन्छ कसरी * साम्राज्यको उन्नति ।
सोही कारण गर्नुपर्छ नृपले * मद्दत् सकेको जति ॥३७॥

गर्छन् ब्राह्मणको, गुणी सुजनको * सम्मान जुन् राज्यमा ।
रैती छन् धन-धान्य पूर्ण र सुखी * जुन् ग्राम वा देशमा ॥
धेरै व्यक्तिहरू प्रसन्न मनले * आई त्यहीं बस्तछन् ॥
राजाको बढिया हुने थरि-थरी * उद्योगमा लाग्दछन् ॥३८
त्यस्ले बढ्दछ राजकोश र प्रजा * सारा सुखी बन्दछन् ।
त्यस्तै भूपतिलाइ विज्ञ जनले * ठूलो भनी मान्दछन् ॥
व्यर्थै प्राण लिने, कुसंगत गरी * हिंड्नू कृतघ्नी हुनू ।
जूवा खेल्नु सदा र मद्य पिउनू * अत्यन्त लोभी हुनू॥३९
मिथ्या बोल्नु परस्त्रिमा रत हुनू * त्याग्नू हितैषी जन ।
त्यस्को नाश हुनेछ निश्चय स्वयं * जस्मा छ यी दुर्गुण ॥
जस्मा छैन विवेक बुद्धि बल औ * चातुर्य गम्भीरता ।
जस्का शत्रु अनेक छन् वरिपरी * राख्ने ठूलो योग्यता॥४०
जो गर्छन् भरमा परेर अरुको * साम्राज्यको शासन ।
त्यस्ता भूपतिलाइ शत्रुहरुले * मार्छन् समाईकन ॥
जुन् उद्योग गरेर स्वर्ग-पतिले * पाए अघी अमृत ।
मारी राक्षस वीर देवपुरिमा * उद्योगले छन् स्थित॥४१
उद्योगी जनले नगर्न सक्ने * क्यै छैन त्रैलोक्यमा ।
गर्नू पर्दछ योग्य भूपति भई * उद्योग संसारमा ॥
राम्रो बुद्धि भए पनी नृपति जो * उद्योगले हीन छन् ।
हे बाबू ! विषहीन सर्पसरिका * राजा तिनै मूर्ख हुन् ॥४२
सानू शत्रु भनी नगर्नु कहिल्यै * हेलाँ कसैको पनि ।
आगोले सहसा जलाउँछ सबै * थोरै भए तापनि ॥
त्यस्तै घातक हुन्छ बीज विषको * भन्ने विचारीकन ।
यी तीनै थरिबाट रक्षित भई * जो गर्दछन् शासन ॥४३॥

त्यस्ता भूपतिको सुकीर्ति भवमा * फैलिन्छ चारैतिर ।
लक्ष्मी राज्य दुवै हुनन् स्थिर सबै * गर्नन् ठुलो आदर ॥
बाबू ! राज्य, प्रजाहरू सकलको * हो भोग्य वस्तू तर ।
त्यस्को रक्षण गर्नु भूपति भई * कर्तव्य हो सुन्दर ॥४४॥
राजाले हुनुपर्छ क्रूर कहिले * कोही घरी कोमल ।
रक्षा प्राण दिएर गर्नु जनको * सद्धर्म हो केवल ॥
साह्रै उत्तम राजधर्म सबमा * मानिन्छ त्यै कारण ।
नीतीपूर्वक राज्यको नृप भई * गर्दैन जो शासन ॥४५
त्यस्लाई सुख-शान्ति हुन्न कहिल्यै* आत्तिन्छ वर्ता बरु ।
भन्छन् मूर्ख अयोग्य शासक सबै * सत् नीति जान्नेहरू ॥
जे इच्छा मनमा छ सोध तिमिले * शंका नमानी अब ।
शंकाको सहजै निवारण पनी * गर्नेछु मैले सब ॥४६॥
आज्ञा भीष्मजिको सुनेर हितका * शिक्षाहरू सुन्दर ।
जै जैकार गरेर उच्च स्वरले * तिन्को गरे आदर ॥
सन्ध्याकाल भयो र त्यो दिन-बिदा* मागेर राम्रो गरी ।
फर्कंथे सब हस्तिनापुरमहाँ * खुशी हुँदै बेसरी ॥४७॥

राजा पृथुको आख्यान

वैशम्पायनले भने खुशि हुँदै * हे भूप ! जन्मेजय ।
भोलीपल्ट उठेर धर्म-सुतले * मन्मा गरी निश्चय ॥
चारै भाइ र वीर सात्यकि तथा * श्री कृष्ण योगेश्वर ।
सारालाइ लिई पितामहकहाँ * फेरी भए हाजिर ॥४८॥
पाई दर्शन भीष्मको खुशि हुँदै * ढोगे सबैले जब ।
बोले भीष्म–'भएँ कृतार्थ यसरी * पाल्नू हुँदा केशव !' ॥

सोधे धर्म-कुमारले कर दुवै * जोरेर पाऊ परी ।
शंका गर्नुहवस् निवारण प्रभो ! * राखी दया राम्ररी ॥४९॥
'राजा' शब्द चल्थो कसोरि पहिले * कुन् कालदेखी कब ?
गर्छन् आदर भूपको किन ठुलो * प्राणीहरूले सब ॥
मज्जा, मांस, शरीर, पीठ मुख औ * हड्डी र छाला, मन ।
श्वासोच्छ्वास र मर्नु, जन्मनु तथा * रक्तादि औ जीवन ॥५०॥
यौटै हुन्छ नरेशको र अरुको * देखिन्न क्यै भिन्नता ।
पाए कुन् श्रम वा सुकर्म गरि त्यो * भूपालले श्रेष्ठता ॥
बाहु, पाउ र पेट, इन्द्रियहरू * उस्तै छ देख्ता तर ।
गर्छन् व्यक्तिहरू सबै किन ठुलो * भूपालकै आदर ॥५१॥
यौटा व्यक्ति बसेर भूपति बनी * सानन्द आज्ञा दिनू ।
अर्को भृत्य बनी अनेक थरिका * आपत्तिमा गाड़िनू ॥
लाग्यो दिक्क मलाइ चाल ननिको * देखेर संसारको ।
आज्ञा गर्नुहवस् हजूर अब यो * अन्याय वा न्याय हो ?५२
यस्तो विन्ति सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
त्यस्को हेतु बाताउँछु सुन तिमी * हे बाबू ! आनन्दले ॥
राजा, राज्य थिएन कोहि पहिले * रैती थिए धार्मिक ।
चल्थ्यो शासन धर्मले, सब थिए * त्यै धर्मका रक्षक ॥५३॥
पापी कोहि थिएन काल त्यसरी * धेरै बितेथ्यो जब ।
ढाक्यो मोह बढी परस्पर अनी * द्रोही भए ती सब ॥
बाधा पर्न गएर कार्यहरूमा * सद्धर्म घट्दै गयो ।
राग, द्वेष बढेर काम जनको * चल्दै नचल्ने भयो ॥४५
आयो विप्लव धर्ममा सकलले * कर्तव्य त्यागीदिए ।
थाले गर्न अगम्यमा गमन औ * निर्दोष दोषी भए ॥

भक्ष्याभक्ष्य कुनै विचार नगरी * ती चल्न लागे जब ।
त्यस्ले नाश भएर धर्म श्रुतिको * द्यौता डराए सब ॥५५॥
ब्रह्माको सबले मिलीकन गरे * क्यै काल आराधना ।
तिन्लाई विधिले सहर्ष दिनुभो * शिक्षा तथा सान्त्वना ॥
धर्मज्ञान र कर्मकाण्ड श्रुतिको * औ नित्यका कार्यको ।
गर्नू भो उपदेश श्रेष्ठ विधिले * तिन्लाई कर्तव्यको ॥५६
मान्थे दुर्जनले कुरा हित हुने * कल्याण गर्ने किन ?
श्री नारायणलाइ विन्ति विधिले * गर्नू भयो गैकन ॥
गर्दैछन् निज धर्म लोकहरूले * आनन्दले पालन ।
त्यसको गर्नु पर्‍यो उपाय प्रभुले * सोची विचारीकन ॥५७॥
ब्रह्मालाइ बिदा दिएर, पहिले * एकाग्र पारी मन ।
गर्नू भो जब विष्णुले, दृढ भई * चिद्ब्रह्मको चिन्तन ॥
जन्मे तैजस नामका नरपति * श्री विष्णुका तेजले ।
थाले शासन गर्न तो पृथिविमा * आएर आनन्दले ॥५८॥
राखे दण्ड दिएर आफ्नु वशमा * पापी तथा दुर्जन ।
तिन्को शासनमा सुखी हुन गए * सारा प्रजा सज्जन ॥
राजन् ! तैजसका सुकर्महरूले * बढ्दै गए सन्तति ।
जन्मे 'वेन' नरेश काल गतिले * त्यै वंशमा दुर्मति ॥५९॥
थाले गर्ने अनर्थ 'वेन' खुशिले * भन्थे म हूँ ईश्वर ।
मेरो हो धन-रत्न, राज्य सबले * पूजा मलाई गर ॥
रोकेथे हवनादि कर्म द्विजको * तिन्ले रिसाई जब ।
टुक्राले कुशको सुमन्त्रित गरी * तिन्लाइ मारे तब ॥६०
तिघ्रा वेन नरेशको सब मिली * गर्दा भए मन्थन ।
पैदा एक कुरूप मानिस भयो * कालो तथा दुर्जन ॥

त्यस्लाई द्विजले, 'निषाद' यति नै * बोलेर संमानमा ।
त्यै द्वारा हुन गो निषादहरूको * उत्पत्ति संसारमा ॥६१
दायाँ बाहुलि फेरि मन्थन गरे * पढ़दै ऋचा वेदको ।
जन्मे सुन्दर व्यति एक सहसा * श्री इन्द्र झैं तेजिलो ॥
हेर्दै ब्राह्मणतर्फ त्यो पुरुषले * भन्दो भयो सादर ।
पैदा गर्नु भयो मलाइ यसरी * कुन् कामको खातिर॥६२
बोले ब्राह्मण, भूपती तिमि भयौ * हे वीर ! हाम्रो अब ।
राम्रो शासनले सुकीर्ति र प्रजा * राजी गराऊ सब ॥
आज्ञा ब्राह्मणको सहर्ष तिनिले * स्वीकार गर्दा भए ।
ज्ञानी विप्र तथा मुनी र ऋषिले * आशीष धेरै दिए ॥६३॥
ती राजा 'पृथु' नामले हुन गए * विख्यात संसारमा ।
हुन्थे दुर्जन खूब दण्डित सदा * ती भूपको राज्यमा ॥
जानी सज्जनको सुआदर तिनी * गर्थे खुशी भैकन ।
मानी उत्तम राज-धर्म तिनिले * गर्थे सदा पालन ॥६४॥
पारे सम्थर भूमिलाइ पृथुले * पैह्ले कुनै कालमा ।
हे बाबू ! त्यति हेतु नाम पृथिवी * चल्दो भए लोकमा ॥
नाना अन्न र शस्त्र-अस्त्र अहिले * संसारमा छन् जति ।
मानिन्छन् पृथु भूपकै बखतमा * पैदा भए वस्तु ती ॥६५
तिनूले नै क्षतिबाट विप्रहरुको * रक्षा गरेको हुँदा ।
भन्थे 'क्षत्रिय वीर' मानिसहरू * ती भूपलाई सदा ॥
'राजा' नाम चल्यो,प्रजा सुजनको* गर्नै हुँदा रञ्जन ।
कोही भूप भएन श्रेष्ठ पृथु झैं * नीतिज्ञ औ सज्जन ॥६६
जस्ले दिन्छ सहर्ष इच्छित कुरा * हर्षित भएका घरी ।
प्यारो जीवन लिन्छ क्रोधित हुँदा * जुन् भूपतीले हरी ॥

तिनूलाई कति दुष्ट मानिसहरू * कालाग्नि झैं भन्दथे ।
त्यस्ता श्री पृथुलाई सज्जनहरू * देवांश हुन् भन्दथे ॥६७

वर्णाश्रम धर्म

खुशी युधिष्ठिर भए सुनि राज-धर्म ।
पाए सुशान्ति मनमा बुझि भित्रि मर्म ॥
इच्छा थियो हित कुरा जति सुन्न फेरी ।
सोधे विनम्र स्वरमा दुइ हात जोरी ॥६८॥

क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य; शूद्र सबको * कुन् धर्म हो उत्तम ?
भिन्ना-भिन्न बताउनोस् हजूरले * हे नाथ ! वर्णाश्रम ॥
त्यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * श्री भीष्म खुशी भए ।
जुन् हो उत्तम वर्ण धर्म जनको * सम्पूर्ण भन्दै गए ॥६९
सन्ध्या,स्नान र ध्यान योग तप औ* विज्ञानको ज्ञानको ।
योग्यायोग्य बिचार राखि हितको * शिक्षा दिनू शास्त्रको ॥
त्यागनू क्रोध र सत्य बोल्नु खुशिले* बाँड़ेर भोग्नू धन ।
गर्नू शान्त रही क्षमा अरु दया * सन्तानको पालन ॥७०
त्यागनू द्रोह र लोभ-मोह, रहनू * सन्तोष मानीकन ।
आफ्नू उत्तम वर्ण धर्महरूको * गर्नू सदा पालन ॥
निर्लोभी उपकारमा रत हुने * जो विप्र छन् सज्जन ।
जस्मा यी उपरोक्त छन् गुणहरू * हुन् श्रेष्ठ ती ब्राह्मण ॥७१
गर्छन् वर्णन वर्ण-धर्म द्विजको * यै हो भनी शास्त्रले ।
हे बाबू ! द्विजको गरे तिमि पनी * सम्मान आनन्दले ॥
गर्नें दान सहर्ष आफु नलिने * दानादि केही पनी ।
आफू यज्ञ गरी, गराउन अघी * सर्दैन जो सद्गुणी ॥७२

सारा शास्त्र पढेर जो अघि सरी * गर्दैन अध्यापन ।
रैती सज्जनको र विप्रहरूको * जो गर्दछन् पालन ॥
अन्यायी जनलाइ जो समरमा * मार्छन् नमानी भय ।
भन्छन् लोकहरू र शास्त्र मतले * हुन् श्रेष्ठ ती क्षत्रिय॥७३॥
हो यो क्षत्रियको स्वधर्म, तिमिले * गर्दै रहे पालन ।
गर्नेछौ सुख भोग यै शरिरले * स्वर्लोकमा गैकन ॥
पढ्नू दान दिनू र श्रेष्ठ मखमा * बाँड्नू प्रशस्तै धन ।
किन्नू-बेच्नु बजारमा र घरमा * पाल्नू सदा गोधन॥७४॥
आफ्नू वृत्ति चलाउनाकन ठुलो * व्यापार जो गर्दछन् ।
हो यो उत्तम धर्म वैश्यहरूको * शास्त्रादिने भन्दछन् ॥
क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य तीन थरिको * गर्नू सदा चाकरी ।
बाबू ! उत्तम धर्म शूद्रहरूको * जाने तिमी राम्ररी ॥७५
जस्ले शूद्र भई बटुल्दछ कुनै * व्यापारद्वारा धन ।
त्यस्लाइ दिनुपर्छ दण्ड नृपले * कर्तव्य जानीकन ।
गर्थे पालन वर्ण-धर्म मनको * सङ्कल्पद्वारा पनी ।
गर्नू योग्य छ शूद्रले मख, पछी * उद्धार होला भनी ॥७६॥
यस्तो वर्ण विभाग शुद्ध विधिले * चारै थरीको गरे ।
त्यस्को पालन गर्छ जो जन त्यही * तर्नेछ पारी भरे ॥
गर्छन् कर्ममहाँ सदा स्थिर रही * जो सत्यको पालन ।
भोग्छन् सत्य-सुकर्मले सुख ठुलो * ती स्वर्गमा गैकन ॥७७

आश्रम-धर्मः—

चारै आश्रमको युधिष्ठिरजिले * सारा सुनी वर्णन ।
जोरी हात दुवै भने विनयले * श्री भीष्म ज्ञानीकन ॥

जो कर्तव्य छ चार वर्णहरूको * मैले सुनें उत्तम ।
आज्ञा गर्नुहवस् ति चार थरिमा * कुन् श्रेष्ठ हो आश्रम ७८
कुन् हो धर्म प्रधान व्यक्तिहरूको * कर्तव्य कुन् श्रेष्ठ हो ?
आज्ञा गर्नुहवस् पितामह ! ठुलो * इच्छा छ त्यो सुन्नको ।
कुन् हो सेवक धर्म, भूपतिकहाँ * जो गर्दछन् चाकरी ॥
तिन्को धर्म पनी बताउनुहवस् * हे नाथ ! राम्रो गरी॥७९॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
बस्नू योग्य छ धर्म पालन गरी * चारै थरी वर्णले ॥
पैह्लो आश्रम ब्रह्मचर्य व्रत हो * दोस्रो गृहस्थी हुनू ।
वानप्रस्थ लिएर जानु वनमा * सन्यास चौथो लिनू॥८०
चूड़ा औ व्रतबन्ध आदि जति छन * संस्कार पूरा गरी ।
पढ्नू वेद र ब्रह्मचर्य व्रतको * पालन् गरी राम्ररी ॥
बस्नूपर्छ गृहस्थ आश्रममहाँ * सानन्द केही दिन ।
गर्नैपर्छ विवाह धर्म हित औ * सन्तानको पालन ॥८१॥
वानप्रस्थ लिएर, पत्निसँगमा * एक्लै भए तापनी ।
गर्नू जङ्गलमा गई तप ठुलो * उद्धार होला भनी ॥
हो यो आश्रम धर्म विप्रहरूको * यसको गरे पालन ।
भोग्छन् उत्तम लोकका सुखहरू * आनन्दले ब्राह्मण ॥८२॥
ज्ञानी विप्र भई कुकर्म पशु झैं * जो गर्दछन् लोकमा ।
भोगी कष्टहरू यहाँ, पछि मरी * पर्छन् ठुलो नर्कमा ॥
रोक्छन् इन्द्रिय वेग, सोम रस जो * खान्छन् ठुलो यज्ञमा ।
गर्छन् जो उपकार दीन जनको * राखी दया चित्तमा ॥८३॥
ज्ञानी सज्जन, कर्म-निष्ठ तपसी * छन् शुद्ध जो ब्राह्मण ।
ती बाहेक समस्त विप्र पशु झैं * हे बाबू ! हुन् दुर्जन ॥

खेती गर्नु र युद्धमा धनुषको * ताँदो चढाई लिनू ।
गर्नू चाकरि संपती लिन तथा * व्यापार गर्नै हुनू ॥८४॥
खेती गर्नु पनि निषिद्ध द्विजको * निम्तो छ संसारमा ।
गर्नू पर्छ कुनै विपत्ति सहसा * आयो भने लोकमा ॥
गर्नैछन् विपरीत कार्य द्विजले * सत्कर्म त्यागी जब ।
तिनको नाश हुनेछ सन्तति तथा * आयुष्य कीर्ति सब ॥८५॥
त्यस्तै क्षत्रिय भूपको पनि ठूलो * मानिन्छ वर्णाश्रम ।
देख्नूपर्छ नरेशले बखतमा * आफ्न प्रजामा सम ॥
राजा रक्षक एक श्रेष्ठ नभए * निर्वाह संसारले ।
गर्नू केगरि औ असम्भव थियो * बाँच्नू पनी लोकले ॥८६॥
राजाले यदि यत्नपूर्वक प्रजा * पाल्दैन आफ्ना भने ।
त्यस्ता दुष्ट नरेशलाइ कसरी * शान्ती सुविस्ता हुने ?
जो गर्नैछ अनेक यज्ञहरूको * सानन्द आयोजन ।
ज्ञानी ब्राह्मणको र शास्त्र मतको * जो गर्दछन् पालन ॥८७॥
जस्ले पितृ र देवता र ऋषिको * तिर्नैछ ठूलो ऋण ।
त्यस्ता क्षत्रिय भूपको समयमा * बढ्ला सुकीर्ति धन ॥
जस्मा छैन कुनै पनी व्यसन औ * अन्याय गर्दैन जो ।
जस्ले दुर्जनलाइ राख्छ वशमा * राजा त्यही श्रेष्ठ हो ॥८८॥
साह्रै उत्तम राज-धर्म सबमा * मानिन्छ त्यै कारण ।
गर्नू पर्छ नरेशले दृढ रही * त्यो धर्मको पालन ॥
तेस्रो आश्रम धर्म वैश्यहरूको * संसारमा श्रेष्ठ छ ।
बाबू! उत्तम राज्यमा धन सदा * व्यापारले बढ्दछ ॥८९॥
सेवा गर्नु नरेशको र द्विजको * कर्तव्य हो वैश्यको ।
खेती गर्नू र मुख्य वैश्यहरूको * व्यापार नै धर्म हो ॥

गर्नू क्षत्रियको र वैश्य, द्विजको * शूद्रादिले चाकरी।
तिन्का निम्ति हुँदैन उत्तम कुनै * सद्धर्म यस्को सरी ॥९०॥
आफ्नू आश्रय-धर्म चार थरिले * गर्दै रहे पालन।
दुर्भिक्षादि हुँदैन देशभरिमा * सम्पन्न हुन्छन् जन॥
चारै आश्रमका स्वधर्महरु जो * छन् श्रेष्ठ संसारमा।
तिन्मा उत्तम राज-धर्मकन नै * मान्छन् सबै लोकमा॥९१
राजा श्री मुचुकुन्द दिग्विजयको * खातीर सेना लिई।
लागे लड्न कुबेरको नगरमा * आफै अगाड़ी भई॥
तिन्का सैनिकलाइ यक्षहरुले * आएर मारीदिए।
राजालाइ समाइ आफ्नु वशमा * तिन्ले गराई लिए॥९२
सम्झे भूपतिले वशिष्ठकन त्यो * देखेर आफ्नो स्थिति।
मारे यक्षहरू पुगेर गुरुले * तत्काल हे भूपति !
त्यो देखेर कुबेरले नृपतिको * सम्मान गर्दा भए।
बाबू ! मेल गरेर आफ्नु घरमा * ती भूपती फर्किए॥९३॥
भन्दैछु इतिहास यै विषयको * यौटा म अर्को सुन।
ज्ञानी विप्र र विज्ञ भूप नभई * चल्दैनथ्यो शासन॥
राजाले पनि विज्ञ ब्राह्मण गुरू * दर्बारमा राख्दथे।
रक्षा ब्राह्मणले सदा नृपतिको * मौका परे गर्दथे॥९४॥
राजा कोशल देशका अधि कुनै * श्री क्षेमदर्शी थिए।
यौटा काग लिएर कालक मुनी * तिन्को सभामा गए
लागे सोध्न नरेश-ल्याउनुभयो * यो कागलाई किन ?
थाले भन्न मुनी नरेशसित ती * सामान्य यो होइन॥९५
जे सोधे पनि दिन्छ उत्तर सफा * मानीस झैं कागले।
जे इच्छा मनका छ सोधिलिनुहोस् * हे भूप ! आनन्दले॥

सोधे भूपतिले—छ राज्यभरिमा * हे काग ! कस्तो स्थिति ?
जो देख्यौ तिमिले बताउ सब त्यो * शंका नमानी रती ॥९६
आज्ञा भूपतिको सुनेर खुशिले * भन्दो भयो कागले ।
आएका जति छन् यहाँ सब जना * यौटा कुनै स्वार्थले ॥
गर्दैनन् उपकार वा हित हुने * क्यै कार्य साम्राज्यको ।
हाँसे चित्त बुझी मुसुक्क नृप ती * वार्ता सुनी कागको ॥९७
पार्ने विघ्न अनेक शासनमहाँ * जो जो विरोधी थिए ।
तिनले रात्रिमहाँ गएर मुनिको * त्यो काग मारीदिए ॥
बोल्दा सत्य कुरा विचार नगरी * त्यसको गयो जीवन ।
बोल्नूपर्छ विचारपूर्वक कुरा * सोची विचारीकन ॥९८
सोही कारण गर्दछन् जन जती * भूपालको चाकरी ।
राजाको डरले असत्य पनि ती * बोल्छन् अगाड़ी सरी ॥
बाबू ! सेवक धर्म पालन गरी * जो पाल्दछन् जीवन ।
झूटो बात नबोल्नु केहि तिनले * दर्बारमा गैकन ॥९९॥
जो सोध्छन् नृपले तुरुन्त त्यसको * मात्रै दिनू उत्तर ।
ठानी ईश्वर झैं प्रसन्न मनले * गर्नू सदा आदर ॥
आफ्नो आदर वा अनादर हुने * ख्याले नराखीकन ।
राजाको हित मात्र सेवक भई * गर्नेछ जो सज्जन ॥२००
साँचो बोल्दछ जो सदैव अरुको * गर्दैन निन्दा स्तुति ।
त्यसको मद्दत गर्दछन् बखतमा * खूशी भई भूपति ॥
मन्त्री, मित्र, गुरू, सभासद हितू * ज्ञानी गुणी ब्राह्मण ।
यिनले मद्दत गर्नुपर्छ नृपको * कल्याण सोचीकन ॥१॥
राख्नूपर्छ गुरू वसिष्ठ ऋषि झैं * नीतिज्ञ भूपालले ।
बद्‌ला क्षत्रिय भूपती र द्विजको * सत्कीर्ति त्यो मेलले ॥

गर्न पर्छ नरेशले बखतमा * कर्तव्यको पालन ।
रैतीमा सुख शान्ति बढ्दछ स्वयं * राम्रो हुँदा शासन ॥२॥

गृहस्थको कर्तव्य :–

शिक्षा उत्तम श्री पितामहजिले * आज्ञा भएको सुनी ।
सोधे धर्म गृहस्थको र नृपको * कर्तव्य कुन् हो भनी ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * खुशी भई भीष्मले ।
आज्ञा गर्नुभयो गृहस्थहरूको * सद्धर्म संक्षेपले ॥३॥
प्रातःकाल उठेर गर्नु जनले * नित्य क्रिया छन् जति ।
गर्नू आदर गण्य-मान्य जनको * संमान हे भूपति !
त्यस्को बाद गृहस्थ पूजन गरुन् * द्यौता तथा पितृको ।
गर्नू ध्यान निमग्न भैकन बसी * क्यै बेर गोविन्दको ॥४॥
आएका जति पाहुनाकन दिनू * संमानले भोजन ।
गर्नू भोजन शेष अन्न सबले * सानन्द बाँड़ीकन ॥
पाकेको घरमा उपस्थित छ जो * मीठो नमीठो जति ।
फर्की पूर्व, पचाउने बल जती * आफ्नो छ खानू उति ॥५॥
खाँदामा झगड़ा, विवाद मनमा * चिन्ता लियो क्यै भने ।
त्यस्ले हुन्छ अजीर्ण अन्न नपची * हो रोग पैदा हुने ॥
खानूपर्दछ अन्नदेखि जनले * पानी दुई दोबर ।
केही बेर बिसाइ कार्यहरूमा * आफ्नो हुनू तत्पर ॥६॥
सन्ध्याकाल हुँदा सके जति सबै * कार्यादि पूरा गरी ।
पूजा पाठ र खान पान जति हो * गर्नू बिहानै सरी ॥
जो गर्दैन ठुलो परिश्रम हुने * कार्यादि क्यै दैहिक ।
त्यस्का निम्ति हुनेछ ईश्वर सरी * व्यायाम नै रक्षक ॥७॥

गर्दैनन् सहवास विज्ञ दिनमा * हो पाप ठूलो भना ।
जो गर्छन् सहवास खूब दिनहूँ * मर्छन् छिटै नै तिनी ॥
चिन्ता क्रोध बढाइ ताप मनमा * जो गर्दछन् बेसरी ।
लागी रोगहरू अनेक तनमा * तो शीघ्र जान्छन् मरी ॥८
आफ्नू कर्म सकी सदैव सुखको * निद्रा लिनू रातमा ।
राख्नू हुन्न अशान्ति विज्ञ जनले * कैह्ले पनी चित्तमा ॥
जे उद्योग गरेर जुन् बखतमा * पाइन्छ जो धर्मले ।
त्यस्मा तुष्ट हुनू गृहस्थ जनले * भन्छन् सबै शास्त्रले ९॥
पाएमा धन मान मूर्ख जनले * बर्ता घमण्डी बनी ।
गर्छन् काम अधर्मपूर्वक सदा * गर्ने नगर्ने पनि ॥
अर्कालाइ गनेर तुच्छ तृण झैं * शेखी ठुलो गर्छ जो ।
त्यै पापी धन मानले नरकमा * आखीरमा पर्छ त्यो ॥१०
आफ्नू दोष नदेखि विज्ञ जनको * जो गर्छ निन्दा-स्तुति ।
तिन्को धर्म विनाश हुन्छ सहजै * पैल्हे गरेको जति ॥
बाबू ! दुर्गुण, दोष दुर्जनहरू * कस्तै लुकाउन् तर ।
मौकामा गुण दोष, कुन् पुरुषको * कैह्ले लुकेको छ र ? ॥११
गर्थे द्रोह सुविज्ञ विप्रहरुको * राजा बली व्यर्थमा ।
त्यस्ले नाश भएर राज्य, धन छन् * ऐह्ले ती पातालमा ॥
त्याग्नू क्रोध, नगर्नु द्रोह द्विजको * बाबू ! तिमीले पनि ।
गर्नू पालन राजधर्म, सबमा * हो श्रेष्ठ भन्ने गुनी १२
भन्दैछु इतिहास यै विषयको * यौटा म ऐह्ले सुन ।
यौटा केकय नामका नृप थिए * ज्ञानी तथा सज्जन ॥
आयो राक्षस एक मार्दछु भनी * सामू ठुलो दुर्जन ।
देखी ज्ञान नरेशको तप ठुलो * भाग्यो डराईकन ॥१३॥

शिक्षा धर्म-कुमारले हित हुने * धेरै सुनी भीष्मको ।
जोरी हात भने विनम्र स्वरमा * चिन्ता गयो चित्तको ॥
गर्छु राज्य भनी थिएन सुखको * इच्छा मलाई तर ।
राखे भाइहरू र द्रौपदि मिली * यो राज्यमा सादर ॥१४॥
भाईलाइ दिएर राज्य वनमा * जाने इरादा भयो ।
के गर्दा हित हुन्छ यो विषयमा * कर्तव्य कुन् श्रेष्ठ हो ?
शान्ती प्राप्त हुने र जो छ मनको * जाने अशान्ती सब ।
गर्नु होस् उपदेश उत्तम तथा * कल्याण गर्ने अब ॥१५॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * भन्नुभयो भीष्मले ।
रक्षा गर्छ विपत्तिमा र सुखमा * सत्कर्मले, धर्मले ॥
व्यर्थै तर्क गरी अनेक थरिका * चिन्ता गरेको किन ?
होला मङ्गल के गरेर तप नै * सद्धर्म त्यागी भन ? ॥१६
जस्को जे जति कार्य धर्म विधिले * पैल्हे गरे निश्चय ।
त्यस्लाई सुख छैन पूर्ण नगरी * त्यो काम जन्मेजय !
जस्तो पक्षिहरू ठुलो रुखमहाँ * बस्छन बनाई गुँण ।
सोही वृक्ष ढल्यो, जल्यो यदि भने * त्याग्छन् दुखी भैकन ॥१७
त्यस्तै भूपति-रूप वृक्ष बलियो * पाए भने आश्रय ।
आफ्नू धर्म गरेर पालन सदा * हुन्छन् प्रजा निर्भय ॥
उत्साही जनलाइ मद्दत सदा * गोविन्दले गर्दछन् ।
अल्छी मानिसलाइ विज्ञ जनले * दोषी भनी त्यागदछन् ॥१८
त्याग्नू हुन्न स्वधर्म भूपति भई * उत्साह औ उद्यम ।
गर्नू शासन राज्यको नरपते ! * कर्तव्य हो उत्तम ॥
मंत्री विज्ञ 'सुदेव' अम्बरिषका * ठूला प्रतापी थिए ।
मानू शत्रु सबै भनेर नृपले * तिन्लाइ आज्ञा दिए॥१९

देखे शत्रु 'सुदेव'ले समरमा * घेरै डटेका जब ।
एक्लै जित्न पनी असंभव कुरा * देखे तिनीले तब ॥
पाऊमा परि शम्भुको जब गरे * क्यै बेर आराधना ।
आफ्ना शस्त्र दिई, पुऱ्याउनुभयो * श्रीशम्भुले कामना ॥२०
मान्धाता नृपले गरे मख ठुलो * पैह्ले कुनै कालमा ।
श्री योगेश्वर पाल्नुभो खुशि भई * श्री इन्द्रको रूपमा ॥
राखी आसनमा सहर्ष नृपले * गर्दा भए पूजन ।
तिनको प्रेम बुझी प्रसन्न मनले * बोल्नूभयो मोहन ॥२१
जे इच्छा मनमा छ हे नरपते ! * शंका नमानी भन ।
बोले भूपति-'गर्दछु अब प्रभो ! * संन्यास नै धारण ॥
जान्छु जङ्गलमा म राज्य सुख यो * त्यागछु' भनेको सुनी ।
ज्ञानी भूपतिलाइ बक्सनुभयो * शिक्षा दयालु बनी ॥२२
जो गर्दैन नरेश क्षत्रिय भई * आफ्ना प्रजा पालन ।
योगी बन्नु र राज्य गर्नु नृपले * ठान्छु वृथा तिनकन ॥
संन्यासी र गृहस्थ धर्म, तप वा * कस्तै गरुन् साधना ।
हुन्नन् मोक्ष कदापि, झन नरकको * भोग्नन् ठुलो यातना २३
जानी क्षत्रि-धर्म श्रेष्ठ सबमा * श्री कृष्णजीले पनी ।
सोही धर्म लिनुभयो, असुरको * संहार गर्छु भनी ॥
आफ्नू क्षत्रिय धर्म छाडि वनमा * जान्छु भनेको किन ?
मान्छौ की तिमि तुच्छ हे नरपते !* त्यो धर्मलाई भन ॥२४
शिक्षा भूपतिले सुनेर हरिको * त्यस्को गरी पालन ।
पाए मुक्ति स्वधर्ममा दृढ हुँदा * त्यो देह त्यागीकन ॥
छैनन् क्षत्रिय-धर्म झैं अरु ठुलो * सद्धर्म संसारमा ।
चिन्ता त्याग गरी रहू दृढ तिमी * हे बाबु ! त्यै धर्ममा ॥२५

बलवान्‌सित दुर्बलले निस्तार पाउने विषयमा बाघको र स्यालको उपाख्यानः—

शिक्षा नीति र राज्य-धर्महरूको * श्री भीष्मद्वारा सुनी ।
बोले धर्मकुमार फेरि मनको * शंका हटाऊँ भनी ॥
मान्छु उत्तर राजधर्म नृपको * कल्याण गर्ने तर ।
होलान् दुर्बल भूपहेरु कसरी * त्यो धर्ममा सुस्थिर ॥२६

धेरै सैन्य हुने र हीन मतिको * भूपाल कोही भए ।
ठूलो भूपति कोहि लड्‌दछु भनी * साम्‍ू खडा भैदिए ॥
थाम्नू राज्य र राजधर्म कसरी * ती भूपले त्यो घरी ।
तिनको उत्तम भन्नुहोस् हजुरले * कर्तव्य राम्रो गरी ॥२७

यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
रक्षा गर्छ प्रजा र भूपहरूको * आपत्तिमा धर्मले ।
जो राजा बल, बुद्धि, सैन्य, धनमा* सामर्थ्यले हीन छन् ।
त्यस्तालाइ सुविज्ञ भूपहरूले * आधीनमा राख्तछन्॥२८

आफ्नै शक्ति र सैन्य, दुर्ग, धनको* जुन भूप मान्छन् भर ।
हुन्छन् शत्रु खडा हुँदा बखतमा * जो युद्धमा तत्पर ॥
जो गर्छा हित औ प्रजा सुजनको * सद्धर्मले पालन ।
मान्न उत्तम विज्ञ व्यक्तिहरूले * भूपाल त्यस्ताकन ॥२९

भन्दैछु इतिहास यै विषयको * यौटा म अर्को सुन ।
कोही पैरिक नामक नृप थिए * पापी ठूला दुर्जन ॥
जन्मे स्याल भएर पूर्व जुनिको * दुर्भाग्यले भूपति !
सम्झन्थे तर ती सबै सुखहरू * पैह्ले गरेका जति ॥३०॥

त्यागी क्रूर स्वभाव मांस पनि त्यो * गर्दैनथ्यो भोजन ।
देखी चाल कुचाल बन्धुहरूले * भन्दा भए त्यस्कन ॥

गर्दैनौ किन मांस भोजन तिमी * हामीहरू भैं भन ?
चल्नूपर्छ स्वजातिको नियममा * यो धर्म त्यागीकन॥३१॥
शिक्षा बान्धवको अधर्म पथको * मानेन त्यो स्यालले ।
त्यस्को धर्म र नीतिको जब सुन्यो* चर्चा कुनै बाघले ॥
लाग्यो भन्न–सखे ! सहायक बनी* मेरो रहू साथमा ।
यस्तो बात मृगेन्द्रको सुनि पऱ्यो * त्यो स्याल सङ्कोचमा॥३२
लाग्यो भन्न-हुनेछ हामि दुइको * सल्लाह एकान्तमा ।
चल्नूपर्छ हजूरले नृप भई * सद्धर्ममा नीतिमा ॥
धेरै उत्तम धर्मको वचनमा * आबद्ध पारीकन ।
मन्त्री भैकन बाघका संग गऱ्यो * त्यो स्यालले शासन ॥३३
पैहलेका जति दुष्ट दुर्जनहरू * त्यो बाघका जो थिए ।
बाधा मन्परि गर्नमा परि सबै * त्यस्का विरोधी भए ॥
सल्लाहा सबले मिलीकन गरी * त्यो बाघको भोजन ।
राखी स्यालकहाँ भने-हजुर, त्यो * हो चोर औ दुर्जन ॥३४
आफ्ना सेवक वर्गको सुनि कुरा * त्यो बाघ क्रोधित् भयो ।
त्यस्ले सज्जन स्याललाइ सहसा * मार्ने इरादा लियो ॥
आमाले गइ सिंहलाइ हितको * शिक्षा दिई सुन्दर ।
हे बाबू ! तिमि काम यो बखतमा * सोची विचारी गर ॥३५॥
दोषी स्याल छ, छैन योग्य रितले * त्यस्को परीक्षा लिनू ।
बाबू, त्यसपछि मात्र दण्ड तिमिले * त्यो स्याललाई दिनू ॥
गर्छन् दुर्जन द्रोह व्यर्थ, अरुको * सम्मान देख्दा पनि ।
गर्नू पर्छ विचार भूपति भई * कुन् सत्य होला भनी॥३६
मौका पाई गएर बाघसँग त्यो * विन्ती गऱ्यो स्यालले ।
मेरो मान ठुलो गरेर पहिले * राख्नूभयो नाथले ॥

ऐह्ले जो अपमानको विषय यो * आयो विना कारण ।
त्यस्ले बस्न हजूरको सँगमहाँ * आँटे पनि सक्तिनँ ॥३७॥
शुक्राचार्य तथा बृहस्पतिजिको * जस्तो छ यस्मा मत ।
सुन्नोस् नीति र धर्म भूपहरुको * कर्तव्य राम्रोसित ॥
छिद्रान्वेषण गर्नुपर्छ पहिले * राजा भई शत्रुको ।
तिन्को आपुसमा विरोध सहसा * पार्नु ठुलो नीति हो ॥३८॥
जुन् वैरीकन जित्नलाइ छ कठिन् * सामू लड़ाइँ गरी ।
धोका वा छलले तथा कपटको * नीती चली राम्ररी ॥
निर्धोले बलवानलाइ वशमा * आफ्नो गराई लिनू ।
आफ्नो काम बनाइ जीवन दिई * त्यस्लाइ छाड़ीदिनू ॥३९
आफ्नो राज्य र देश, मित्र, ढुकुटी* मैत्री तथा देहको ।
रक्षा गर्नु सचेत भैकन सदा * कर्तव्य हो भूपको ॥
सानो छु, धन, सैन्यहीन कसरी * गर्ने लड़ाइँ भनी ।
बस्ने निष्क्रियको हुँदैन भवमा * उत्थान कैह्ले पनि ॥४०॥
हानी-लाभ, बिरोध-मेल अथवा * संग्राममा तम्सिनू ।
रक्षा सैनिकको गरेर गुणिको * सम्मानमा मन् दिनू ॥
वैरीको बुझि भावना रसदको * जो गर्छ रक्षा सदा ।
निर्धो भूप पनी हुनेछ विजयी * यो युक्तिले सर्वदा ॥४१॥
बस्नूपर्छ स्वधर्ममा दृढ भई * भूपालले जान्नुहोस् ।
सानू एक कथा यसै विषयको * भन्छु म सुन्नूहवस् ॥
कोही तीन सखा बनेर सरमा * माछा बसेका थिए ।
माझीले गइ जाल हाल्न सहसा * आँटेपछी आत्तिए ॥४२॥
योटाले दुइ मित्रका संग भन्यो * मन्मा डराईकन ।
त्यागे यो सरलाइ हामिहरुको * बाँच्ने थियो जीवन ॥

दोस्रोले डरले समर्थन गऱ्यो * त्यस्को कुराको जब ।
तेस्रोले दुइ मित्रको सुनिसकी * इच्छा र वार्ता सब ॥४३॥
लाग्यो भन्न डराइ व्यर्थ अहिल्यै * चिन्ता गरेका किन ?
माझी आउँछ जाल हाल्दछु भनी * हे मित्रहो ! जुन् दिन ॥
गर्नू पर्छ विचार त्यै बखतमा * हामीहरूले पनी ।
ऐले देखि डराइ हुन्छ भन के ? * कल्याण दुःखी बनी ॥४४
त्यस्तो बात सुनेर मत्स्य पहिलो * त्यो स्थान त्यागी गयो ।
दोस्रोचाहिं विचारपूर्वक रही * त्यो कालदेखी बच्यो ॥
तेस्रो मत्स्य घमण्डको गरि कुरा * त्यो दीर्घसूत्री मऱ्यो ।
मौका हेरि विचार गर्नु जनको * हे नाथ ! कर्तव्य हो ॥४५

निर्धा र बन्दी भइसकेका भूपको कर्तव्य :—

हे राजन् ! यसरी पितामहजिले * शिक्षा दिएको सुनी ।
सोधे धर्म-कुमारले चरणमा * पर्नेर दुःखी बनी ॥
मंत्री सेवक सैन्य शत्रुतिर नै * लागीसकेका भए ।
कैदी भूप भएर, शस्त्र, ढुकुटी * साम्राज्यको रित्तिए ॥४६
राजा भैकन शत्रुको वश परी * काट्नूपरे दुर्दिन ।
के कर्तव्य गरेर फेरि कसरी * सप्रन्छ तिनको दिन ?
यस्तो विन्ति सुनेर पाण्डुसुतको * कल्याणको खातिर ।
आज्ञा गर्नुभयो पितामहजिले * शिक्षा दिई सुन्दर ॥४७॥
राजा श्रेष्ठ भई विचार नगरी * गर्ला अनाचार जो ।
अर्काको वशमा परी दुखहरू * भोग्ला ठुलो मूर्ख त्यो ॥
कोही कैद पऱ्यो भने नरपति ! * क्यै दोष वा पापले ।
त्यस्को मार्जन गर्नु पर्छ गुण वा * सत् नीतिले भूपले ॥४८॥
कैदी भूपतिले नगर्नु अरुको * निन्दा र शेखी पनि ।

बस्नूपर्छ सहेर मुक्त हुनको * मिल्नेछ मौका भनी ॥
सक्ला मित्रसमान शत्रुसित जो * सद्भाव दर्शाउन ।
जस्ले बुद्धि पुऱ्याइ गर्दछ कुरा * मौका विचारीकन ॥४९॥
हे बाबू ! सुन शत्रुका त्रुटिहरू * जो युक्तिले जान्दछन् ।
मौकामा गरि घात राज्य-धन तो * सानन्द फर्काउँछन् ॥
जस्ले गर्छ घमण्ड व्यर्थ दुखमा * गाड़िन्छ त्यो दुर्जन ।
मैले भन्दछु नीतिकै विषयको * आख्यान यौटा सुन ॥५०
कोही जंगलमा बसीकन ठुलो * गर्थे तपस्या मुनि ।
डुल्थे जन्तु अनेक निर्भय त्यहीं * साना र ठूला पनि ॥
तिन्मा स्नेह थियो असाध्य मुनिको* गर्थे सबै आदर ।
निर्धो एक थियो तिनै पशुमहाँ * क्वै गाउँले कुक्कुर ॥५१
भोको एक कुनै बलिष्ठ चितुवा * आयो कुटीमा जब ।
माग्यो जीवन श्वानले चरणमा * पस्री मुनीको तब ॥
त्यसलाई तपले बनाइ चितुवा * पारी दिए निर्भय ।
लाग्यो डुल्न सहर्ष श्वान कुटिमा * केही नमानी भय ॥५२॥
आई एक बलिष्ठ सिंह सहसा * आँट्यो जसै झम्टन ।
काखामा मुनिको लुकी कुकुरले * माग्दो भयो जीवन ॥
त्यस्लाइ बलवान सिंह मुनिले * तत्काल पारीदिंदा ।
थाल्यो निर्भय डुल्न घोर वनमा * आनन्द मानी सदा ॥५३
आयो मत्त गजेन्द्र, फेरि, मुनिले * त्यस्तै बनाईदिए ।
त्यादेखि बलियो पछी 'शरभ' झैं * पारेर छाड्दा भए ॥
पाएथ्यो मुनिको दया हुन गई * त्यो रूप त्यसले जब ।
थाल्यो मत्त भएर डुल्न वनमा * त्यो श्वान पापी तब ॥५४
मारे यो मुनिलाइ नै भय सबै * जानेछ मेरो भनी ।

लाग्यो गर्न विचार त्यो कुकुरले * साह्रै कृतघ्नी बनी ॥
त्यो जाने मुनिले प्रभाव तपको * ठूलो हुनाले गरी ।
बाबू ! श्राप दिएर श्वान अघि झैं * पारी दिए त्यै घरी ॥५५
भाग्यो श्वान डराइ ग्रामहरुमा * अत्यन्त दुःखी बनी ।
सोही कारणले नगर्नु जनले * शेखी म ठूलो भनी ॥
गर्नू बुद्धि पुऱ्याइ कार्य जनले * मौका परेका घरी ।
त्यसूले नै सुख-शान्ति मिल्दछ स्वयं * हे बाबु ! राम्रो गरी ॥५६
सुन्नू योग्य छ बुद्धिमान जनको * चातुर्य औ सद्गुण ।
भन्छू एक कथा यसै विषयको * अर्को म ऐले सुन ॥
ठूलो क्वै वरको थियो रुख कहीं * त्यै वृक्षको फेदमा ।
बस्थ्यो कोहि मुसो बनाई बढ़िया * सौ द्वारको प्वालमा ॥५७
हाँगामा त्यहि वृक्षको घर हुने * यौटा बिरालो थियो ।
त्यसले मार्छ भनी लिई डर मुसो * बाहीर निस्कन्नथ्यो ॥
ठूलो वृक्ष हुँदा चराहरु निकै * बस्थे बनाई गुँड ।
व्याधाले गइ जाल सोहि रुखमा * थाप्यो चरा पक्रन ॥५८
अल्झुन् रातभरी चराहरु भनी * फर्केर व्याधा गयो ।
सोही जालमहाँ बिडाल सहसा * संयोगले अल्झियो ॥
त्यो देखेर खुशी भएर मनमा * निस्क्यो मुसो बाहिर ।
थाल्यो निर्भय डुल्न त्यो वरिपरी * हेर्दै बिरालोतिर ॥५९॥
आयो न्याउरि एक त्यै बखतमा * उल्लू सँगैमा लिई ।
लागेथ्यो भय भन्न बेसरी मुसो * देखेर वैरी दुई ॥
पारी अन्तर तीन हात जतिको * त्यै जालको छेउमा ।
बाठो मूषक त्यो लुकीकन बस्यो * चिन्ता लिई चित्तमा॥६०

यौटा न्याउरिको ठुलो डर उता * पापी बिरालो थियो ।
बाँच्ने यी दुई शत्रुबाट कसरी * भन्दै मुसो आत्तियो ॥
मार्ला न्याउरिले यहीं रहिरहे * आएर क्यै बेरमा ।
निस्की जाउँ भने छ शत्रु बलियो * लाटोकोसेरो त्यहाँ ॥६१
तेस्रो शत्रु परीरहेछ अहिले * संयोगले जालमा ।
बाँच्ने युक्ति कुनै म देख्दिनँ परें * हे दैव ! आपत्तिमा ॥
गर्नू पर्छ विचार विज्ञ जनले * आपत्तिमा राम्ररी ।
गर्छु अन्तिम यत्न यो बखतमा * के पुग्छ व्यर्थै डरी ॥६२
दोटालाइ बिडालको भय ठुलो * पैह्ले म देखाउँछु ।
तेस्रोदेखि पनी मिलीकन कुरा * मीठो गरी बाँच्तछु ॥
कस्तै कष्ट परे पनी बखतमा * बुद्धी पुऱ्यायो भने ।
वैरीबाट बचिन्छ वा पथ कुनै * देखिन्छ रक्षा हुने ॥६३
पैह्ले नै मनमा डराइ बहुतै * हाऱ्यो भने हिम्मत ।
बाँच्ने युक्ति भए पनी चुकिदिंदा * देख्दैन राम्रो हित ॥
यस्तै तर्कहरू गरेर मनमा * बाँच्ने इरादा गुनी ।
लाग्यो भन्न परै बसीकन मुसो * साह्रै हितैषी बनी ॥६४॥
हे मार्जार ! मलाइ मार्न भनि छन् * वैरी दुवै तत्पर ।
भाग्थे भाग्न त यी दुवै खलहरू * मानेर तिम्रो डर ॥
इच्छा त तिमीलाइ मुक्त अहिले * पार्ने मलाइ थियो ।
मार्छौं की तिमिले भनेर मनमा * शङ्का बढाईदियो ॥६५
मैले जाल नकाटि बाँच्न तिमिले * आशा लिनू व्यर्थ हो ।
गर्दैनौ तिमि केहि मद्दत भने * मर्छु म, वेला भयो ॥
हाँगामा तिमी बस्तछौ, म रुखको * बस्छु सखे ! फेदमा ।
सोही कारणले परस्पर गरौं * साहाय आपत्तिमा ॥६६॥

मूसोको सुनि यो कुरा हित हुने * खुशी बिरालो भयो ।
आशा जीवनको गए जति सबै * त्यो बातले फर्कियो ॥
लाग्यो मूषकलाइ भन्न खुशिले * गर्दै ठुलो आदर ।
मान्दैछौ किन हे सखे ! तिमि वृथा * मेरो अहोले डर ॥६७॥
काट्यौ जाल भने छुटेर म पनी * आफ्नू बुझी रक्षक ।
गर्नेछु तिमिलाइ मद्दत सदा * मौकामहाँ मूषक !
काट्तैनौ तिमि जाल क्यै गरि भने * मानी वृथामा भय ।
हाम्रो नाश हुनेछ केहि क्षणमा * भन्ने बुझे निश्चय ॥६८
आशा केहि थिएन यो बखतमा * बाँच्ला भनी जीवन ।
तिम्रो बात सुनेर हर्षित भयो * हे मित्र ! मेरो मन ॥
माग्छु जीवन दान देउ तिमिले * मेरो चिताई हित ।
गर्छु मुक्त भएपछी म खुशिले * तिम्रो सदा मद्दत ॥६९॥
धेरै नै हितका कुरा जब भन्यो * विश्वास पार्ने गरी ।
थाल्यो मषूक जाल काट्न, मनमा * मार्ला कि भन्दै डरी ।
त्यो देखीकन न्याउरीसहित त्यो * लाटोक्वसेरो पनि ।
भागेथ्यो डरले छुटेर सहजै * मार्नेछ त्यस्ले भनी ॥७०
बन्धन् मुक्त भए छिटै मकन नै * खानेछ मार्जारले ।
भन्दै जाल अली-अली गरि मुसो * काट्दै थियो दाँतले ॥
प्रातःकाल भयो लिई कुकुर त्यो * आयो शिकारी जब ।
लाग्यो भन्न विडाल—हेर खलले * मार्ने भयो लौ अब ७१
काट्तैनौ तिमी जाल यो बखतमा * हे मित्र ! चाँडै किन ?
देख्दैछौ बलवान त्यो कुकुरले * मार्नेछ आईकन
त्यस्को भाव बुझेर जाल सहसा * काटेर त्यो मूषक ।
भाग्यो प्राण बचाइ आफ्नु घरमा * हे शत्रुसंहारक ! ॥७२॥

यस्तो संकटमा परे पनि मुसो * चातुर्यताले गरी ।
रक्षा जीवनको गऱ्यो बखतमा * सङ्कल्प पक्का धरी ॥
त्यस्को संकटको विचार मनमा * आफ्नू तिमीले गर ।
बोल्ने बुद्धि गऱ्यो र शत्रुहरुको * सारा हटायो डर ॥७३॥
आँटे मानिसले नगर्न सकिने * कुन् कर्म छन् लोकमा ।
जस्मा छैन विवेक बुद्धि जन ती * पर्छन् सदा शोकमा ॥
राजा श्रेष्ठ भएर मूर्खसरिको * कर्तव्य जो त्यागदछन् ।
अर्काको वशमा परी दुखहरू * ती अन्त्यमा भोग्दछन् ७४
गर्दा बुद्धि पुऱ्याइ कार्य, गुणको * गर्छन् सबै वर्णन ।
राजन् ! एक कथा यसै विषयको * भन्छु म अर्को सुन ॥
यौटा उत्तम 'ब्रह्मदत्त' पहिले * कोही थिए भूपति ।
तिनूको राज्यमहाँ सुखी सब थिए * रैती भएका जति ॥७५॥
बोली मानिसको र पक्षिहरूको * बुझ्ने र बाठो पनि ।
पालेको नृपले चरी पनि थिई * दर्बारमा 'पूजनी' ॥
डुल्थी नित्य थिएन त्यसूकन कुनै * काहीं पानी बन्धन ।
चल्ला एक थियो प्रसन्न मनले * त्यो गर्दथी पालन ॥७६॥
यौटा बालक भूपको पनि थियो * खेल्थे दुवै साथमा ।
राजाको सुत झट्ट क्रोधित भयो * सानू कुनै बातमा ॥
चल्ला मारिदियो चरी पुजनिको * ती भूपको पुत्रले ।
चिन्ताग्रस्त भई असाध्य पुजनी * त्यो पुत्रको शोकले ॥७७॥
केही बेर पछी रिसाइ र तिखा * सम्पूर्ण नंग्रा धसी ।
फोरी राजकुमारका नयन त्यो * दर्बारमाथी बसी ॥
लागी भन्न गरी विलाप बहुतै * संसारका क्षत्रिय ।
हुन्नन् संगति गर्न लायक कुनै * जीवादिले निर्भय ॥७८॥

जैलेसम्म हुँदैन पूर्ण मनको * आफ्नू इरादा सब ।
गर्छन् यी तब सम्म आदर दिई * सम्मान औ वैभव ॥
इच्छा पूर्ण भयो कि बिर्सि अधिका* त्यसका सबै सद्गुण ।
त्यागछन् सज्जनलाइ क्षत्रियहरू * स्वार्थीसरी भैकन ॥७९॥
बस्छन् पक्षिहरू मिलेर वनमा * सानन्द जुन चालले ।
बस्नू योग्य थियो गएर म पनी * त्यस्तै मिली प्रेमले ॥
आफ्नू धर्म त्यजेर क्षत्रियकहाँ * मैले लिदा आश्रय ।
छाड्थ्यो आफ्नू स्वभाव त्यो किन भयो*हा दैव ! मेरो क्षय॥८८
जस्को भिन्न छ खान-पान र चलन* सम्बन्ध औ वाहन ।
त्यस्ताका सँगमा मिलेर कसरी * बस्नू चरी भैकन ॥
जस्को शक्ति र बुद्धिमा छ समता * बानी र चाला पनि ।
त्यस्ताका सँगमा मिलीकन बसे * मान्नन् सखा हो भनी८१
स्वार्थी, निष्ठुर राजपुत्र ! जसरी * तैंले गरिस् पाप यो ।
सोही माफिकको दिएँ फल पनी * कर्तव्य पूरा भयो॥
रोई घोर विलाप त्यो पुजनिले * धेरै गरेको सुनी ।
राजालाइ भने गएर चरले * आए दगुर्दै तिनी ॥८२
हाँगामा रुखको चरी पुजनि त्या * देखे बसेकी थिई ।
लागे भन्न बुझाइ नीति नृपले * त्यस्लाइ दुःखी भई ॥
तैंले निष्ठुर कार्य राज-सुतको * देखेर हे पूजनी !
जस्तो दण्ड दिइस्,प्रसन्न म भएँ * त्यो दूतद्वारा सुनी ॥८३
माफी दिन्छु तँलाइ आज मनमा * मेरो नमानी डर ।
बस्नू यो घरमा हुनेछ अघि झैं * सम्मान औ आदर ॥
तैंले त्यो अपराध माफिक दिइस् * जुन दण्ड त्यो नीति हो ।
मैले माफ दिएपछी बसिदिनू * दर्बारमा धर्म हो ॥८४॥

सम्झाईकन नीति धर्म नृपले * शिक्षा दिएको सुनी ।
हाँगामा रुखको बसीकन हुँदै * भन्दी भई पूजनी ॥
मैले जो अपराध यो बखतमा * तिम्रो गरें भूपति ! ।
त्यस्ले यो घरमा म बस्न अघि झैं * सक्तीनँ हे सद्मति ! ॥८५
जस्ले अप्रिय गर्छ त्यसकन निको * को मान्दछन् लौ भन ?
गर्छन् द्रोह बरु सदैव मनले * सम्झी उही दुर्गुण ॥
आफ्नै दुःख बताउँछन् जनहरू * यस्तो पऱ्यो यो भनी ।
अर्काको दुखमा दुखी हुन निको * मान्दैन कोही पनि ॥८६
तिम्रो पुत्र वयस्क हुन्छ तिमि झैं * क्यै कालमा यो जब ।
मेरो दोष बताउला घरि-घरी * ऐल्हे गरेको सब ॥
वैरी हो सुतको भनीकन तिमी * ईर्ष्या लिई चित्तमा ।
मार्नेछौ तिमिले मलाइ सहजै * हे भूपते ! व्यर्थमा ॥८७
बस्नू यो घरमा सहर्ष अघि झैं * भन्छौ तिमीले तर ।
मैले शत्रु बनेर बस्नु कसरी * तिम्रो नमानी डर ।
मोती, दूध र व्यक्तिको मन जसै * क्यै हेतुले फाट्तछ ।
जोरिन्नन् कहिल्ले, बरु दिनहरू * त्यो दुःखले काट्तछ ८८
बोली क्षुद्र कुरा र गर्छ जन जो * ईर्ष्या र निन्दा स्तुति ।
गर्नू हुन्न सुकार्य विज्ञ जनले * त्यस्को लिई सम्मति ॥
मान्छन् उत्तम विज्ञले मत ठुलो * श्री शुक्र आचार्यको ।
वैरीका संग मित्रता गरिलिने * संसारमा मूर्ख हो ॥८९॥
आफ्नै भाइ र बन्धुले पनि गरे * वैरत्व क्यै बातमा ।
तिन्को गर्नु हुँदैन क्षत्रिय भई * विश्वास संसारमा ॥
यस्तो तर्क सुनी सकी पुजनिको * फेरी बुझाऊँ भनी ।
लागे भन्न ति ब्रह्मदत्त नृपती * तत्काल हे पूजनी ॥९०॥

कस्तै शत्रु भए पनी मिलिजुली * साथै बसे क्यै दिन ।
सक्छन् स्नेह बढेर ती समयले * त्यो शत्रुता बिर्सन ॥
दैवाधीन भई भलो र कुभलो * गर्छन् सबैको जन ।
को सक्ला नत लोकमा दिन तथा * खोसी कसैको लिन॥९१॥
सोही कारण कर्मको फल दिने * हो दैव प्राणीकन ।
भन्ने बात गरी विचार रिस यो * गर्छस् तँ व्यर्थै किन ?
जस्तै वृक्षभरी फली फल सबै * पाकेपछी झर्दछन् ।
प्राणी जन्म लिएर त्यै किसिमले * संसारमा मर्दछन ॥९२
जस्तै पोल्नु स्वभाव हो अनलको * भन्ने सबै जान्दछन् ।
त्यस्तै जन्म लिएर मर्नु जनको * हो धर्म नै भन्दछन् ॥
सोही कारण क्रोध गर्नु जनले * हो मूर्खता लोकमा ।
तैंले बस्नु उचित् छ क्रोध नगरी * आएर दर्बारमा ॥९३॥
यस्तो बात सुनीसकेर नृपको * भन्दो भई पूजनी ।
हे राजन् ! तिमिले भने जति सबै * साँचो भए तापनी ॥
गर्दैनन् किन मर्नको मन सबै * प्राणीहरूले भन ?
मर्नाखातिर मात्र जन्मनु भए * गर्थे दवाई किन ॥९४॥
व्यर्थै हो सुख दुःख मान्नु अथवा * बाँचे मरे बान्धव ।
मान्नू हर्ष र शोकले रुनु पनी * भन्थे वृथा हो सब ॥
हे राजन् ! व्यवहार चल्नु त्यसरी * गाह्रो थियो लोकको ।
को खोज्छन् दुख भोग्न खोज्नु सुखनै * प्रत्येकले योग्य हो ॥९५
दैवाधीन बनेर केहि नगरी * मानीसले उद्यम ।
निर्वाहा जनको हुँदैन भवमा * हो नीति यो उत्तम ॥
आफैंले ननिले स्वयं उदरमा * जाँदैन खाने कुरा ।
प्राणीको भन हुन्छ उद्यम विना * कुन् कार्य आफैं पुरा॥९६

गर्छन् यत्न तथा परिश्रम दुवै * जुन व्यक्ति संसारमा ।
बस्नेछन् धन-धान्य पूर्ण सुखले * सम्मानले लोकमा ॥
दिन्छन् दैव अवश्य सम्पति स्वयं * मेरो भए भाग्यमा ।
यस्तो बात भनेर उद्यम त्यजे * पर्छन् ठुलो दुःखमा ॥९७
गर्नू उद्यम औ निरोग रहनू * विद्वान ठुलो हुनू ।
गर्नू खूब विचार दोष-गुणको * योद्धा प्रतापी हुनू ।
गर्नू शासन नीतिपूर्वक, प्रजा * सत्पात्रको रक्षण ।
राजन् ! उत्तम उद्यमी पुरुषका * हुन् यी सबै लक्षण ॥९८॥
जन्मी मानिस रूपले हृदयमा * छैनन् भने यी गुण ।
फेर्नें सास खलाँति झैं पृथिविमा * ज्यूँदै मरेको जन ॥
यस्तै तर्क र नीतिपूर्वक कुरा * धेरै थरीका भनी ।
राजाको नसुनेर उत्तर उड़ी * वनमा गई पूजनी ॥९९।
पक्षी तुच्छ भए पनी जब पर्‍यो * त्यो शत्रुताको स्थिति ।
राजाको सहसा पत्यार मनमा * मानीन हे सद्मति !
धोका हुन्छ पछी भनेर अथवा * मार्नन् भनी भूपले ।
ठानी शत्रुसमान बात नृपको * मानीन त्यो पक्षिले ॥२००
गर्ने मद्दत राजकाज सबमा * सल्लाहदाता गुणी ।
आफ्नो झैं गृह कार्यमा पनि रुजू * हुन्थी सदा पूजनी ॥
ऐले पर्न गयो विरोध सहसा * योटा कुरामा भनी ।
त्यागी आज गई, मलाइ वनमा * त्यो पूजनी बेगुनी ॥१॥
राजालाइ थिएन केहि चिजको * खाँचो र गाह्रो तर ।
लाग्यो दुःख निकै सदैव गुणको * गर्ने हुँदा आदर ॥
हे बाबू ! बलवानको डर कती * मान्दा रहेछन् जन ।
त्यसको एक कथा म भन्दछु अरू * विश्वास मानी सुन ॥२

सोधे नारदले पुगी रुखमनी * हाँसेर कोही दिन ।
चल्दा खूब ठुलो हुरी रुख ! तिमी * टिक्छौ कसोरी मन ?
लाग्यो भन्न तुरुन्त वृक्ष मुनिको * त्यो प्रश्नलाई सुनी ॥
सक्छु रोक्न हुरी मुने ! म बलिया * हाँगाहरूले पनि ॥३॥
शेखीयुक्त कुरा सुनी मुनि छिटै * केही नबोली गए ।
होस्याईकन वायुलाइ रुखको * शेखी सुनाईदिए ॥
बानी नारदको छ यो किसिमको * भन्ने बुझेके थियो ।
हावाको डर मानि वृक्ष मनमा * क्यै बेर दुःखी भयो ॥४
हाँगा औ फल-पुष्प, पातहरु जो * त्यस्का थिए साथमा ।
सारा झारिदिएर ठिङ्ग उभियो * चिन्ता लिई चित्तमा ॥
चुक्ली नारदको सुनेर रुखको * शेखी म तोड्छु भनी ।
आए वायु, विरूप देखि रुखको * सोधे दयालु बनी ॥५॥
यस्तो हालत के गरी हुन गयो * हे वृक्ष ! तिम्रो मन ?
तिन्को बात सुनीसकेर रुखले * बिन्ती गर्‍यो कारण ॥
मेरो सुन्दर रूप नारदजिले * देखेर ईर्ष्या गरे ।
मैले नै फल-पुष्प, पात सब यी * झारीदिनाले झरे ॥६॥
बानी नारदको र बात रुखको * त्यस्तो सुनी वायुले ।
फर्के वेग हटाइ आफ्नु घरमा * हे भूप ! आनन्दले ॥
ठूलाको वशला परे पनि यदी * इच्छा छ बाँच्ने मन ।
गर्नू पर्छ कुरा नुहेर रुख झैं * कल्याण आफ्नू हुने ॥७

चाण्डाल र विश्वामित्रको संवाद : —

शिक्षा श्रेष्ठ सुनी चिताइ मनले * प्राणीहरूको हित ।
सोधे धर्मकुमारले विनयले * श्री भीष्म योद्धासित ॥

छाडी धर्म, अधर्म श्रेष्ठ जनले * मानी लिनेछन् जब ।
बढ्ला लोभ ठगी र मानिसहरू * निर्वाह गर्नन् सब ॥८॥
गर्दा आपसमा विरोध बहुतै * दुःखी हुनेछन् जन ।
स्वामी संपतिको हुनन् पृथिविका * पापी तथा दुर्जन ॥
गर्दैनन् जब भूपले सुजनको * कल्याण औ रक्षण ।
थाम्नू ब्राह्मणले स्वधर्म कसरी * रक्षा गरी जीवन ॥९॥
यस्तो प्रश्न सुनी पितामहजिले * श्री धर्मका पुत्रको ।
केही बेर गरी विचार मनमा * हाँसेर भन्नूभयो
योगक्षेम र मृत्यु; व्याधि, भय औ * बर्सातको कारण ।
हुन्छन् भूपतिका सुकर्म अथवा * दुष्कर्मले नै सुन ॥१०॥
विश्वामित्र मुनी तथा श्वपचको * संवादको रूपमा ।
दिन्छन् विज्ञहरू उदाहरण जो * हे बाबू ! संसारमा ॥
भन्छु सोहि कुरा तिमी स्थिर भई* शङ्का नमानी सुन ।
यस्ले बुद्धि विवेक बढ्छ मनको * जान्छन् सबै दुर्गुण॥११॥
त्रेता द्वापरको थियो नरते ! * संधी कुनै कालमा ।
ठूलो पर्न गयो खडेरि र परे * प्राणी सबै कष्टका ॥
राखेका जति अन्न व्यक्ति रूले * सम्पूर्ण खाई सके ।
बापी, कूप, नदी, तडाग, स्वर-पात* पानी नपाई सुके ॥१२॥
खाने अन्न नपाइ धर्म जनले * बिस्तार त्याग्दै गए ।
पापी, चोर अनेक कष्ट सहसा * उत्पातमा तम्सिए ॥
हाहाकार पऱ्यो चतुर्दिक ठूलो * संहार बढ्दै गयो ।
भागे मानिस कष्टले गृह त्यजी * गाउँ सबै रित्तियो ॥१३॥
गर्थे धर्म, सुकर्म यज्ञहरू जो * ज्ञानी तपस्वी जन ।
थाले गर्न डुली-डुली घर-घरै * ती व्यक्ति भिक्षाटन ॥

विश्वामित्र मुनी त्यसै बखतमा * सन्तान छाड़ीकन ।
डुल्थे पागल भैं ठलो दुख सही * राखौं भनी जीवन ॥१४॥
देखे शूद्रकहाँ पुगा कुकुरको * मासू मुनीले जब ।
थाले माग्न मलाइ देउ तिमिले * हे शूद्र ! मासू सब ॥
बोल्यो शूद्र-मुनी, क्षुधार्त म पनी * छु बेसरी यो घरी ।
भोको आफु बसी तपाईंकन यो * मासू दिउँ के गरी ॥१५॥
माग्नोस् अन्न कहीं गईकन अरू * त्यस्ले भनेको सुनी ।
थाके यत्न गरेर अन्न नमिली * दुःखी भए झन् मुनी ॥
धेरै तर्क गरेर फेरि घरमा * त्यस्को पसी रातमा ।
मासू चोर्न भनी लिए कुकुरको * साँप्रो जसै हातमा ॥१६॥
लाग्यो भन्न कराउँदै श्वपच त्यो * जागै हुनाले गरी ।
को हौ, मासु लिने बताउ निशिमा * यो भाग मेरो हरी ?
जागा छू तिमिलाइ मार्छु यसरी * त्यस्ले भनेको सुनी ।
लागे भन्न डराई केहि मनमा * चाण्डाललाई मुनी ॥१७॥
विश्वामित्र म हूँ बिते दिन निकै * केही नखाईकन ।
राखौं प्राण भनेर रात्रि बिचमा * आएँ म मासू लिन ॥
तिन्को बात सुनी भन्यो श्वपचले * सम्मानका साथमा ।
गर्दैछौ किन यो कुकर्म तिमिले * ज्ञानी भई रातमा ॥१७॥
मान्छन् निन्दित विज्ञले श्वपचको * कयै वस्तु वा संपति ।
त्यस्माथी पनि यो अभक्ष्य कसरी * खान्छौ तिमी सद्मति !
आफ्नू प्राण बचाउने बरु कुनै * यत्नादि अर्को गर ।
यस्ले नष्ट हुनेछ धर्म, तप औ * कीर्ति छ जो सुन्दर ॥१९
जस्ले खान्छ अभक्ष्य मांस त्यहि हो * पापी तथा निर्दयी ।
त्यसका नष्ट हुनन् सबै नियम औ * बस्नेछ दुःखी भई ॥

खान्नन् मांस कदापि पांच नङ्का * कोही पनी जीवको ।
खाए घट्तछ धर्म, कीर्ति बल औ * आयुष्य ती व्यक्तिको ॥२०
यस्ले तृप्ति हुँदैन अमृतसरी * भन्ने विचारीकन ।
जानी-जानि स्वधर्म नष्ट यसरी * गर्छौ वृथमा किन ?
यस्तो नीति बुझाउँदै श्वपचले * बिन्ती गरेको सुनी ।
लागे भन्न अनेक शास्त्र मत ती * केही नजान्ने बनी ॥२१॥
आगो हो मुख विप्रको जति कुरा * खाए पनी पच्तछ ।
खाए राक्षस ती अगस्त्य ऋषिले * संसारले जान्दछ ॥
त्योभन्दा पनि मांस के कुकरको * मान्छौ तिमी निन्दित ?
आफ्नू प्राण बचाउनू पनि त हो * शास्त्रादिले सम्मत ॥२२॥
बाँचे मात्र सकिन्छ गर्न तप औ * सद्धर्मको पालन ।
सोही कारण मांसले कुकुरको * राख्छू म यो जीवन ॥
पाछूं तृप्त म पितृ-देव पहिले * यो मासु होमीकन ।
बच्ला शेष जती जहान सबले * गर्छौं पछी भोजन ॥२३॥
तिम्रो अर्ति म सुन्नसक्तिनँ कुनै * टारीदिने यो घरी ।
दिन्नौ मांस भने म जान्छु अहिल्यै * तिम्रै अगाडी मरी ।
यो आज्ञा ऋृषिको सुनी श्वपचले * बिन्ती गऱ्यो सादर ।
ज्ञानीलाइ अभक्ष्य दान खुशिले * गर्दीनँ मैले तर ॥२४॥
लैजानोस् खुशिले स्वयं हजुरको * इच्छा भए हे मुनि !
विश्वामित्र खुशी भए मनमनै * त्यस्ले भनेको सुनी ॥
फर्के आश्रममा तिनी कुकुरको * साँप्रा लिई काँधमा ।
थाले गर्ग विधानले हवन ती * त्यो मांसले अग्निमा २५
तिन्ले भाग गरे समर्पण जसै * मन्त्रेर श्री इन्द्रको ।
राजा इन्द्र भए प्रसन्न र ठुलो * तत्काल पानी पऱ्यो ॥

वापी, कूप, तड़ाग औ नद नदी * जो जो सुकेका थिए ।
सारा, वृक्ष सुधासमान जल त्यो * पाई हरीया भए ॥२६॥
हे राजन् ! ऋषिको सुरम्य कुटिमा * चेलाहरू जो थिए ।
खाने वस्तुहरू गएर सबले * खोजेर ल्याई दिए ॥
प्रायश्चित्त निमित्त खूब ऋषिले * ठूलो तपस्या गरे ।
आफ्ना ती शुभ कर्मले पछि तिनी * संसार पारी तरे ॥२७॥
ठूलो संकटमा परी, बखतमा * त्याग्दैन जो साहस ।
त्यस्लाई फल मिल्छ श्रेष्ठ, ऋषि झैं * फैलिन्छ ठूलो यश ॥
यस्तो कर्म पनी सुविज्ञ जनले * राखौं भनी जीवन ।
गर्नू पर्छ भने कुरा म अरुको * धेरै भनौं के भन ? ॥२८

शरणागतको विषयमा व्याधा-कपोल आख्यान :-

यस्तो अर्ति सुनेर धर्मसुतले * सोधे परी पाउमा ।
जान्नू हुन्छ हजूरले सब कुरा * लेखे जती शास्त्रमा ॥
गर्नू उत्तम धर्म हो अतिथिको * सेवा सकेको जति ।
अर्काको जब पर्छन् शरणमा * आएर हे सद्मति ! ॥२९॥
तिन्का निम्ति सहर्ष जीवन दिई * जो गर्दछन् चाकरी ।
तिन्लाई फल मिल्छ कुन्न किसिमले * सुन्छु म त्यो राम्ररी ॥
यस्तो प्रश्न सुनी पितामहजिको * सानन्द भन्नूभयो ।
रक्षा गर्नु विपत्तिमा सुजनको * कर्तव्य औ धर्म हो ॥३०
गर्ने पाप विनाश उत्तम कथा * योटा म भन्छु सुन ।
व्याधा एक थियो सदा पशुहरू * मार्ने ठूलो दुर्जन ॥
मासु दोष विहीन दीन पशुको * त्यो गर्दथ्यो भोजन ।
मान्थे मानिसले ठूलो डर परे * देखे पनी त्यसकन ॥३१॥
रोके भाइ र बन्धुले 'नगर यो * दुष्कर्म व्यर्थै' भनी ।

तिन्को उत्ताम अर्ति व्याध खलले * मानेन कैल्है पनी ॥
शिक्षा दुर्जनलाइ व्यर्थ छ दिनू * भन्ने विचारीकन ।
राजन् ! भाइ र बन्धु आदि सबले * त्यागीदिए त्यस्कन ॥३२
झन् त्यो खुशि भएर जङ्गलमहाँ * हत्या सदा गर्दथ्यो ।
मर्नूपर्छ भनेर भीति मनमा * त्यो दुष्ट मान्दैनथ्यो ॥
बस्ता जङ्गलमा कुनै दिन चल्यो * आँधी र पानी पऱ्यो ।
ढाकेथ्यो जलले चतुर्दिक जसै * चिन्ता परी त्योडऱ्यो ३३

अतिथिको स्वागत

पानी खूब परे पनी पथ सबै * जाने बुझेकै थियो ।
औंसीको निशि नै थियो तपनि त्यो* विस्तार हिंड्दै गयो ॥
देख्यो एक चरी निकै पर पुगी * मूर्च्छा परेकी थिई ।
खानूपर्छ भनेर त्यस्कन पनी * पक्ऱ्यो बनी निर्दयी ॥३४

यौटा वृक्षमनी पुगेर त्यहिं नै * त्यो रात काट्छु भनी ।
पल्ट्यो पात बिछ्याइ व्याध,बहुतै * जाड़ो भए तापनी ॥
गर्थ्यो पक्षि विलाप सोहि रुखमा * यौटा दुखी भैकन ।
चारो खोज्न गएकि पत्नि अझ तक् * आईन मेरी किन ? ॥३५॥
पानी खूब पर्‍यो हुरी पनि चल्यो * रात्री अँध्यारो छ यो ।
बाँचेकै छ कि वा कतै कि त परी * आपत्तिमा आज त्यो ॥
गर्थी त्यो गृहकार्य खुशि मनले * मेरो सदा चाकरी ।
एक्लै यो घरमा बसौं म कसरी * पत्नी विना यो घरी ॥३६
भाई, बन्धु र पौत्र, पुत्र घरमा * सारा भए तापनी ।
शोभाहीन र शून्य हुन्छ घर त्यो * हैनन्न भने कामिनी ॥
कस्तै कष्ट परे पनी मिलिजुली * बस्छन्न भने दम्पति ।
तिन्को स्वर्गसमान हुन्छ गृह यो * संसारमा भूपति ! ॥३७॥
मेरी पत्नि पतिव्रता गुणवती * अत्यन्त प्यारी थिई ।
त्यस्ती पत्निबिना वृथा छ घरमा * बस्नू गृहस्थी भई ॥
स्त्रीका सद्गुग संझि बेसरी गर्‍यो * त्यस्ले बिलौना जब ।
बन्धन्भित्र भए पनी सुनि कुरा * आफ्ना पतिको सब ॥३८
लागी भन्न बुझाइ कर्म-फल छन् * जीवादिका प्राक्तन ।
दैवाधीन भएर जीव फल त्यै * जन्मन्छ भोग्नाकन ॥
आफ्नाका सँगमा बिछोड़ अथवा * संयोग पर्नै पनी ।
मान्छन् प्राक्तन कर्मको फल सबै * गर्नै यही हो भनी ॥३९॥
आफ्नु कर्म सपार्नु विज्ञ जनको * कर्तव्य हो लोकमा ।
मेरा निम्ति तपाईंले नलिनुहोस् * चिन्ता वृथा चित्तमा ॥
आएको रुखका मनी छ अहिले * यो व्याध अभ्यागत ।
यस्को गर्नुहवस् प्रसन्न मनले * सम्मान औ स्वागत ॥४०

पत्नीको सुनि आर्ति खूब मनमा * त्यो पक्षिको गाड़ियो ।
व्याधाको नगिचै गएर खुशिले * यो बात त्यस्ले भन्यो ॥
आफ्नो सेवक हो भनेर मनमा * इच्छा छ जे त्यो भन ।
आज्ञा शक्ति पुगे जती म खुशिले * गर्छू सबै पालन ॥४१॥
पक्षीको सुनि त्यो कुरा खुशि भई * भन्दो भयो व्याधले ।
जाड़ो शान्त हुने थियो अलिकती * हे मित्र ! आगो भए ॥
व्याधाको सुनि बात पक्षि खुशिले * तत्काल उड्दै गयो ।
बल्दो अग्नि लिएर आफ्नु मुखमा* क्यै बेरमा फर्कियो ॥४२॥
व्याधाले खर-पात आदि बटुली * आगो जलाईकन ।
ताप्यो बेसरि अग्नि त्यो अनि भयो* क्यै शान्त त्यस्को मन ॥
पक्षीलाइ भन्यो गयो शरिरको * जाड़ो त मेरो सब ।
आँटें मर्न म भोकले अलिकती * क्यै खान देऊ अब ॥४३
व्याधाको सुनि बात चिन्तित भई * भन्दो भयो पक्षिले ।
केही सम्पति छैन, पेट कसरी * तिम्रो भरूँ अन्नले ॥
पक्षी हूँ वनमा डुलेर दिनहूँ * गर्नैं हुँदा भोजन ।
मैले अन्न जुटाई मानिससरी * कैल्है पनी राख्तिनँ ॥४४
सेवा उत्तम धर्म हो अतिथिको * भन्छन् सबै विज्ञले ।
तिम्रो पेट म भर्दछू पख छिटै * आफ्नो यही देहले ॥
हाम्फाल्यो सहसा भनीकन यती * त्यो पक्षिले अग्निमा ।
देखी साहस पक्षिको गुनिलियो * त्यो व्याधले चित्तमा ४५
मेरा निम्ति सहर्ष जीवन दियो * जाबो चरो भैकन ।
आफ्नो उत्तम धर्मको; भय त्यजी * त्यसले गर्‍यो पालन ॥
गर्दै निन्दित कर्म मात्र वनमा * मेरो बित्यो जीवन ।
मैले काट्न सकीनँ मानिस भई * सद्धर्मद्वारा दिन ॥४६॥

पश्चात्ताप गरी चरीकन त्यहीं * छाड़ीदियो व्याधले ।
स्वामीका सँगमा चरी पनी मरी * त्यै अग्निमा शोकले ॥
भोगी प्राक्तन कर्मका फलहरू * जन्मेर संसारमा ।
केही काल बिताइ दम्पति गए * त्यौ धर्मले स्वर्गमा ॥४७॥
व्याधाले निज देहलाइ दुखले * धिक्कार धेरै दिई ।
मुक्ति प्राप्त गऱ्यो सुकर्म पथमा * लागेर ज्ञानी भइ ॥
हे बाबू ! इहलोकमा अतिथिको * सत्कार जो गर्दछन् ।
धेरै काल गएर स्वर्गपुरिमा * त्यो धर्मले बस्तछन् ॥४८

अज्ञानमा गरिएको पाप कसरी नाश हुन्छ ? :—

सोधे भीष्मजिलाइ धर्म-सुतले * सानन्द पाऊ परी ।
होला पाप विनाश नाथ ! जनको * अज्ञानको के गरी ?
यस्तो प्रश्न सुनी पितामहजिले * सानन्द भन्नूभयो ।
भन्छु एक कथा तिमी सुन, सदा * कल्याण गर्नेछ त्यो ४९
श्री जन्मेजय नामका नरपती * साह्रै थिए सज्जन ।
लाग्यो भूपतिलाइ विप्र-वधको * हत्या नजानीकन ॥
पापी भूप भनी प्रजा सुजनले * तिन्लाइ त्यागीदिए ।
छाडी शासन राज्यको वनमहाँ * दुःखी हुँदै ती गए ॥५०॥
बस्थे आश्रममा कुनै, तप गरी * इन्द्रोत ज्ञानी मुनी ।
सोधे भूपतिले हुनेछ कसरी * उद्धार मेरो भनी ॥
हत्यारा नृपती भनेर पहिले * धिक्कार धेरै दिई ।
देखेनन् जब क्रोध ती नृपतिमा * बोले दयालु भई ॥५१॥
राजन् ! गर्दछ पाप जुन् पुरुषले * जान्दै नजानीकन ।
पश्चात्ताप र धर्म-कर्म तपले * सक्नेछ त्यो मेट्न ॥

गर्नू ईश्वरको प्रसन्न मनले * सेवा तथा कीर्तन ।
हत्या पाप भई विनाश हरिमै * लाग्नेछ त्यस्को मन५२
राजन् ! उत्तम ब्रह्म-कर्म रत जो * सत्पात्र छन् ब्राह्मण ।
तिन्को क्यै अपराध गर्दिनँ भनी * गर्नू पहिले प्रण ॥
डुल्नू तीर्थ प्रभास, पुष्कर ठुलो * श्रद्धा लिई पैदल ।
गर्नू यज्ञ र स्नान, दान, तप औ * सेवा सदा निश्छल ॥५३
राजन् ! सूर्य उदाउँदा तम स्वयं * नाशिन्छ जुन् चालले ।
तिम्रो पाप पनी त्यसै किसिमले * छुट्नेछ सत्कर्मले ॥
त्यो शिक्षा मुनिको सुनेर नृपले * विश्वास मानीकन ।
बद्रीमा तपको गरे दृढ भई * क्यै काल आयोजन॥५४
त्यस्ले पाप सबै छुट्यो नरपती * अत्यन्त खुशी भए ।
केही काल पछी ति स्वर्गपुरिमा * त्यो देह त्यागी गए ॥
जानी-जानी कुकर्म पाप जनले * संसारमा गर्दछन् ।
केही छैन उपाय मुक्त हुनको * ती नर्कमा पर्दछन् ॥५४

मृतकले पुनर्जीवन पाउने विषयमा आख्यान :—

सोधे धर्म-कुमारले विनयले * श्री भीष्म ज्ञानीसित ।
शंका गर्नुहवस् निवारण प्रभो * मेरो चिताई हित ॥
यो संसारभरी मनुष्य दिनहूँ * देख्छु मरेका तर ।
मुर्दालाइ बचाउने यदि भए * युक्ती कुनै सुन्दर ॥५६॥
आज्ञा गर्नुहवस् मलाइ प्रभुले * जाने बुझेको भए ।
पैल्हे मृत्यु भएर कुन् पुरुषको * कस्ले बचाई दिए ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
जो आख्यान म भन्दछु सुन तिमी* हे भूप ! आनन्दले ॥५७

धेरै यत्न गरेर एक द्विजको * छोरो भएको थियो ।
लागी रोगहरू अनेक थरिका * त्यो बालकैमा मऱ्यो ॥
मुर्दा बोकि मसानमा जब पुगे * त्यस्का सबै बान्धव ।
थाले गर्न विलाप बेसरि रुँदै * राखेर भैंमा शव ॥५८॥
यौटा गिद्ध गई, गए यिनिहरू * चाँडै म खान्थें भनी ।
लाग्यो भन्न बुझाई नीति खुशिले * तिनूलाइ ज्ञानी बनी ॥
यो संसार असारमा जन जती * जन्मे सबै मर्दछन् ।
ज्ञानी बन्धु मऱ्यो भनेर तिमि झैं * चिन्ता कहाँ गर्दछन्?॥५९
रोऊ खूब कराउ शोक जति जे * इच्छा छ सारा गर ।
बाँच्नेछैन कदापि बालक बरू * फर्केर जाओ घर ॥
देख्तैछौ सबले श्मशान भरि छन् * कङ्काल चारै तिर ।
डुल्छन् स्याल र काग, गिद्ध दिनहूँ* आहारको खातिर ॥६०
ठूलो शत्रु तथा हितू, स्वजन वा * कोही मरे तापनी ।
गर्नू शोक मनुष्य भैकन वृथा * हो मूर्ख जस्तो बनी ॥
जो जन्मन्छ अवश्य मर्दछ भनी * जानीरहेछौ तर ।
जाँदैनौ किन लौ त्यजेर शिशु यो * तत्काल आफ्नू घर ॥६१
यौटा स्याल थियो त्यहीं र मनमा* त्यस्ले विचारी लियो ।
मैले गर्न सके प्रयत्न सहजै * आहार मिलो थियो ॥
गर्ला भोजन गिद्धले यिनिहरू * फर्केर चाँड़ै गए ।
मिल्थ्यो खान मलाइ मानिसहरू * क्यै बेर पर्खी दिए ॥६२॥
लाग्यो भन्न गएर स्याल नगिचैं * सारा मलामीसित ।
जाँदैछौ किन मूर्ख झैं घर, पऱ्यो * कुन् कामको हत्पत ॥
हुन्छन् मानिस रोगले पनि मरे * जस्तो तथा मूर्च्छित ।
हुन्छन् कोहि मरे पनी कहिं-कहीं * संयोगले जीवित ॥६३॥

देख्छौ तत्पर गिद्धलाइ, कसरी * पाऊँ र खाऊँ भनी ।
जान्छौ त्याग गरेर, आयु शिशुको * बाँकी भए तापनी ॥
आफ्नू देह नपाई पुत्र कसरी * बाँच्नेछ तिम्रो भन ।
बाँच्ने आश लिई बसीरहु यहीं * रोई कराईकन ॥६४॥
त्यागी यो प्रिय पुत्रलाइ घरमा * दौड़ेर जान्छौ किन ?
बाँच्ने आश लिएर साँझतक के * गाह्रो पर्‍यो पर्खन ?
आफ्नू स्वार्थ बुझाउँदै जब भन्यो * यस्तो कुरा स्यालले ।
मुर्दाको सब ती वरिपरि बसे * बाँच्ने ठुलो आशले ॥६५
फर्के मानिस, स्यालको सुनि कुरा * पत्त्यार मानीकन ।
आई गिद्ध भयो--वृथा तिमिहरू * फर्केर आयौ किन ?
यस्मा प्राण रहेन शेष अब यो * बाँच्तैन कैह्ले पनी ।
गर्छौं आश कि स्यालको सुनि कुरा* यो फेरि बाँच्ला भनी ६६
बाँचेको अझसम्म को छ ? भन लौं* जो जो मरे लोकमा ।
बाटो हो सबको यही, किन सबै * पर्छौ वृथा शोकमा ॥
आफाफ्ना घरमा हिंडे सुनि कुरा * त्यो गिद्धको ती जब ।
लाग्यो स्याल गएर भन्न नजिकै * आफ्नू इरादा सब ॥६७॥
यस्को देह खड़ा हुँदै अबुझ झैं * त्यागेर जान्छौ कहाँ ।
सक्छन् जीवित पार्न यस्कन कुनै * आए महात्मा यहाँ ॥
कोही ब्राह्मणको मर्‍यो सुत अघी * वेला नपुग्दै जब ।
मुर्दालाइ बचाइबक्सनुभयो * आफै गई राघव ॥६८॥
आफ्नो पक्ष गरे समर्थन जसै * ती गिद्ध औ स्यालले ।
थाले सुन्न बसी मलामिहरु ती * अत्यन्त आश्चर्यले ॥
पाल्नूभो शिवजी त्यसै वखतमा * हे भूप ! संयोगले ।
छोरो ब्राह्मणको बचाइदिनुभो * आफ्नो ठूलो शक्तिले ६९

भागे गिद्ध र स्याल श्रीशिव पनि * पौल्नूभयो धाममा ।
आफ्नाफ्ना घरमा गए शिशु लिई * आनन्दका साथमा ॥
मैले यो इतिहास जुन् किसिमले * पैह्ले सुनेको थिएँ ।
हे राजन् ! तिमिलाइ उत्तम बुझी * ऐह्ले सुनाई दिएँ ॥७०॥
जस्ले गर्दछ कार्य योग्य रितले * विश्वास मानीकन ।
त्यस्लाई सुख शान्ति मिल्दछ सुखी * होला सदा जीवन ॥
ठूलो सिद्ध तथा सदाशिवाबिनां * ब्रह्माजिको लेखनी ।
राजन ! मेट्न समर्थन छैन भवमा * मानीस कोही पनी ॥७१॥
सोही कारण विज्ञ मानिसहरू * संसारमा छन् जति ।
मर्छु आज कि भोलि मर्दछु भनी * आफ्नो सपारुन्न मति ॥
जस्तो शङ्करको कृपा हुन गई * बाँच्तो भयो बालक ।
त्यस्तै टर्दछ कालको गति पनी * हे शत्रु संहारक ! ॥७२॥

लोभ, तप सत्य र पापहरूको वर्णन :—

सोधे धर्म-कुमारले विययले * श्री भीष्म ज्ञानीसित ।
हुन्छन् मानिस कुन् परिस्थिति परी * दुष्कर्ममा उद्यत ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
गर्छन् पाप मनुष्यले थरिथरी * संसारमा लोभले ॥७३॥
गर्छन् लोभ बढेर व्यक्ति धनको * इच्छा र चोरी पनी ।
गर्थे लोभ नभै दिए किन वृथा * दुष्कर्म पापी बनी ॥
हत्या गर्नु मनुष्यको र छलले * खोसी लिनू सम्पति ।
आफू विज्ञ बनेर गर्नु अरुको * हेलाँ र निन्दा स्तुति ॥७४
गर्ने पाप गराउने पनि यिनै * हुन् लोभका लक्षण ।
हुन्छन मानिस लोकमा वश परी * पापी तथा दुर्जन ॥

माया, मोह र काम, क्रोध, अभिमान् * दुष्कीर्ति, उद्दण्डता ।
चिन्ता, बृद्धि र धर्म, वैभव सबै * नाश्ने र निर्लज्जता ॥७५
ईर्ष्या आदि अनेक छन् अरू पनी * हे भूप ! यी दुर्गुण ।
गर्छन् त्याग सुविज्ञले र यिनि नै * हुन् लोभका कारण ॥
गर्छन् पाप अनेक मानिसहरू * संसारमा लोभले ।
काट्नू लोभ र पापको दृढ जरो * संतोषको खड्गले ॥७६॥
शिक्षा उत्तम यो युधिष्ठिरजिले * सारा सुनेथे जब ।
सोधे भीष्मजिलाइ आफ्नु मनमा * शङ्का उठेको सब ॥
लोभै हो जड़ पापको भनी सबै * हे नाथ ! जानीकन !
गाड़िन्छन् सब मूर्ख भैं जनहरू * त्यो लोभमा नै किन ॥७७
आज्ञा गर्नुभयो पितामहजिले * हाँसेर हे भूपति ।
इच्छा लौकिक वस्तुको र सुखको * गर्नेहरू छन् छति ॥
भोग्ने वस्तु अनेक तुच्छ जब ती * संसारमा देख्तछन् ।
बिर्सी धर्म तथा हिताहित पनी * ती लोभमा पर्दछन् ॥७८
जे होला पछि लौ, अगाड़ि सुख जो * देखिन्छ भोगौं भनी ।
गर्छन् पाप कुनै विचार नगरी * कर्तव्य आफ्नो तिनी ॥
ठान्छन् कोहि ठुलो परिश्रम पनी * मैले नगर्नूपरोस् ।
मैलाई सुख-शान्ति, वैभव तथा * आनन्द बर्ता मिलोस्॥७९
यस्तो दुष्ट विचार औ कपटले * सद्धर्म त्यागछन् जब ।
राजन् ! लोभ र पापले नरकमा * ती पर्न जान्छन् सब ॥
यस्तो लोभ र पापको जब गरे * श्री भीष्मने वर्णन ।
सोधेथे तपको अपार महिमा * पाऊ समाईकन ॥८०॥
राजाको बुझि त्यो विचार मनको * भन्नूभयो भीष्मले ।
मान्छन् उत्तम हो तपोधन भनी * सर्वज्ञ औ शास्त्रले ॥

योगी उत्तम औ मुनी र ऋषिले * ठूलो तपस्या गरी ।
पाए ज्ञान समस्त वेदहरुको * हे भूपती ! राम्ररी ॥८१
ब्रह्माले तप नै गरीकन ठुको * संसार सृष्टि गरे ।
ज्ञानी, सिद्ध, मुनीहरू तप गरी * संसार पारी तरे ॥
हत्या, पाप र चोर्नमा मन दिने * द्रोही तथा दुर्जन ।
हुन्छन् शुद्ध, गरे कठोर तपको * कयौं काल आयोजन ॥८२
भिन्ना-भिन्न अनेक रूप तपको * देखिन्छ शास्त्रादिमा ।
मानिन्नन् उपवासरूप तप झैं * ठूली तिनै लोकमा ॥
छैनन् उत्तम दान भैं अरु कुनै * सत्कर्म हे भूपति !
हुन्नन् श्रेष्ठ मनुष्यमा अरु कुनै * वेदज्ञ झैं सद्मति ॥८३॥
सारा धर्म र श्रेष्ठ आश्रममहाँ * संन्यास हो उत्तम ।
त्यस्ले सिद्धि र मुक्ति मिल्दछ अरू * पर्दैन गर्नु श्रम ॥
राजाले तपको सुनेर महिमा * सन्तोष मानीकन ।
सोधे भीष्मजिलाइ सत्य महिमा * सुन्ने छ मेरो मन ॥८४॥
लिन्छन् ब्राह्मण, देवता, पितरले * जुन् सत्यको आश्रय ।
त्यस्को वर्णन गर्नुहोस् हजुरले * मेरो चित्तलाई जय ॥
तिन्को प्रश्न सुनी प्रसन्न मनले * भन्नूभयो भीष्मले ।
रक्षा गर्छ अवश्य, पालन गरे * सद्धर्मको सत्यले ॥८५॥
लज्जा, धैर्य, क्षमा, जितेन्द्रिय ठुलो * दानी, दयालु, गुणी ।
अर्काको उपकार खातिर दिने * सर्वस्व त्यागी बनी ॥
आफ्नू धर्ममहाँ सदा स्थिर रही * त्याग्ला अहंकार जो ।
गर्ला पालन देहले र मनले * जो सात्विकी वृत्तिको ॥८६
योगी हो त्यहि व्यक्ति जुन् पुरुषमा * देखिन्छ यी लक्षण ।
छैनन् उत्तम सत्य पालन भरी * अर्को कुनै सद्गुण ॥

छैनन् सत्य समान धर्म भवमा * झूटोसरी नाशक !
हुन्छन् मुक्त सुविज्ञ मानिस बनी * त्यो सत्यका रक्षक ॥८७॥
हज्जारौं हयमेधका फलहरू * राखेर एकातिर ।
यौटा सत्य धरुन् तुलाउपरमा * हे भूप ! अर्कोतिर ॥
होला धर्म-प्रधान 'सत्य' विजयी * त्रैलोक्यमा निश्चय ।
गर्दा पालन सत्यको सब हुनन् * दुष्कर्म आफैं क्षय ॥८८॥
जान्ने उत्तम सत्य'का गुणहरू * छन् शास्त्र औ वेदमा ।
मैले भन्न यथार्थ सक्तिनँ सबै * त्यो सत्यको श्रेष्ठता ॥
शिक्षा धर्म-कुमारले जब सुने * विस्तारले सत्यको ।
लागे सोध्न समाउँदै चरणमा * आनन्दले भीष्मको ॥८९
मैले सत्य र धर्मको सुनिसकें * शिक्षा अनेकौं तर ।
गर्छन् पापहरू अनेक थरिका * हे नाथ ! नारी नर ॥
कस्तो कर्म गरेर हुन्छ कसरी * त्यो पापको मार्जन ।
प्रायश्चित्त सबै कुकर्महरुको * गर्नूहवस् वर्णन ॥९०॥
सुन्छु लक्षण नीच व्यक्तिहरुको * राम्रा जतीको सुनें ।
कुन् हो उत्तम धर्म-कर्म मनमा * शान्ती र मुक्ती दिने ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
यस्को वर्णन चार वेदहरुमा * पाइन्छ विस्तारले ॥९१॥
जानेको जति भन्दछु सुन तिमी * हे भूप ! संक्षेपले ।
छैनन् श्रेष्ठ परोपकारसरिका * सद्धर्म संसारमा ।
गर्ला थाह नपाइ जुन पुरुषले * दुष्कर्म हे भूपति !
त्यो निर्दोष ठहर्छ ज्ञान नहुँदा * बिग्रन्न त्यसको गति॥९२
ज्ञानी-जानि कुकर्ममा मन दिने * पापीहरू छन् जति ।
प्रायश्चित्त हुँदैन ती पुरुषको * सप्रन्न कैल्हे मति ॥

हिंसा कुत्सित कर्म वा घृणित जो * इच्छा सदा राख्तछन् ।
हे राजन् ! अभिमानले थरि-थरी * दुष्कर्म जो गर्दछन् ॥९३
गर्दैनन् हितमा र श्रेष्ठ जनको * विश्वास जो दुर्मति ।
तिन्ले कष्ट यहाँ, मरेपछि उहाँ * भोग्छन् कती हो कति ॥
प्रायश्चित्त अनेक पापहरुका * छन् भिन्न-भिन्नै तर ।
पश्चात्ताप समान छैन अरु क्यै * कल्याणको खातिर ॥९४॥
जस्ले पाप परेर मानि पछितो * गर्दैन फेरी भने ।
त्यस्का पापहरू यही जुनिमहाँ * सम्पूर्ण छन् नासिने ॥
भन्छन् शास्त्रहरू र विज्ञ-जन औ * चारै थरी वेद जो ।
रोक्नू इन्द्रियलाइ चित्त वशमा * राखेर, कर्तव्य हो ॥९५॥
जस्मा छैन विकार, रूप-गुण औ * देखिन्न जो दृष्टिले ।
भन्छन् विज्ञहरू 'अगोचर' भनी * जस्लाइ आनन्दले ॥
सोही ब्रह्मस्वरूप वा प्रकृति छन् * ब्रह्माण्डमा व्यापक ।
दिन्छन् तो फल कर्मको बखतमा * आफैं बनी रक्षक ॥९६
आज्ञा लीकन ब्रह्मको प्रकृतिले * यो सृष्टि गर्ने हुँदा ।
भुल्छन् जीवहरू सबै जगतको * सौन्दर्यमा लोभिंदा ॥
छन् जो इन्द्रियका मिठा सुखहरू * भोगार्थ संसारमा ।
तान्छन् मानिसलाइ आफुतिर ती * गाड्दौं भनी मोहमा ९७॥
त्यस्लाई अनभिज्ञ व्यक्तिहरूले * मानेर साँचो सुख ।
गर्दा भोगहरू अनेक थरिका * भोगी रहन्छन् दुःख ॥
ज्ञानीले सुख त्यो बुझीकन झुटो * रोकी सबै इन्द्रिय ।
बस्छन् लीन भएर ब्रह्मपदको * आनन्दमा निर्भय ॥९८

खड्गको परंपरा र पाण्डवहरूको वार्तालाप :—

ब्रह्मज्ञान रु धर्म-अर्थ, हितको * शिक्षा सुनी राम्ररी ।
सोधे भीष्मजिलाइ श्री नकुलले * यो बात पाऊ परी ॥
डुल्छु हातमहाँ लिएर दिनहूँ * यो खड्ग त्यै कारण ।
कस्तो हुन्छ गति मरेपछि भनी * आत्तिन्छ मेरो मन॥९९॥
यस्को केहि भए उपाय सजिलो * मेरो चिताई हित ।
आज्ञा गर्नुहवस् प्रभो ! हजुरले * सुन्छु म श्रद्धासित ॥
यस्तो प्रश्न सुनीसकी नकुलको * भन्नूभयो भीष्मले ।
मेरो चित्त भयो प्रसन्न बहुतै *हे बाबु ! यो प्रश्नले ॥४००
यो संसार छँदा जलामय, भयो * उत्त्पत्ति ब्रह्माजिको ।
धारी लौकिक देह सृष्टि विधिले * सानन्द गर्नूभयो ॥
द्यौता दानव, यक्ष-राक्षस सबै * पैदा भएथे जब ॥
तिन्का कार्यहरू विभाजन गरी * सुम्पीदिनूभो सब ॥१॥
गर्थे देवहरू प्रसन्न मनले * त्यो नीतिको पालन ।
थाले दानव वर्ग गर्न बलले * त्यो नीति उल्लङ्घन ॥
त्यो देखी विधिले हिमालयमहाँ * गर्नूभयो यज्ञ जो ।
यौटा उग्र स्वरूप भूप बलियो * त्यस्बाट पैदा भयो ॥२॥
देखी त्यस्कन देवताहरू सबै * साह्रै डराए जब ।
भन्नूभो विधिले नमान डर क्यै * हे देवता हो ! अब ।
हो यो खड्ग प्रसिद्ध आयुध भनी * संग्रामका निम्तिमा ।
यस्तो बात भनेर खड्ग दिनुभो * श्री रुद्रका हातमा ॥३॥
मारे दुष्ट अनेक दानवहरू * त्यो खड्गले रुद्रले ।
पाएथे शिवबाट आयुध त्यही * क्यै कालमा विष्णुले ॥

सोही खडग पछी मरीचिगणले * श्री इन्द्रलाई दिए ।
धेरै दानव इन्द्रले पनि लड़ी * संहार गर्दा भए ॥४॥
पाएथे सुरराजबाट मनुले * त्यो खडग क्यै कालमा ।
हे बाबू ! अझसम्म आयुध त्यही * चल्दैछ संसारमा ॥
रक्षा खातिर भूपतीहरू सदा * लिन्छन् यही आयुध ।
मार्छन् शत्रु र गर्दछन् बखतमा * पापीहरूको वध ॥५॥
योद्धा क्षत्रिय औ ठुला नृपतिका * भाई हुनाले गरी ।
डुल्नू खड्ग लिएर धर्म पनि हो * तिम्रो ठुलो यो घरी ॥
रक्षा सज्जनको गरेर वशमा * राख्नू सबै दुर्जन ।
जस्ले हुन्छ भलो यहाँ, पछि उहाँ * पर्दैन चिन्ता लिन ॥६॥
शिक्षा भीष्मजिको सुनेर मनको * शंका हटाई सब ।
सायंकाल भयो, फिरे घरमहाँ * पाँचै जना पाण्डव ॥
भोलीपल्ट बसे सभा-भवनमा * आनन्द मानीकन ।
सोधे धर्म-कुमारले—हित कुरा * के के बुझ्यौ लौ भन॥७
यस्तो प्रश्न सुनी भने विदुरले * तत्काल हे भूपति !
श्रद्धा, त्याग, दया, क्षमा, तप सबै * हुन् चित्तका सम्पति ॥
तिनको शासन धर्म हो नरपतै ! * त्यस्को सुरक्षा गरे
शान्ती मिल्दछ धर्मले ऋषि-मुनी * संसार पारी तरे ॥८॥
पैह्ले 'धर्म र 'अर्थ' मध्यम तथा * हो काम तेस्रो भनी ।
गर्छन् पालन धर्मको जतनले * ज्ञानी तपस्वी मुनी ॥
यस्तो बात सुनीसकी विदुरको * भन्दा भए पार्थले ।
गर्छन् पालन धर्म-काम दुइको * जान्नेहरू अर्थले ॥९॥
हेला हुन्छ मनुष्य अर्थ नभए * बाठो र जान्ने पति ।
सोही कारण मान्दछन् जनहरू * हो अर्थ ठूलो भनी ॥

जस्तै ईश्वर प्राप्तिको जतनले * गर्छन् सबै साधना ।
त्यस्तै सादर गर्दछन् जनहरू * सम्पत्तिको कामना ॥१०॥
केही कार्य हुँदैन अर्थ नभई * पूरा तिनै लोकमा ।
गर्छन् यत्न तथा ठुला श्रमहरू * सम्पत्तिकै निम्तिमा ॥
पाल्ने खूब जटा त्रिपुण्ड शिरमा * जो लाउँछन् चन्दन ।
योगी, सिद्ध, तपी मुनीश्वर, गुणी * ज्ञानी, दुखी, सज्जन॥११
नाना रूप लिई अनेक थरिका * दानादि गर्छन् जति ।
तिन्को ध्येय रहन्छ एक कसरी * पाउँ ठुलो सम्पति ॥
जस्ले संग्रह धर्म-युक्त धनको * गर्नेछ संसारमा ।
त्यस्का पूर्ण हुनन् मनोरथ, मरी * जानेछ त्यो स्वर्गमा ॥१२
अस्तो अर्थ-प्रधान श्री विजयले * वार्ता गरेको सुनी ।
माद्रीका सुतले समर्थन गरे * साँचो कुरा हो भनी ॥
त्यस्तो बात सुनी विचार मनमा * गर्दै भने भीमले ।
खोज्छन् सम्पति कामना बढि हुने * जो छन् तिनै व्यक्तिले१३
खोज्दैनन् धन, भोग वा सुख कुनै * राख्तैन जो कामना ।
गर्छन् विज्ञ, मुनी, गुणी, ऋषि पनी * आसक्तिकै साधना ॥
नौनी सार स्वरूप जुन् किसिमले * झिक्छन् दही-दूधको ।
त्यस्तै काम र भोग हे नरपते ! * हो सार धर्मार्थको ॥१४॥
गर्छन् यत्न तथा परिश्रम ठुलो * धेरै थरी साधना ।
त्यस्मा सारस्वरूप हुन्छ सबको * आसक्तिकै कामना ॥
यस्तो बात सुनी वृकोदरजिको * शंका सबैको गयो ।
अर्को धर्म-कुमारले हित कुरा * सम्झाइ भन्नूभयो ॥१५॥
त्यागीको मनमा हुँदैन सुख वा * धर्मार्थको चाहना ।
त्यो भोग्दैन झुटा प्रपञ्च, दुख वा * आसक्तिको यातना ॥

जसले देख्दछ पाप-पुण्य सम, जो * ठान्नेछ माटो सुन ।
त्यस्लाइ धन, धर्म, कामहरूले * के गर्न सक्छन् मन ॥१६
गर्नु पर्छ मुमुक्षुले जतनले * त्रैवर्गको पालन ।
जीवन्-मुक्त हुँदैन मानिस सबै * इच्छा नत्यागीकन ॥
यस्तो उक्ति सुनेर धर्म-सुतको * खुशी भए पाण्डव ।
भोलीपल्ट उठी पितामहकताँ * पुग्दा भए ती सब ॥१७॥

सज्जन दुर्जनको विषमा कृतघ्न गौतमको उदाहरण :—

सोधे धर्म-कुमारले विनयले * श्री भीष्मको साथमा ।
शंका गर्नुहवस् निवारण प्रभो ! * मेरो छ जो चित्तमा ॥
हुन्छन् दुर्जनमा र सत्पुरुषमा * हे नाथ ! कस्ता गुण ?
चिन्ने ती सबलाइ कुन् किसिमले * देखेर के लक्षण ॥१८॥
मैत्री, सन्धि नगर्नु विज्ञ जनले * कस्ता कृतघ्नीसित ।
यस्को वर्णन गर्नुहोस् हजुरले * शास्त्रादिले सम्मत ॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
भन्दैछु सुन शास्त्रका मतहरू * हे भूप ! आनन्दले ॥१९
पापी, धूर्त, नृशंस, दुष्ट, कपटी * लोभी तथा निन्दित ।
त्याग्ने संकटमा र द्रोह मनमा * जो गर्छ आफ्नासित ॥
त्यस्ताका सँगमा नगर्नु जनले * मैत्री कहीले पनी ।
त्याग्छन् निश्चय कष्टको समयमा * तिन्ले कृतघ्नी बनी ॥२०
दानी शूर कृतज्ञ, श्रेष्ठ कुलको * सन्तान ज्ञानी-गुणी ।
बोल्ने सत्य, परोपकार खुशिले * गर्ने दयालु बनी ॥
यस्ताका सँग मित्रता गरिलिनू * कर्तव्य हो विज्ञको ।
हानी हुन्न र कष्टको बखतमा * साहाय गर्नेछ त्यो ॥२१

बाबू ! भन्छु कथा यसै विषयको * ऐहले म यौटा सुन ।
यौटा 'गौतम' नाम भिक्षुक कुनै * पापी थिए ब्राह्मण ॥
आफ्नू धर्म र ब्रह्मकर्म द्विजको * कर्तव्य त्यागीकन ।
गर्थे भोजनका निमित्त दिनहूँ * ती विप्र भिक्षाटन ॥२२
डाकूका घरमा कुनै दिन पुगे * ती माग्नलाई जब ।
त्यस्ले विप्र भनेर आदर गरी * निक्कै दियो वैभव ॥
दासी एक थिई त्यसैसित फँसी * पाएर त्यो सम्पति ।
थाले गर्न अनेक पापहरू तो * आनन्द मानी अति ॥२३
खेल्थे नित्य शिकार जङ्गलमहाँ * ती दस्यु जस्तै बनी ।
यौटा ब्राह्मणले कुनै दिन भने * दुष्कर्म त्याग्नू भनी ॥

कृतघ्न गौतमको उदाहरण

घत्लाग्दो द्विजको कुरा सुनिसकी * त्यागी सबै संपति ।
तिन्का साथमहाँ ति गौतम हिंडे * सम्झेर आफ्नू गति॥२४

जाँदा क्यै दिनमा समुद्र तटमा * पुग्दा भए गौतम ।
देखेथे वट वृक्ष सुन्दर ठुलो * शोभा हुने उत्तम ।
पल्टे विप्र थलाइले रुखमनी * विश्रामको खातिर ।
लाग्यो भन्न थियो त्यहीं बक कुनै * त्यस्ले गरी आदर ॥ २५
हे ब्रह्मन् ! तिमिलाइ देख्छु किन हो * अत्यन्त नै दुर्बल ।
तिम्रो दर्शनले कृतार्थ म भएँ * हो पुण्यको यो फल ॥
पक्षीको सुनि यो कुरा मनमहाँ * आश्चर्य मानीकन ।
लागे गौतम भन्न—ब्राह्मण म हूँ * अत्यन्त छु निर्धन ॥२६
मारी जङ्गलका चराहरू सदा * राख्ने हुँदा जीवन ।
हुन्छु खान नपाइ स्वस्थ कसरी * पक्षी ! तिमी नै भन ?
लाग्यो त्यो बक भन्न—हे द्विज ! तिमी * दुष्कर्म छाड्छौ भने ।
मैले यत्न बताउँछु धन मिली * गुज्रान तिम्रो हुने ॥२७॥
लागे ब्राह्मण भन्न 'यत्न म कुनै * जान्दोनँ गुज्रानको ।
सोही कारणले शिकार वनमा * गर्छु गई जीवको ॥
हे पक्षी ! दिनहूँ बसेर घरमा * पाए मिठो भोजन ।
मारी जीवहरू अनेक वनका * हत्या म बोक्थें किन २८
लाग्यो त्यो बक भन्न हर्षित भई * सत्पात्र, हे ब्राह्मण !
राजा छन् विरूपाक्ष सज्जन सखा * मेरा, त्यसै कारण ॥
जानोस् भोलि अवश्य विप्र ! तिनिछन् * दानी तथा सद्गुणी ।
दिन्छन् वैभव बेसरी नृपतिले * सम्चार मेरो सुनी ॥२९
पक्षीको सुनि बात ब्राह्मण बने * त्यो रात अभ्यागत ।
भोलीपल्ट उठी बिदा भइ हिंडे * ती श्रेष्ठ पक्षीसित ॥
केही कालपछी पुगीकन भने * सारा कुरा विप्रले ।
राखी क्यै दिन बेसरी धन दिए * राजा विरूपाक्षले ॥३०

बोकी सम्पति त्यो उही रुखमनी * पुग्दा भए गौतम ।
गर्दै आदर फेरि आइ बकले * तिन्को हटायो श्रम ॥
भेट्टाइ बकलाइ झट्ट मनमा * तिन्ले गरे चिन्तन ।
खाने वस्तु रहेन केहि पथमा * मेरो, त्यसै कारण ॥३१
मारी यो बकलाई खान्छु पथमा * बाँकी बचेका जति ।
पुग्नेछु घरमा प्रसन्न मनले * बोकेर यो संपति ॥
बिर्सी त्यो उपकार श्रेष्ठ बकको * घाँटी निमोठीकन ।
मुर्त्याई द्विजले गरे अलिकती * मासु त्यहीं भोजन ॥३२॥
दासीकै घरमा पुगेर अघि झैं * सुम्पी सबै सम्पति ।
थाले बस्न तिनी महाजन बनी * सानन्द हे भूपति !
हुन्थ्यो भेट सदैव मित्र बकको * राजा विरूपाक्षको ।
राजा छक्क परी भने किन अझै * आएन लौ मित्र त्यो ॥३३
आफ्ना दूतहरू पठाई नृपले * पत्ता लगाए जब ।
मारे गौतमले अवश्य बक त्यो * भन्ने बुझेथे तब ॥
माने दुःख असाध्य नै नृपतिले * ती मित्रको खातिर ।
ल्याए गौतमलाइ पक्रि बलले * आफ्ना पठाई चर ॥३४॥
पापी गौतमलाइ मार अहिले * भन्दा विरूपाक्षले ।
काट्यो गौतमलाइ त्यै बखतका * ती भूपको दूतले ॥
हे बाबू ! द्विजको शरीर सबले * काटेर टुक्रा गरे ।
मासु गिद्ध र कागका नजिकमा * मानीसद्वारा छरे ॥ ३५ ॥
खाएनन् नर-मांस पक्षिहरूले * पापी, कृतघ्नी भनी ।
सुम्पे राक्षसलाइ मांस लगि त्यो * खाएन त्यसले पनि ॥
प्रायश्चित्त छ शास्त्रमा थरि-थरी * हत्या ठुलो पापको ।
बाटो छैन कृतघ्न व्यक्तिहरुको * हे भूप ! उद्धारको ॥३६॥

खोजी प्वाँख र हाड़ आदि बकको * सम्पूर्ण जम्मा गरी ।
यौटा श्रेष्ठ चिता तयार सबले * पारी लिए राम्ररी ॥
प्यारो मित्र भनी गईकन दिए * आगो विरूपाक्षले ।
त्यै वेला सुरधेनु, यक्ष दुहिता * आएर संयोगले ॥३७॥
जाँदा त्यै पथबाट फींज मुखको * सोही चितामा चुह्यो ।
त्यस्ले ती बकराजलाइ सहसा * जीवित् गराईदियो ॥
भेटेथे बकले सखासित गई * अत्यन्त आनन्दले ।
राखे आदरसाथ मित्रकन ती * राजा विरूपाक्षले ॥३८॥
आए श्री सुरराज भूपतिकहाँ * भेट्छु भनी त्यै दिन ।
राखी आसनमा गरे नृपतिले * सम्मान औ पूजन ॥
बोले श्री सुरराज, जीवित भए * तिम्रा सखा यी बक ।
लाग्यो हर्ष मलाइ यो बखतमा * हे शत्रु-संहारक ! ॥३९॥
लागे ती बकराज भन्न खुशिले * वार्ता सुनी इन्द्रको ।
बस्थें स्वर्गमहाँ म नाम पहिले- * को 'सत्यधर्मा' थियो ॥
ब्रह्माको पहिले अनादर गरें * मैले सभामा जब ।
तिन्ले श्राप दिईं मिल्यो बक जुनी * पूरा भयो त्यो अब ॥४०
बस्छू स्वर्ग गएर फेरि अघि झैं * कल्याण मेरो भयो ।
मेरै कारणले मरे द्विज भनी * चिन्ता मलाई छ जो ॥
सोही कारणले दिनोस हजुरले * यी विप्रको जीवन ।
गर्दैनन्न यिनले कुकर्म अघि झैं * भन्दैछ मेरो मन ॥४१॥
तिन्को बात सुनेर स्वर्गपतिले * आनन्द मानीकन ।
छर्की अमृत अस्थिमा दिनुभयो * तो विप्रको जीवन ॥
भेटी गौतमलाइ स्वर्गपुरिमा * श्री सत्यधर्मा गए ।
राजन् ! ब्रह्मसभासमहाँ ति अघि झैं * सानन्द बस्ता भए ॥४२॥

पापी गौतमचाहिं फेरि अघिको * त्यै ग्राममा फर्किए ।
शूद्रा स्त्रीतिरबाट सन्ततिहरू * ती विप्रका जन्मिए ॥
भोगे दुःखहरू परी नरकमा * त्यो पापले बेसरी ।
जान्नन् दुष्ट कुकर्मका वश परी * संसार पारी तरी ॥४३॥
मैले नारदबाट यो शुभ कथा * जस्तो सुनेको थिएँ ।
तिम्रो प्रश्न सुनेर हे नरपते ! * त्यस्तै सुनाइ दिएँ ॥
सोही कारणले नगर्नु जनले * मैत्री कृतघ्नीसित ।
बिर्सन्छन् उपकारका गुण तथा * आफ्नू गरेको हित ॥४४
कस्तै सज्जनले गरून हित तथा * कल्याण तिनको तर ।
गर्छन् घात अवश्य मित्रसंग ती * पाए भने औसर ॥
जो पापी र कृतघ्न, दुर्जन, सखा * द्रोही, कुलांगार छन् ।
लज्जाहीन मनुष्यलाइ नृपते * सत्पात्रले त्यादछन् ॥४५
अर्काको उपकार झैं अरु ठुलो * सद्धर्म देख्दैन जो ।
त्यस्ता मानिसलाइ विज्ञ जनले * मान्नू सखा योग्य हो ॥
यो आख्यान समस्त धर्म-सुतले * श्री भीष्मद्वारा सुनी ।
थाले सोध्न कथा पुराणहरुको * सद्धर्म चर्चा तिनी ४६॥

विचारपूर्वक कार्य गर्ने र कल्याणको इच्छा हुने पुरुषको कर्तव्यको विषयमा विविध उदाहरण

मर्दा स्त्री र सुपुत्र, बान्धव पिता * सर्वस्व नै नाशिंदा ।
गर्छन् शोक मनुष्यले थरि-थरी * आपत्तिमा गाड़िंदा ॥
चिन्ता शोक, दुवै निवारण हुने * कुन् युक्ति वा बुद्धि हो ।
त्यस्को वर्णन गर्नुहोस् हजूरले * कर्तव्य सुन्छु म त्यो ॥४७
तिनको प्रश्न सुनी पितामहजिले * भन्नूभयो सादर ।
गर्नू पर्छ कठोर कार्य जनले * सोचेर चारैतिर ॥

छोरा उत्तम सेनजित् नृपतिको * चेला नपुग्दै मऱ्यो ।
सम्झी त्यो सुतलाइ शोक मनमा * ती भूपतीको थियो ॥४८
देखी विह्वल भूपलाइ बहुतै * ज्ञानी कुनै ब्राह्मण ।
थाले नश्वर देहको विषयमा * आएर सम्झाउन ॥
मेरो छैन कुनै र भिन्न अरुको * निम्ती म छु लोकमा ।
राख्दैनन् ममता ममाथि, म पनी * राख्दीनँ क्वै जीवमा॥४९
मेरै देह तथा समस्त पृथिवी * आफ्नू भनी ठान्दिनँ ।
मेरा यी नभएपछी म अरुका * हुन् वस्तु यी भन्दिनँ ॥
सोही कारणले हुँदैन मनमा * केही कुराको दुख ।
गर्नोस् धारण वृत्ति यै हजुरले *मिल्नेछ शान्ती सुख॥५०
गर्नू हुन्छ हजूर शोक अहिले * सत्-पुत्रको मृत्युमा ।
घुम्छन् चक्रसमान दुःख-सुख यी * हे भूपती लोकमा ॥
केह्ले हुन्छ सुखी मनुष्य कहिले * आत्तिन्छ संकष्टले ।
तिम्रो दुःख रहन्न यो स्थिर बनी * हुन्छौ सुखी कालले ॥५१
ज्ञानी ब्राह्मणको सुने नृपतिले * यस्तो सुशिक्षा जब ।
शान्ती प्राप्त भयो र दुःख अघिको* बिर्से तुरुन्तै सब ॥
राजन् ! भन्छु कथा यसै विषयको * अर्को म यौटा सुन ।
स्वाध्यायी र गुणी, सुशील पहिले * कोही थिए ब्राह्मण ॥५२
'मेधावी' द्विजका थिए सुत पनी * त्यो नाम जस्तै गुणी ।
लागे सोध्न गई पितासित दुवै * पाऊ समाई तिनी ॥
आयु क्षीण भएर तीव्र गतिले * देख्छन् मरेका तर ।
गर्दैनन् किन यत्न मानिसहरू * उद्धारको खातिर ॥५३॥
के गर्दा हित हुन्छ धीर जनको * कर्तव्य कुन् श्रेष्ठ हो ?
बाबा, भन्नुहवस् मलाइ अहिले * सुन्ने इरादा छ त्यो ॥

लागे ब्राह्मण भन्न, प्रश्न सुनि त्यो* सत्पात्र छोरासित ।
गर्नू उत्तम हो सदैव जनले * प्राणीहरूको हित ॥५४
चर्ने घाँस गएर जङ्गलमहाँ * बाख्रा र भेड़ाकन ।
पक्रन्छन् जसरी गएर सहसा * व्याघ्रादिले तिन्कन ॥
संसारी सुखमा डुबी जनहरू * भुल्दा त्यही चाले ।
आई श्वास्स लिएर जान्छ बलले * पक्री स्वयं कालले॥५५॥
सोही कारणले सुकाम जति हो * वेला छँदैमा गर ।
लैजाला नत मृत्युले नसुनि क्यै * तानेर आफूतिर ॥
भोलीको शुभ कार्य गर्नु छ जती * त्यो आज सिध्याउनू ।
क्यै वेलापछि गर्नको मन भए * तत्काल त्यो गर्दिनू ॥५६
तिम्रा छन् शुभ कार्य आज अपुरा* भन्दैन त्यो मृत्युले ।
बाबू ! जान्न ककिन्न कुन् बखतमा* लैजान्छ त्यो कालले ॥
स्त्री छोराहरुका निमित्त धन जो * संसारमा जोर्दछन् ।
तिन्कै निम्ति कुकर्म वा असल नै * नै उद्योग जो गर्दछन् ५७
निद्राका मृगलाई जुन् किसिमले * लैजान्छ व्याघ्रादिले ।
त्यस्तालाइ घिसार्छ आइ सहसा * त्यै चालले कालले ॥
बाबू ! मृत्यु तथा शुभाशुभ सबै * यै देहमा छन् स्थित ।
मोहित् मृत्यु अँगाल्छ, सज्जनहरू * सत्कर्मले अमृत ॥५८
शिक्षा यै रितका दिए अरु पनी * आफ्ना पिताले जब ।
त्यस्को पालनले भए द्विज सुखी * आसक्ति त्यागी सब ॥
सोधे धर्म-कुमाले सुनिसकी * शिक्षाहरू भीष्मको ।
भिन्ना-भिन्न स्वरूप चार युगमा* देखिन्द जो धर्मको ॥५९
यौटा मानिस गर्छ उत्तम बुझी * जुन् धर्मको पालन ।
अर्कोले त्यही धर्म त्याग्दछ ठुलो * दुष्कर्म ठानीकन ॥

के गर्दा हित हुन्छ औ सुजनको * कर्तव्य कुन् श्रेष्ठ हो ।
पाऊँ सुन्न गरी निराकरण त्यो * सद्धर्मको हे प्रभो ! ॥६०
आज्ञा गर्नुभयो पितामहजिले * क्यै बेर सोचीकन ।
राजन् ! धर्म प्रधान यै विषयको * आख्यान भन्छु सुन ॥
योटा 'जाँजलि'नामका अघि थिए * ज्ञानी कुनै ब्राह्मण ।
लागे ती तप गर्न सिन्धु-तटमा * बाँधेर पद्मासन ॥६१॥
तिन्को केशमहाँ निकै दिनपछी * लाए चराले गुँड ।
त्यो जानेर पनी सुविज्ञ मुनिले * वास्ता गरेनन् सुन ॥
वेला प्राप्त भई चरा युगलका * अण्डा र बच्चा भए ॥
बच्चा जाँजलिकै जटाबिच रही * क्यै कालमा हुर्किए ॥६२

जाँजली ब्राह्मणको तपस्या

सिद्धि प्राप्त भएछ घोर तपको * भन्ने विचारीकन ।
थाले डुल्न अनेक स्थानहरूमा * ती जाँजली ब्राह्मण ॥

गर्थें वर्णन ती कठोर तपको * आफ्नू अहंकारले ।
यौटा सज्जनले तिनीसित भने * सम्झाउँदै प्रेमले ॥६३॥
गर्दैछौ किन व्यर्थ वर्णन तिमी * हे विप्र ! सत्कर्मको ।
छैनौ श्रेष्ठ तिमी तुलाधरसरी * ज्ञाता सबै धर्मको ॥
जाऊ भेट्न बरू प्रसन्न मनले * तिन्लाइ वाराणसी ।
तिन्को बात सुनी तुलाधरकहाँ * जाँदा भए जाँजली॥६४॥
हे राजन् ! बनियाँकहाँ द्विज पुगे * सानन्द कोही दिन ।
राखी आसनमा प्रसन्न मनले * तिन्को गरे पूजन ॥
लागे भन्न मुने ! कृतार्थ म भएँ * पाएर यो दर्शन ।
पाल्नूभो कति कामले घरमहाँ * मेरो स्वयं सज्जन ! ॥६५
सेवा गर्न तयार छु हजुरले * आफ्नो बुझी सेवक ।
आज्ञा गर्नुहवस् म पूर्ण गरूँला हे * हे धर्मका रक्षक !
लागे जाँजलि भन्न ती वणिकले * बिन्ती गरेको सुनी ।
आएँ भेट्न यहाँ तुलाधर ठूला * छौ रे तपस्वी भनी ॥६६
किन्नू-बेच्नु सुकार्य यो वणिकको * देख्छु गरेको बरू ।
गर्छौ रे तप भन्छन् किन झुटो * व्यर्थै नजान्नेहरू ॥
लागे भन्न बुझाउँदै वणिकले * सत्पात्र हे ब्राह्मण !
जस्को केशमहाँ चराहरु बसी * हुर्के लगाई गुँड ॥६७॥
त्यस्ता सज्जनको मिल्यो घर बसी * सौभाग्यले दर्शन ।
साह्रै छक्क परे कुरा वणिकको * त्यस्तो सुनी ब्राह्मण ॥
लागे ब्राह्मण भन्न--श्रेष्ठ तपको * जान्यौ कुरा के गरी ?
तिन्को बात सुनी भने वणिकले * हाँसेर सोही घरी ॥६८॥
आमाको र पिताजीको द्विजपते * सेवा सदा गर्दछु ।
थामी धर्म जहानलाइ घरका * आनन्दले पाल्दछु ॥

व्यर्थै द्रोह गरी कुनै सुजनको * गर्दीनँ निन्दा खति ।
हे ब्रह्मन् ! उपकार गर्दछु बरू * मैले सकेको जति ॥६९॥
मैले देख्छु समान यो पृथिविको * माटो तथा काञ्चन ।
रोगी, दुर्बल वृद्ध झैं विषयमा * लम्कन्न मेरो मन ॥
गर्दैनन् मन वा क्रिया वचनले * निन्दा-स्तुति द्वेष जो ।
जस्मा छैन विकार भोग-सुखको * ब्रह्मज्ञ त्यै श्रेष्ठ हो॥७०॥
यौटै ब्रह्मस्वरूप व्यापक सदा * छन् ती सबैमा भनी ।
हत्या गर्दिनँ जीवको म कहिल्लै * यज्ञादि गर्दा पनी ॥
निर्दोषी पशुलाइ यज्ञहरूमा * काटेर जो होम्दछन् ।
सिद्धि प्राप्त हुँदैन ती नरकमा * त्यो पापले पर्दछन् ॥७१॥
खेती उत्तम हो भनी जनहरू * गर्छन् खुशीले तर ।
दिन्छन् जो पशुलाई कष्ट तिनिले * त्यो वृत्तिको खातिर ॥
हत्या हुन्छ अनेक जीवहरूको * भन्ने विचारीकन ।
त्यस्लाई पनि श्रेष्ठ मान्दिनँ मुने ! * मैले त्यसै कारण ॥७२॥
गर्छु मानस-यज्ञ दूध, घृतको * नै आहुती दीकन ।
गर्दछु त्यहि हेतुले वणिकको * यो वृत्तिको पालन ॥
आफ्नू यो व्रतले त्रिलोकभरिको * सारा कुरा जान्दछु ।
जान्नू त्यो तपको कुरा हजुरको * आश्चर्य के मान्दछु ॥७३
यस्तो विन्ति बुझाइ ती वणिकले * शिक्षा दिएको सुनी ।
शंका बढ्न गएर चित्त नबुझी * भन्छन् तपस्वी मुनी ॥
नाना धर्म-सुकर्म यज्ञहरु जो * हुन्छन् सदा लोकमा ।
त्यस्को धूम उड्रेर मिल्दछ जसै * सम्पूर्ण आकाशमा ॥७४॥
पानी पर्छ बनेर मेघ त्यहि नै * पृथ्वीभरीमा जब ।
पैदा हुन्छ थरी-थरी बखतमा * अन्नादि त्यस्ले सब ॥

हुन्नन् पूर्ण विना-बली मख कुनै * षट्शास्त्र यो भन्दछन् ।
सोही जारण यज्ञमा पशु-बली * जान्नेहरू गर्दछन् ॥७५॥
तिम्रा बातहरू तुलाधर सबै * मैले पत्याऊँ भने ।
सारा कर्म विनाश हुन्छ, कसरी * हो धर्म रक्षा हुने ?
कुन् हो यज्ञ ठुलो, विना बलि दिई * पूरा हुने लौ भन ।
तिन्को प्रश्न सुनी भने वणिकले * फेरी बुझाईकन ॥७६॥
आत्मा रूप सुतीर्थमा सुख दिने * सत्यस्वरूपी सर ।
त्यस्मा स्नान गरेर नाम शिवको * जो जप्तछन् सादर ॥
गर्ली चञ्चल वृत्तिको बलि दिई * हे विप्र ! जो यज्ञ त्यो ।
गर्ने उत्तम यज्ञकर्म पहिलो * मानीस त्यै श्रेष्ठ हो ॥७७
होम्छन् गो-घृत, दुग्ध आदि मखमा * देवांश जानीकन ।
गर्छन् धर्ममहाँ रहेर स्थिर जो * गोविन्दको चिन्तन ॥
पानी शुद्ध भएर वर्षण हुने * हो यज्ञ त्यो मध्यम ।
रक्षा जीवनको हुने फल भने * त्यस्को छ झन् उत्तम७८
जस्ले गर्दछ यज्ञ क्षुद्र पशुको * हत्या गरी लोकमा ।
पानी अन्न बढाउने गरि सफा * बर्सन्न त्यो भूमिमा ॥
गर्दैनन् लिइ भाग देवगणले * त्यो होमको भोजन ।
सोही कारण भन्दछन् अधम हो * त्यो यज्ञ हे ब्राह्मण॥७९॥
यी तीनै थरी यज्ञ शास्त्र, श्रुतिले * राम्रो भने तापनी ।
गर्छन् उत्तम यज्ञ विज्ञ जनले * कर्तव्य हो यो भनी ॥
हे ब्रह्मन् ! शशिवंशका नहुषजी * राजा प्रतापी थिए ।
तिन्लाइ ऋषिवर्गले र यतिले * आएर भन्दा भए ॥८०
गाईको र प्रजापती वृषभको * हत्या गर्‍यो भूपति !
हामीलाइ व्यथा भयो मनमहाँ * त्यो पाप सम्झी अति ।

राजालाइ यती भनेर सबले * सै भाग पारीकन ।
सुम्पे रोग-स्वरूप पाप तनमा * जीवादिको त्यै क्षण॥८१
गर्दैनौं हवनादि शुद्ध चरुको * तिम्रो कुनै यज्ञमा ।
तिम्रो कीर्ति हुनेछ नाश नृपते ! * पापी भनी लोकमा ॥
राजालाइ यती भनेर मनमा * तिन्ले विचारे जब ।
जाने सत्य कुरा प्रभाव तपको * ठूलो हुनाले सब ॥८२॥
लाग्यो श्राप नरेशलाइ तर त्यो * अज्ञानको हो भनी ।
आशीर्वाद दिई प्रसन्न मनले * फर्के तपस्वी मुनी ॥
मेरा पूर्वजले गरे जति सबै * मैले नगर्नै किन ?
जस्ले गर्छ विचार यो किसिमले * हो मूर्ख त्यो दुर्जन ॥८३
ब्रह्मन् ! वेद; पुराण शास्त्रहरुले * जुन् धर्म हो भन्दछन् ।
सोही उत्तम धर्म पालन गरी * ज्ञानीहरू बस्तछन् ॥
गर्दा कार्य कुनै ठुलो भय हुने * कल्याणको खातिर ।
गर्नू पर्छ विचार विज्ञ जनले * राम्रो तथा दुष्कर ॥८४
भन्दैछु इतिहास ये विषयको * सुन्नूहवस् ब्राह्मण !
ज्ञानी गौतम नामका द्विज थिए * निष्पाप और सज्जन ॥
हे राजन् ! चिरकारी नामक थिए * छोरा तिनै विप्रका ।
गर्थे कार्य विचारपूर्वक तिनी * राम्रा र कल्याणका ॥८५
त्यो बानी चिरकारिको सब जना * राम्रो गरी जान्दथे ।
सोही कारण मूर्ख ब्राह्मण भनी * हेलाँ गरी हाँस्तथे ॥
पत्नी गौतमकी थिइन् गुणवती * राम्री अहिल्या सती ।
देखी सुन्दर रूप मोहित भए * श्रीइन्द्र हे सद्मति ॥८६॥
ज्ञानी गौतमजी बटुल्न समिधा * वन्मा गएका थिए ।
तिन्को रूप लिएर आश्रममहाँ * श्रीइन्द्र पुग्दा भए ॥

थाल्ले फर्कन ती समागम गरी * साध्वी अहिल्यासित ।
भेटे गौतमले र कारण बुझी * साह्रै भए क्रोधित ॥८७

चिरकारी र उसका माता-पिता

हे पापी, सुरराज ! आज तिमिले * ऐल्हे गऱ्यौ कर्म जुन् ।
त्यस्ले श्राप म दिन्छु देहभरिमा * हज्जार योनी हउन् ॥
छोरो श्री चिरकारिलाइ रिसले * भन्छन् अहिल्या-पति ।
बाबू ! यस्कन काट झट्ट मनमा * शंका नमानी रती ॥८८
आज्ञा गौतमको सुनेर करमा * तर्वार तीखो लिई ।
आमा काट्न भनी पसे घरमहाँ * ती विप्र दुःखी बनी ॥
थाल्ले गर्न विचार आज जननी * निर्दोष छिन् तापनी ।
माताको वध गर्छु निर्भय भई * आज्ञा पिताको भनी॥८९
गर्नू पर्छ पिताजिको हुकुमको * मैले सदा पालन ।
गर्छन् योग्य पिता सबै तरहले * सन्तानको रक्षण ॥

आशीर्वाद दिने सदा हित हुने * शिक्षा दिने जीवन ।
बाबूको कसरी गरौं र अहिले * आज्ञा म उल्लंघन ॥९०
छन् मेरी जननी सबै तरहले * निर्दोष साध्वी, सती ।
तिन्लाई म भएर पुत्र कसरी * मारौं बनी दुर्मति ॥
आमाले शिशुकालमा दुख सही * गर्छिन् ठुलो चाकरी ।
हुन्छन् पुत्र सहायहीन, टुहुरा * माता मरेका घरी ॥९१
छोरो वृद्ध भए पनी घरमहाँ * आमा भए जीवित ।
देख्छिन् ती सुतलाइ वर्ष दुइको * जस्तो तथा रक्षित ॥
नारीको वध गर्नु पाप छ ठुलो * त्यस्माथि माता यि हुन् ।
माताको वधले हुनेछ कसरी * उद्धार मेरो त झन् ॥९२
गर्थे ती चिरकारि तर्क मनमा * यस्तै अनेकौं यता ।
थाले गर्न विचार गौतम पनी * सन्ताप मानी उता ॥
नारीको वध गर्न मूर्खसरि जो * आज्ञा अहीले दिएँ ।
मैले पाप ठुलो विचार नगरी * यो व्यर्थ बोक्ने भएँ ॥९३
ढीलो त्यो चिरकारि गर्दछ सदा * जे काम गर्दा पनी ।
सोही कारण छन् अझैतक पनी * ज्यूँदै दुखी भामिनी ॥
माताको वध गर्न क्रोधित हुँदा * आज्ञा दिएथें तर ।
हुन्थ्यो सार्थक नाम आज सुतले * पारीदिए सुन्दर ॥९४॥
ढीलोको चिरकारिलाइ अघि जो * बानी परेको थियो ।
माताको वधमा पनी त्यहि ढिलो * आएर रोकी दियो ॥
आए गौतम पुत्रको नजिकमा * सन्ताप मानी जब ।
फ्याँकी अस्त्र त्यहीं परे चरणमा * छोरा मुनीका तब ॥९५॥
देखी जीवित पत्निलाइ कुटिमा * अत्यन्त खूशी भए ।
छोराको शिरमा सुँघेर मुनिले * आशीष धेरै दिए ॥

गर्ने काम विचारपूर्वक ढिलो * छन् विज्ञ जो सज्जन ।
त्यस्ताको इतिहास गौतमजिले * धेरै सुनाईकन ॥९६॥
छोरालाइ भने—तिमीहरू दुवै * निर्दोष छौ हे सुत !
दोषी हो त्यही क्रोध जो अधि गरें * मैले नराम्रोसित ॥
आजै यो चिरकारि नाम हुनगो * राम्रो गरी सार्थक ।
दिन्छु आशिष दीर्घ जीवन मिलोस् * हे धर्मका रक्षक ! ॥९७॥
हाम्रो धर्म र पापबाट तिमिले * आफ्नू सुरक्षा गऱ्यौ ।
गर्दा कार्य विचारपूर्वक ठुलो * सन्ताप मेरो हऱ्यौ ॥
जस्तो काम भए पनी बखतभा * सोचेर जो गर्दछन् ।
आशङ्का र विपत्तिको भय स्वयं * तिन्का सबै टर्दछन् ॥९८
रोक्नू अञ्चल चित्त, उत्तर दिनू * सद्धर्मका प्रश्नको ।
गर्नू आदर वृद्ध, विज्ञ जनको * सत्संग सत्पात्रको ॥
यस्ता कार्यमहाँ नगर्नु जनले * चाँडो कहीले पनी ।
शिक्षा गौतमले दिए अरू पनी * यस्तै, दयालू बनी ॥९९

खररूप बली र इन्द्रको संवाद :—

सोधे धर्म-कुमारले विनयले * श्री भीष्म ज्ञानीसित ।
राज्य भ्रष्ट हुने नरेशहरु छन् * जो शोकले दुःखित ॥
तिन्लाई सुख हुन्छ आचरण कुन् * कस्तो गरी लोकमा ।
लक्ष्मी प्राप्त हुने उपाय छ अरू * कुन् श्रेष्ठ संसारमा ॥५००
संपत्ति स्थिर हुन्छ नित्य कसरी * नाशिन्छ कुन् पापले ।
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नु भयो भीष्मले ॥
भन्छु एक कथा म विज्ञ जनले * पैल्हे भनेको सुन ।
सोधेथे सुरराजले विधिकहाँ * पौंचेर कोही दिन ॥१॥

जस्को कीर्ति ठुलो तिनै भुवनमा * फैलीरहेको थियो ।
खोजे तो बलिराजलाइ तर क्यै * पत्ता नलाग्ने भयो ॥
काहाँ छन् अहिले बताउनुहवस् * भेटछु भनेथे जब ।
भन्नूभो विधिले कुरा सुनिसकी * हाँ सेर हे वासव ! ॥२॥
जाऊ जङ्गलमा ठुलो पशु कुनै * देख्यौ तिमीले भने ।
सोही हुन् बलिराज चिन्नु तिमिले * सत्कीर्ति ठूलो हुने ॥
ब्राह्मको सुनि त्यो कुरा सुरपती * आनन्दले फर्किए ।
खोज्दै ती बलिलाइ एक वनमा * पौंचेर भेट्ता भए ॥३॥
राजन् ! गर्दभ रूप दैत्यपतिको * देखी ठुलो दुर्गति ।
सोधे-के गरि नाशियो यश तथा * साम्राज्य त्यो सम्पति ॥
खान्छौ घाँस तिमी बनेर गदहा * राजा बली ! के गरी ।
मान्छौ के सुख दुःख, दुस्थितिमहाँ* आएर बस्नू परी ॥४॥
खाँदा हौ तिमीले चुटाइ दिनहूँ * यो रूपमा हे बली !
सम्झन्दा पनि हौ अवश्य अघिको * भोगादि त्यो झलझली ॥
तिम्रो छत्र-ध्वजा र चामर पनी * मैले यहाँ देख्दिनँ ।
आफ्नू यो स्थितिमा तिमी सुखठुलो* वा दुःख मान्छौ मन॥५
लागे भन्न बली कुरा सुनिसकी * सम्पूर्ण देवेन्द्रको ।
गर्छौ बात तिमी वृथा किन बढी * हेपेर आक्षेपको ॥
भोगें पुण्य ठुलो भएर अघिको * धेरै थरीको सुख ।
भोगदैछु फल कर्मको खर बनी * हे इन्द्र ! मैले दुख ॥६॥
त्यो बेला मनमा थियो सुख तथा * आनन्द मेरो जति ।
त्यस्तै यो खररूपमा सुख ठुलो * मान्छु म हे सद्गति !
राम्रो रूप हुने कुरूप अथवा * साहू दरिद्री धनी ।
निर्धो वा बलवान, मूर्ख अथवा * विद्वान होस् दुर्गुणी ॥७

मर्छन् निश्चय कालका वश परी * वेला पुगेका घरी ।
दुःखी हुन्छु अनित्यता म भवको * जानेपछी के गरी ?
जस्तै जन्मनु मर्नु रात-दिन झैं * चल्दो छ संसारमा ।
त्यस्लाई सुख-दुःख मान्छ जन जो* हो मूर्ख त्यो लोकमा ॥८
गर्छौ जे जति गर्व आज स्थिर छन् * यी राज्य-लक्ष्मी भनी ।
बस्तीनन् स्थिर भावले कहिं पनी * डुल्दै रहन्छन् तिनी ॥
जस्तै त्याग गरी मलाइ अहिले * तिम्रो गइन् पासमा ।
त्याग्नेछिन् तिमिलाइ त्यै किसिमले* भन्ने बुझी चित्तमा ॥९॥
अर्कालाइ हुँदैन भन्नु सहसा * क्यै बात बिङ्ने गरी ।
गर्थे बात यता बली, सुरपती * यस्तै अनेकौं थरी ॥
लक्ष्मी आइपुगिन् त्यसै बखतमा * सामु दुवैका जब ।
सोधे इन्द्रजिले बलीसित यिनी * को हुन् बताऊ अब॥१०॥
लागे भन्न बली सुध्याउ तिमि नै * को हुन् यिनो चिन्दिनँ ।
थाले श्री सुरराज सोध्न सुमुखी * को हौ तिमी नै भन ?
लक्ष्मीले सुनी प्रश्न स्वर्गपतिको * क्यै बेर सोची भनिन् ।
हे देवेन्द्र ! मलाइ मानिसहरू *लक्ष्मी,रमा भन्दछन्॥११
सोधे श्री सुरराजले कर दुवै * जोरेर हे सुन्दरी !
त्याग्नूभो बलिका रहेर संगमा * कुन् हेतुले यो घरी ॥
लागिन् भन्न रमा प्रसन्न मनले * बिन्ती सुनी इन्द्रको ।
मेरो उत्तम स्थान सत्य, व्रत औ * सद्धर्म, उद्योग हो ॥१२
यस्को पाल्न गर्दथे बलि सदा * श्रद्धा पुऱ्याईकन ।
गर्थे दान ठुलो, ठुला मखहरू * डाकी गुणी ब्राह्मण ॥
जैल्हेसम्म गरे मुनी र ऋषिको * सत्पात्रको पालन ।
तैल्हेसम्म बसें बलीसित ठुलो * कीर्ति बढाईकन ॥१३॥

थाले ठान्न यिनी तिनै भुवनमा * छ श्रेष्ठ त्यै कारण ।
मेरो नै सबले मिलीकन गरुन् * सम्मान और पूजन ॥
निन्दा ब्राह्मण वर्गको जब गरे * यिन्ले घमण्डी बनी ।
मैले त्यागिदिएँ बनेर गदहा * छन् दुःख भोग्दै यिनी १४
गर्नै उद्यम यत्नपूर्वक सदा * आलस्य त्यागीकन ।
अर्काको उपकार शुद्ध मनले * जो गर्दछन् सज्जन ॥
जस्ले बुद्धि पुऱ्याइ सम्पति ठुलो * उद्योगमा लाउँछन् ।
तिन्लाई दुख हुन्न वैभव ठुलो * त्यस्बाट ती पाउँछन्॥ १५
गर्दैनन् धन खर्च जुन् पुरुषले * सन्तानका निम्तिमा ।
तिन्लाई सुख शान्ति हुन्न धनले * कैह्ले पनी चित्तमा ॥
गर्ला जो पुरुषार्थ सत्य पथमा * आफ्नू लगाई मन ।
जस्ले गर्छ ठुला पराक्रमहरू * मौका विचारीकन ॥१६॥
त्यै मेरो प्रिय हो म बस्तछु सदा * त्यै व्यक्तिको साथमा ।
मेरो दिव्य प्रभावले सुख ठुलो * भोग्नेछ त्यो लोकमा ॥
लक्ष्मीको हितका कुरा सुनिसकी * श्री इन्द्र खुशी भए ।
जोरी बाहु दुवै प्रसन्न मनले * बिन्ती चढाई लिए ॥१७॥
हे देवी ! स्थिर भै हजूर रहने * बाटो भए सुन्दर ।
आज्ञा गर्नुभए त्यही पथमहाँ * हिंड्ने थिएँ सादर ॥
त्याग्नूभो बलिराजलाइ जसरी * त्यस्तै मलाई पनि ।
त्याग्नू हुन्छ भनेर भीति मनमा * मान्छु म हे भामिनी ॥१८
'मेरो उत्तम चार जो चरण छन् * तिन्लाइ राखी लिन ।
दिन्छौ स्थान भने कुनै सुरपते ! * सोची विचारीकन ॥
बस्नेछु स्थिररूपले म त्यहिं नै * तिम्रो सुरक्षा गरी ।'
लागे श्री सुरराज भन्न खुशिले * तत्काल पाऊ परी ॥१९॥

जस्ले भार त्रिलोकको श्रम गरी * थामी रहिछन् यहाँ।
पैह्ले पाउ हजूर राखिलिनुहोस् * सोही धरित्रीमहाँ।
बाँचेका बलवान जन्तुहरु छन् * आधार जस्को लिई।
दास्रो पाउ जमाउनोस् जलमहाँ * साह्रै दयालु भई ॥२०॥
जस्ले गर्दछ भस्म वस्तु सब औ * यज्ञादिको आहुती।
तेस्रो पाउ तिनै हुताशन महाँ * राख्नूहवस् हे सती!
साध्वी! ब्राह्मण, देवता, पितरको * जो गर्दछन् पूजन।
जस्ले गर्दछ धर्म-कर्म, व्रतको * आनन्दले पालन ॥२१॥
दुःखी, दीन, अनाथ, हीन जनको * रक्षा सदा गर्छ जो।
तिनको काँधमहाँ चतुर्थ पद यो * राखीलिनू योग्य हो॥
बस्नूपर्छ हजूरले स्थिर भई * मेरो सुरक्षा गरी।
लक्ष्मी खूशि भइन् कुरा सुनिसकी * श्रीइन्द्रको त्यो घरी ॥२२
'इच्छा पूर्ण हुनेछ' हे सुरपते! * मैले दिएँ यो वर।
आशीर्वाद दिई तिनै स्थलमहाँ * लक्ष्मी भइन् सुस्थिर॥
छन् मेरा वशमा रमा अब भनी * श्री इन्द्र खूशी भए।
तिनको हर्षित भाव विज्ञ बलिले * हेरेर जानी लिए ॥२३॥
लागे भन्न-वृथा घमण्ड यसरी * हे इन्द्र! गर्छौ किन?
लक्ष्मीले जब त्यागदछिन् समय त्यो * ऐह्ले म भन्छू सुन॥
मेरो दुःस्थिति नाश हुन्छ जब यो * फिर्नेछ मन्वन्तर।
भोग्नेछू अघि झैं म स्वर्गपुरिको * साम्राज्य त्यो सुन्दर २४
मेरो कीर्ति बढी रमा वश भई * सम्पत्ति होला स्थिर।
पक्का हुन्छ नभै रहन्न तिमिले * जे सक्तछौ त्यो गर॥
लक्ष्मी प्राप्त हुने र निश्चय कुरा * त्यस्तो बलीको सुनी।
थाले श्री बलिलाइ भन्न रिसले * श्रीइन्द्र आगो बनी॥२५

ोहे परिश्चममा हुनन् उदय ती * श्री सूर्य नारायण।
क्ष्मी प्राप्त गरेर स्वर्गपुरिमा * बस्छौ तिमी त्यै दिन ॥
दैंछौ बकवाद यो 'खर' बनी * ऐहे वृथामा किन ?
रो के हुन सक्छ दुर्वचनले * हानी, तिमी नै भन ॥२६
स्तै बात भनी गए सुरपती * नाना थरी सोच्दछन्।
यस्मा चित्त लगाइ कार्य हित वा* कल्याणको त्यागदछन् ॥
स्तो बात भनी गए सुरपती * आनन्दले स्वर्गमा।
ेरै वर्ष रहे बली खर बनी *राजन्! त्यही स्थानमा२७

युधिष्ठिरको कृष्णविषयक जिज्ञासा निवारण गर्नू :—

ोधे भीष्मजिलाइ धर्मसुतले * सानन्द पाऊ परी।
उत्पत्ति, स्थिति, नाश औ प्रलयका* कर्ता र धर्ता हरि ॥
सर्व व्यापक, नित्य शुद्ध भगवान् * छन् कृष्ण जो अच्युत।
तिनूको भन्नुहवस् मलाइ महिमा * हे नाथ! राम्रोसित॥२८
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले।
जस्तो नारद; व्यासले अघि भने * हे बाबु! विस्तारले ॥
सोही श्री हरिको अनन्त महिमा * भन्छु म जाने जति।
ज्ञानी ब्राह्मण जान्दछन् सुमहिमा * संपूर्ण हे भूपति ॥२९॥
जस्को आदि न मध्य,अन्त्यछ कहीं*सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा।
आत्मा रूप भएर जीवहरूको * जो बस्तछन् देहमा ॥
तिनूले वायु र अग्नि,भूमि जलऔ* आकाश सृष्टी गरी।
आफू सुत्नुभयो गएर जलमा * आनन्दले श्री हरी ॥३०
तिनूकै चिन्तनले भए पृथिविमा * उत्पन्न संकर्षण।
तिनूले शेष बनेर भूमि शिरमा * गर्छन् सदा धारण ॥

नाभीबाट तिनै अनन्त प्रभुको * जो पद्म पैदा भयो ।
ब्रह्माजी त्यहि पद्मका उपरमा * बस्नूभएको थियो ॥३१
हे बाबू ! हरिको तमोगुण स्वयं * बढ्दै गएथ्यो जब ।
जन्मेथ्यो 'मधु' नाम उग्र बलियो * यौटा ठुलो दानव ॥
ब्रह्माको हितका निमित्त हरिले * त्यस्लाइ मार्नू भयो ।
ब्रह्माले तप विष्णुको त्यहिं बसी * गर्नू भएको थियो ॥३२॥
जन्मे मानस पुत्र सात विधिका * जेठा मरीची भए ।
कान्छा दक्ष र अंगिरा, पुलह औ * अत्री, क्रतू मानिए ॥
छोरा कश्यप श्री मरीचि ऋषिका * पैदा भए सज्जन ।
कान्छा दक्ष भए प्रजापति ठुलो * तिन्मा हुनाले गुण ॥३३
छोरी तेह्र जना प्रजापतिजिका * पैदा भएका थिए ।
तिन्ले कश्यपलाइ वेद विधिले * छोरी सबै सुम्पिए ॥
कन्या श्रेष्ठ अरू प्रजापतिजिका * पैदा भएका जति ।
तिन्को सोम र धर्मजीसित बिहा * गर्दा भए भूपति ! ॥३४
जेठी ती सबमा थिइन् दिति गुणी * जो पुत्र तिन्का भए ।
विश्वेदेव र साध्य, रुद्र वसु यो * संसारमा फैलिए ॥
श्री आदित्य र देवता अदितिको * छोरा भई जन्मिए ।
तिन्मा वामन रूप श्रीहरि स्वयं * पैदा भएका थिए ॥३५॥
धेरै दानहरू दिएर बलिको * शेखी बढेथ्यो जब ।
तिन्को तोड्न घमण्ड वामन बनी * जानूभयो माधव ॥
पाऊ तीन बढाइ खोसिलिनुभो * साम्राज्य ती दैत्यको ।
त्यसले कष्ट सबै निवारण भयो * राजन् तिनै लोकको ॥३६
प्राणी, स्थावर जङ्गमादि हरिकै * संकल्पद्वारा भए ।
पृथ्वीको पनि सृष्टि तेजमय यो * पूरा गरेकै थिए ॥

उत्पत्ती मुखबाट विप्रहरूको * श्रीकृष्णद्वारा भयो ।
धेरै क्षत्रिय जन्मने प्रभुजिको * बाहु दुवै मानियो ॥३७॥
जन्मेथे दुइ जाँघबाट हरिका * जो वैश्य धेरै थरी ।
पाऊबाट समस्त शूद्रगणका * हुन् सृष्टिकर्ता हरी ॥
ब्रह्मालाइ बनाइ भूतगणको * अध्यक्ष राख्नूभयो ।
गर्नू भो निज चित्तबाट हरिले * सृष्टी विरूपाक्षको ॥३८
उत्पत्ती यमराज औ वरुणको * श्री कृष्णले नै गरे ।
स्वामी इन्द्र गराइ देवगणको * सन्ताप यिन्ले हरे ॥
जुन् योगेश्वर हुन् तिनै भुवनका * उत्पत्तिका कारण ।
सक्ला को तिनिलाइ भन्न कसरी * मानीस साधारण ॥३९॥
हे बाबू ! तिमिले पनी गर सधैं * आराधना कृष्णको ।
इच्छा पूर्ण हुनेछ भ्रान्ति जति हो* जाला सबै चित्तको ॥
साधे धर्मकुमारले विनयले * शिक्षा सुनी भीष्मको ।
मेरो चित्त हुँदैन शान्त किन हो * सम्झी कुरा युद्धको ॥४०
मान्छन् बन्धु विनाशको मनमनै * संसारले कारण ।
गर्दा आज विचार त्यो विषयमा * आत्तिन्छ मेरो मन ॥
चारै वर्ण तथा तिनै भुवनका * उत्पत्ति कर्ता हरि ।
जन्मे मानिस रूपले पृथिवीमा * कुन् हेतु कस्तो परी ॥४१
सुन्दैछू महिमा अनादि प्रभुको * मैले प्रशस्तै तर ।
तिन्को अद्‌भुत कर्म सुन्दछु अरू* आज्ञा हवस् सुन्दर ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
हे बाबू ! अघिको कथा सुन तिमी * भन्छू म आनन्दले ॥४२
जान्थें खेल्न भनी शिकार वनका * पैहे म कोही दिन ।
मार्कण्डेयजिको सुआदर मिली * खूशी भएथ्यो मन ॥

ज्ञानी कश्यपले भने हरिकथा * जस्तो खुशीले त्यहाँ ।
भन्छू सोहि कथा तिमी सुनिरहू * शंका नमानी यहाँ ॥४३॥
पैह्ले जो बलवान दानवहरू * पापी र लोभी भए ।
तिन्ले युद्ध गरेर देवगणको * सम्पत्ति, खोसी लिए ॥
ब्रह्माको परि पाउमा स्तुति गरे * द्यौताहरूले जब ।
भन्नूभो विधिले नमान डर क्यै * हे देवताहो ! अब ॥४४॥
पापी दानव जो सहर्ष अहिले * पातालमा बस्तछन् ।
तिन्लाई सहजै अनन्त प्रभुजी * वाराहले मार्दछन् ॥
होला कष्ट छिटै निवारण भनी * आनन्द मानीकन ।
द्योता शान्त भए सुनेर विधिको * त्यो श्रेष्ठ आश्वासन ४५
पृथ्वीलाइ लग्यो रसातलमहाँ * पापी हिरण्याक्षले ॥
श्री वाहार स्वरूप धारण गरे * राजन् ! यिनै कृष्णले ॥
मारे दानव वीरलाइ यिनिले * पौंचेर पातालमा ।
रक्षा भूमि र देवको पनि गरे * श्रीविष्णुले लोकमा ॥४६
गर्नन् धारण कृष्णले परशुराम् * -को रूप क्यै कालमा ।
गर्नन् दुष्ट अनेक भूपहरूको * संहार संसारमा ॥
यिन्ले रामस्वरूप धारण गरी * पैदा हुनेछन् जब ।
मार्नन्न रावण आदि दुष्ट बलिया * धेरै थरी दानव ॥४७॥
ऐह्ले कृष्ण स्वरूप धारण गरी * तिम्रा रही साथमा ।
गर्दैछन् तिमिलाइ मद्दत स्वयं * हे बाबू ! संग्राममा ॥
राजा श्री शिशुपाल कंस सबको * संहार गर्ने यिनी ।
साक्षात् विष्णु-स्वरूप कृष्ण तिमिले * जानीलिनू हुन् भनी ॥४८
भूमीका सब भार-रूप नृपती * छन्न फैलिएका जति ।
मारी ती सबलाइ यादवहरू * छन्न जो ठुलो भूपति ॥

तेन्को युद्ध गराइ आपुसमहाँ * भूभार सारा हरी ।
जानेछन् निज धाम देह त्यजि यी * त्यो काम पूरा गरी ॥४९

श्री नारायण र नारदजीको संवाद—

सोधे धर्म-कुमारले विनयले * श्री भीष्म ज्ञानीसित ।
कस्को ध्यान गरेर हुन्छ कसरी * प्राणीहरूको हित ॥
हुन्छन् मुक्त समस्त जीवहरु यी * कस्को गरी चाकरी ।
कुन् हो उत्तम तत्व लोक-हितको * भन्नूहवस् राम्ररी ।५०॥
यस्तो प्रश्न सुनेर जर्मसुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
सम्झें एक प्रसंग त्यो सुन तिमी * हे बाबु ! आनन्दले ॥
बद्री पर्वतमा कुनै दिन पुगे * देवर्षि डुल्दै जब ।
श्री नारायणको परी चरणमा * विन्ती गरे केशव ॥५१
चारै वेद पुराण शास्त्र जति छन् * हे नाथ ! संसारमा ।
तिनूले वर्णन गर्दछन् हजुरकै * आनन्दका साथमा ॥
गर्नुहुन्छ हजुर नाश सबको * रक्षा तथा पालन ।
कस्को यो तप गर्नुहुन्छ यसरी * कुन् देवको पूजन ॥५२
को छन् श्रेष्ठ हजूरदेखि पनि यो * संसारमा ईश्वर ।
बोल्नूभो मुनिको कुरा सुनिसकी * श्री कृष्ण योगेश्वर ॥
ज्ञानी नारद यो रहस्य तिमिले * सोधी लिएको हुँदा ।
भन्छू गुप्त भए पनी म तिमि भैं * सत्पात्र भेट्टाउँदा ॥५३
नित्य ब्रह्म अखण्ड पूर्ण अज जो *छन् शुद्ध और चिद्घन ।
तिनूको पूजन गर्दछु म तपमा * आफ्नू लगाई मन ॥
गर्नू कर्म भनेर वेदहरुको * वाणी छ प्राणीकन ।
दिन्छन् त्यो फल कर्मको श्रम बुझी* जस्ले विचारीकन ॥५४

आउन्नन् श्रमले पनी सहज जो * जीवादिको ध्यानमा ।
तिनको गर्न यथार्थ वर्णन मुनी ! * क्यै छैन शक्ती ममा ॥
आविर्भाव गरे तिनै प्रभुजिले * हामी दुवैको मुनि !
तिन्को पूजन गर्दछौं तप ठुलो * कर्तव्य हो यो भनी॥५५
श्वेतद्वीप छ जो समुद्र तटमा * छन् जो त्यहाँ ईश्वर ।
तिन्को दर्शन गर्दछन् जनहरू * कल्याणको खातिर ॥
त्यस्को दिव्य प्रभावले अमरता * पाएर ज्ञानी जन ।
गर्छन् भोग त्यहाँ अनेक थरिको * आनन्द मानीकन ॥५६
श्री नारायणको सुनी हित कुरा * विन्ती गरे हे प्रभो !
जस्को गर्न यथार्थ वर्णन स्वयं * सक्तीनँ आज्ञा भयो ।
तिन्को दर्शन पाउनन् कसरि लौ * मानीस साधारण ।
शिक्षा पाउँ हजूरबाट म गई * गर्छु त्यहाँ दर्शन ॥५७॥
श्री नारायण बोल्नूभो बुझिसकी * इच्छा मुनीको सब ।
'इच्छापूर्ण हुनेछ हे मुनि ! तिमी * जाऊ खुशीले अब' ॥
ज्ञानी नारदजी बिदा भई हिंडे * आज्ञा प्रभूको सुनी ।
श्वेत द्वीप उडेर योगबलले * तत्काल पौंचे तिनी ॥५८
देखे दिव्य स्वरूपका जनहरु * त्याहाँ भएका जति ।
गर्थे ती शुभकर्म ईश्वरमहाँ * आफ्नू लगाई मति ॥
व्याधिग्रस्त र मृत्युको भय हुने * देखिन्नथे क्वै पनी ।
भेटी ती सबलाइ तारिफ गरे * हुन् धन्य प्राणी भनी॥५९
ज्ञानी नारदका पनी अतिथि हुन् * भन्ने विचारीकन ।
श्रद्धासाथ लगेर आदर गरी * राख्ता भए क्यै दिन ॥
केही काल सहर्ष देवऋषिको * त्यो द्वीपमा नै बित्यो ।
ज्ञानी नारदलाइ एक दिन यो * आकाशवाणी भयो ॥६०

ाधा पर्दछ पुण्य कार्यहरूमा * प्राणीहरूको भनी ।
आफ्नू आश्रममा छिटै अब तिमी * फर्केर जाऊ मुनी !
ठूलो पुण्य भएर सत्पुरुषको * पायौं यहाँ दर्शन ।
भक्तैनन् तिमि झैं प्रभाव नभई * कोही यहाँ आउन ॥६१
आफ्नू चित लगाउला सुख झुटो * त्यागेर जस्ले ममा ।
यस्ला दिव्य शरीर प्राप्त गरि त्यो * आएर यो द्वीपमा ॥
ज्ञानी ब्रह्म, अखण्ड व्यापक ममा * जो लाउनेछन् मन ।
ानैंछन् सुखभोग, हुन्न दुख यो * संसारको तिन्कन ॥६२
ज्ञानी नारदले त्यहाँ स्तुति गरे * आकाशवाणी सुनी ।
राजन् ! दर्शन बिष्णुले दिनभयो * हुन् भक्त मेरो भनी ॥
श्री नारायणलाइ त्यो सब कथा * आएर भन्दा भए ।
आफ्नू आश्रममा प्रसन्न मनले * डुल्दै तिनी फर्किए ॥६

वृत्रासुर शुक्राचार्य संवाद :—

सोधे धर्मकुमारले गरि ठुलो * श्री भीष्मको आदर ।
हाम्रो कीर्ति लडाइँमा विजयले * बढ्दोछ ऐहले तर ॥
शान्ति प्राप्त हुँदैन बन्धुवधको * दुष्कर्म त्यो सम्झँदा ।
जानी कारण आफुलाइ रणको * दुःखी रहन्छु सदा ॥६४॥
कस्तो कर्म गरेर कुन् किसिमले * त्यो पाप हो नाशिने ।
केही युक्ति भए बताउनुहवस् * शान्ती सुबिस्ता हुने ॥
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
बाबू ! नाश हुँदैन ताप मनको * त्यो पाप यो शोकले ॥६५
हुन्छन् नष्ट अवश्य दुःख सब यो * वेला पुगेका घरी ।
कैनन् वस्तु कुनै विनाश नहुने * सम्पूर्ण पृथ्वीभरी ॥

दोषी हो धन भन्दछौ तिमि वृथा * आसक्तिको कारण ।
हुन्छन् पूर्ण सुकार्य कुन् धनविना * संसारमा लौ भन ॥६६॥
उद्योगी तिमिहेरु छौ थरि-थरी * गर्दै रही साधना ।
हुन्छौ मोक्ष अवश्य केहि दिनमा * पूरा गरी कामना ॥
मर्छन् निश्चय जन्मने जन सबै * बाँचीरहन्छन् र को ?
जस्को जन्म हुँदैन, मर्छ न त त्यो* जो नित्य औ ब्रह्म हो ६७
हे राजेन्द्र ! क्रियात्म यत्न जनले * जस्तो गरे तापनि ॥
भन्छन् प्राप्ति हुँदैन ब्रह्म सुखको * ज्ञानी तपस्वी मुनि ।
सम्झें एक प्रसङ्ग यै विषयको * पैल्हे भएको सुनि ।
श्री वृत्रासुरको गयो जब सबै * सम्मान, कीर्ति, धन॥६८
खोसे राज्य समस्त देवगणले * संग्राममा गैकन ।
तिन्को कोहि रहन मद्दत दिने * आफ्नू हितैषी जन ॥
बस्थे वृत्र सदा प्रसन्न मनले * त्यस्तो स्थितिमा पनि ।
शुक्राचार्यजिले कुनै दिन गई * सोधे दयालु बनी ॥६९॥
हे वृत्रासुर ! राज्य वैभव गयो * तिम्रो लड़ाइँ परी ।
देख्छु तैपनि छौ प्रसन्न किन हो * निर्लिप्त झैं यो घरी ॥
यस्तो प्रश्न सुनीसकेर गुरुको * बिन्ती गरे वृत्रले ।
जानेको छु प्रभाव सत्य, तपको * मैले त्यही हेतुले ॥७०॥
चिन्ता, शोक वृथा म दुःख-सुखको* खातीर कत्यै गर्दिनँ ।
सोही कारणले प्रसन्न छु गुरो ! * मेरो सधैं यो मन ॥
गर्छन् धर्म-अधर्म प्रेरित भई * प्राणीहरू कालले ।
त्यस्को जो फल स्वर्ग वा नरकमा * भोग्छन गई जीवले ॥७१
प्राणीले गरि भोग कर्म-फल ती * बाँकी रहन्छन् जति ।
गर्छन् भोग अनेक योनिहरुमा * जन्मेर सम्पूर्ण ती ॥

चल्छन् जीवहरू विधान विधिको * मानेर संसारमा ।
भोग्छन् दुःखहरू अनेक थरिका * ती स्वर्ग वा नर्कमा ॥७२
प्राणी मर्छ अनित्य जीव जनको * मर्दैन कैल्हे पनी ।
ठान्छन् देह मरेपछी जनहरू * आफैं मरें लौ भनी ॥
घुम्ने चक्रसमान दुःख-सुख त्यो * मिथ्या भए तापनी ।
गर्छन् आस कुबुद्धि त्यै नियमको * स्थायी यही हो भनी॥७३
सोही कारणले सबै विषयमा * निर्लिप्त जस्तो बनी ।
गर्छन् उत्तम कार्य विज्ञ जनले * कर्तव्य हो यो भनी ॥
गर्नेछन् सुख दुःख त्यागिकन जो * अध्यात्मको चिन्तन ।
आत्मज्ञान भएर ब्रह्मपदमा * पुग्छन् तिनै सज्जन ॥७४
यस्तो बात सुनेर दैत्यपतिको * आश्चर्य मानीकन ।
शुक्राचार्यजिले सुध्याउनुभयो * त्यो ज्ञानको कारण ॥
गर्छौं बात भने सुविज्ञ गुरु भैं * विज्ञानको, ज्ञानको ।
कस्तो कारणले गरी असुरको * यो देह तिम्रो भयो ॥७५
यस्तो प्रश्न सुनीसकेर गुरुको * बिन्ती गरे वृत्रले ।
मैले जो पहिले गरें तप ठुलो * जित्छु भनी आशले ॥
गर्थे राज्य सहर्ष स्वर्गभरिको * श्री इन्द्रले त्यो घरी ।
हारे युद्ध र देवताहरु सबै * भागे मदेखी डरी ॥७६
कस्को के स्थिति हुन्छ कुन् बखतमा * जान्दैन कोही पनी ।
भन्छन् 'इन्द्र' मलाइ देवगणले * हुन् वृत्र योद्धा भनी ॥
धेरै सम्पत्ति, राज्य मान, बलको * इच्छा लिई चित्तमा ।
खप्छन् कष्ट ठुलो सुरासुर सबै * प्राणीहरू लोकका ॥७७
इच्छा पूर्ण हुँदैन जे जति कुरा * पाए पनी व्यक्तिको ।
जस्ले गर्छ विचार यो विषयमा * प्राणी त्यही श्रेष्ठ हो ॥

मेरो श्रेष्ठ प्रभावले वशमहाँ * देखें परेका सब ।
थालें भोग्न विलास भोगहरुको * आनन्द मैले जब ॥७८॥
मेरो जो तपको प्रभाव अघिको * अत्यन्त ठूलो थियो ।
त्यो सम्पूर्ण अनेक भोगहरूले * बिस्तार घट्तै गयो ।
इच्छा शक्ति भने बराबर बढी * तानीरहेथ्यो मन ।
मेरो देह तमोगुणी हुन गयो * भोगादिकै कारण ॥७९॥
कैल्हे मर्छ पिता र मिल्दछ सबै * सम्पत्ति चाँडै भनी ।
गर्छन् चिन्तन हे गुरो ! मनमहाँ * स्वास्नी र छोरा पनी ॥
त्यस्को मृत्यु भयो कि सम्पत्ति सबै * दुष्कर्ममा लाउनन् ।
त्यस्ले पाप बढी ठुलो नरकमा * त्यस्लाइ पारीदिनन् ॥८०
सोही कारणले अनित्य सुख वा * आपत्ति पर्दा पनी ।
मान्छू एक समान दुःख-सुख यी * हुन् कष्टदाता भनी ॥
मेरो युद्ध सुरेन्द्रका सँग अघी * चल्दै रहेको घरी ।
पाएँ दर्शन विष्णुको, नत कहाँ * मिल्थे तपस्या गरी ॥८१
गर्नू युद्ध तमोगुणी शरिरले * तिन्नको विरोधी बनी ।
ठान्छू उत्तम भक्ति गर्न हरिको * सक्तीनँ आँटे पनी ॥
हुन्छू मुक्त अवश्य दिव्य प्रभुको * पाएपछी दर्शन ।
गर्थे ती गुरु-शिष्य यो किसिमले * वार्ता खुशी भैकन ॥८२
डुल्दै ताहिं सनत्कुमार सहसा * आई पुगेथे जब ।
सोधेथे ऋषिलाइ दैत्य-पतिले * पाऊ समाई तब ॥
मुक्ति प्राप्त हुने उपाय सजिलो * कुन्नचाहिं हो हे प्रभो !
आज्ञा गर्नुहवस् मलाइ, मनमा * राखी दया हे विभो॥८३
थाले भन्न सनत्कुमार ऋषिले * बिन्ती सुनी वृत्रको ।
ब्रह्मज्ञानविना हुँदैन कहिले * मुक्ति कुनै व्यक्तिको ॥

पायौ पुण्य ठुलो हुँदा समरमा * श्री विष्णुको दर्शन ।
गर्दैछौ त्यहि पुण्यले अझ तिमी * यो स्वर्गको शासन ॥८४
जस्ले पालन, नाश, सृष्टि सहजै * ब्रह्माण्डको गर्दछन् ।
मुक्ती पाउन पाउमा ऋषि-मुनी * तिन्का गई पर्दछन ॥
भक्ती गर्दछ जो परी चरणमा * हे वृत्र ! ती विष्णुका ।
त्यस्ले सक्छ छिनाल्न बन्धनहरू * संसारका दुःखका ॥८५॥
ब्रह्मज्ञान भएर केहि दिनमा * तिन्कै दयाले गरी ॥
जान्छन् मुक्त भएर भक्तहरू ती * संसार पारी तरी ॥
यो शिक्षा ऋषिको सुनेर हरिको * भक्ती गरे वृत्रले ।
सोधे भीष्लजिलाइ चित्त नबुझी * श्री धर्मका पुत्रले ॥८६

देवेन्द्रद्वारा वृत्रासुरको वध

भक्ती श्री हरिको गऱ्यो खुशि भई * हे नाथ ! जुन् वृत्रले ।
मारे त्यस्कन युद्धमा अघि सरी * कुन् हेतुले इन्द्रले ॥

यस्तो विन्ति सुनी पितामहजिले * भन्नूभयो भूपति !
त्यो वृत्रासुर इन्द्र भैकन बस्यो * सम्पूर्ण द्यौता जिती ॥८७
राज्य भ्रष्ट सुरेन्द्रलाइ शिवले * देखी दयालु बनी ।
आफ्नू तेज दिई पठाउनुभयो * लौ लड्न जाऊ भनी ॥
पौंचे लड्न भनेर इन्द्र रिसले * शक्ती मिली शम्भुको ॥
ठुलो युद्ध पऱ्यो पछी वध गरे * श्रीइन्द्रले वृत्रको ॥८८॥
मारेथे जब वृत्रलाइ त्यसरी * त्यो ब्रह्महत्या भयो ।
थाले ती सुरराज भाग्न डरले * हत्या लखेटतै गयो ॥
ब्रह्माले बुझि इद्रको स्थिति भने * आएर त्यो स्थानमा ।
जाँदैछौ यसरी कहाँ, पछि - पछी * श्रीइन्द्रको साथमा ॥८९॥
छाड़ीदेउ सुरेन्द्रलाइ मनमा * शंका नमानी कन ।
हे हत्या ! वरदान माग अथवा * इच्छा छ जे त्यो भन ॥
हत्याले विधिको सुनीकन कुरा * बिन्ती गरिन् हे प्रभो !
बस्ने स्थान मलाइ बक्सनुहवस् * यौटा कुनै हे विभो ! ९०
हत्याको विधिले सुने जब कुरा * राम्रो तथा निश्छल ।
डाकी चार जना भने रुख तथा * नारी र अग्नी, जल ॥
केही वस्तु बनाइ अग्निकन जो * दिन्नन् भने आहुती ।
कुल्ला वा मलमूत्र आदि जलमा * गर्नेछ जो दुर्मति ॥९१॥
जानी-जानि रजस्वलासित गई * संभोग जो गर्दछन् ।
काट्छन् जो फल-फूलका रुखहरु * यो पाप ती बोक्तछन् ॥
यस्को भाग लगाइ चार, खुशिले * लेओ तिमी चारले ।
दिन्नन् दोष तिमीहरुकन कुनै * मानीस शास्त्रज्ञले ॥९२॥
ब्रह्माको सुनि त्यो कुरा तिनिहरू * अत्यन्त खूशी भए ।
हत्या भाग लगाइ चार सबले * एकेक बाँडी लिए ॥

ब्रह्माको वरदान चार थरिको * ती चारलाई दिए ।
हत्या बोक्नुपरे पनी तर मिली * निष्पाप चारै भए ॥९३॥
गर्भाधान गराउने वर दिई * सम्पूर्ण नारी जन ।
भोग्छन् पाप रजोवती हुन गई * मैन्हामहाँ तिन् दिन ॥
पानीलाइ समान वस्तुहरुमा * मिल्ने मिलेथ्यो वर ।
त्यसले उठ्तछ फींज जो जलमहाँ * हो पापको खातिर ॥९४॥
पार्ने भस्म र शुद्ध वस्तु वर यो * पाए जसै अग्निले ।
धूँवा उठ्तछ अग्निबाट पहिले * त्यै दोष वा पापले ॥
काटे फेरि पह्लाउने वर मिल्यो * वृक्षादिलाई जब ।
त्याग्छन् 'चोप' अझै पनी रुखहरु * त्यो पापले नै सब ॥९५॥
गर्दामा हयमेध स्वर्गपतिले * हत्या नलागोस् भनी ।
गर्दैछन् सुख भोग फेरि अधि झैं * सम्पूर्ण राजा बनी ॥
हे बाबू ! हयमेध एक तिमिले * श्री इन्द्र जस्तै गर ।
छुट्ला पाप सबै, सहायक हुनन् * श्री कृष्ण योगेश्वर ॥९६
त्यो वृत्रासुरको कथा सुनिसकी * भूपाल खुशी भए ।
पाऊ भीष्मजिको मुसारी करले * यो बात सोधीलिए ॥
ज्ञानी शुक्र थिए बने किन गुरु * कुन् हेतुले दैत्यका ।
लिन्थे पक्ष सदैव ती असुरकै * को हुन् पिता वृत्रका ॥९७
यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
सोध्यौ उत्तम बात यो सुन तिमी * हे भूप ! आनन्दले ॥
हे राजन् ! सब देवतासँग लड़ी * बाधा दिई बेसरी ।
जान्थे लुक्न भनेर दैत्य भृगुकी * पत्नीकहाँ ती डरी ॥९८॥
तिनले पुत्र भनेर दैत्यहरूको * रक्षा गरिन् राम्ररी ।
यौताले हरिलाइ गैकन भने * त्यो बात पाऊ परी ॥

साह्रै कष्ट बुझेर देवगणको * रक्षार्थ श्री विष्णुले ।
आश्रम्मै भृगुपत्निको शिर स्वयं * काट्नुभयो चक्रले ॥९९
छोरा श्री भृगुका महर्षि उशना * निक्कै प्रतापी थिए ।
माताको वधले ति देवगणका * साह्रै विरोधी भए ॥
साटो फेर्न भनी लुकेर तिनिले * थाले तपस्या जब ।
इच्छा ती भृगु-पुत्रको बुझि, निकै * क्रोधितहुनूभो शिव॥६००
त्यो जानी उशना पसे उदरमा * श्री शम्भुको वेगले ।
निस्केथे शिवलिङ्गबाट र भए * श्री शुक्र त्यै हेतुले ॥
तिनको चित्तमहाँ विरोध सुरको * बाँकी रहेको हुँदा ।
लिन्छन् पक्ष हितार्थ दैत्यहरुको * श्री शुक्रले सर्वदा ॥१॥

श्राद्ध गर्ने प्रथा कसरी आरम्भ भयो—

आख्यान त्यो सुनिसकीकन भीष्मलाई ।
सोधे युधिष्ठिरजिले मनमा रमाई ॥
कैल्हे चल्यो कसरि श्राद्ध प्रथा मलाई ।
आज्ञा हवस् हजुरले करुणा जनाई ।२॥

यस्तो प्रश्न सुनेर धर्म-सुतको * भन्नूभयो भीष्मले ।
पैह्लेको इतिहास भन्दछु तिमी * सुन्दै रहू ध्यानले ॥
हे बाबू ! जलमा अदृश्य पृथिवी * पैल्हे भईथिन् जब ।
श्री वाराह स्वरूप धारण गरे * श्री विष्णुजीले तब ॥३
दाह्राले पृथिवी उचालि सहजै * उद्धार गर्नू भयो ।
दाह्रामाथि वराहको अलिकती * माटो र हीलो थियो ॥
त्यस्को पिण्ड बनाइ तीन कुशको * राखी सफा आसन ।
त्यस्माथी दिइ पिण्ड पितृहरुको * गर्नू भयो पूजन ॥४॥

सम्झी पितृहरू सबैकन, छरी * ती पिण्डमाथी तिल ।
पारे तृप्त वराहले दिई स्वयं * ती पितृलाई जल ॥
त्यो वेला नगिचै त्यहाँ जति थिए * ज्ञानी, तपस्वी, मुनी ।
श्री वाराहजिले सबैकन थिए * शिक्षा दयालु बनी ॥५॥
स्रष्टा हूँ म त्रिलोकको र सबको * उत्पत्तिकर्ता पनी ।
थाले चिन्तन गर्न पितृहरूको * पूजा म गर्छु भनी ॥
दाह्राबाट खसे त्यसै समयमा * जो पिण्ड ऐल्हे यहाँ ।
ती हुन् पितृस्वरूप लोकहरूले * जानीलिउन् मनमहाँ॥६
चल्ने नाम मरे पनी पृथिविमा * हुन् ती फलाना भनी ।
दिन्छन् पिण्ड सुपुत्रले यदि भने * कल्याण गर्छन् तिनी ॥
मुक्ति प्राप्त हुँदैन देह त्यजि यो * सानन्द जैल्हे तक ।
आत्मालाइ हुनेछ प्राप्त सहजै * पिण्डादि तैल्हे तक ॥७॥
मिल्छन् ईश्वरमा गएर जब ती * मुक्ती मिलेका घरी ।
पूजा पिण्ड दिइन्छ जो जति सबै * हुन् प्राप्त गर्नै हरी ॥
सिन्धूको जल सूर्यका किरणले * तानिन्छ आकाशमा ।
त्यो एकत्र भई पछी समयमा * बर्सन्छ संसारमा ॥८॥
खैंचेको जल त्यो नदेखि जनले * मिथ्या भने झैं गरी ।
भन्छन् यो जल-पिण्ड पितृहरूले * भेट्टाउँछन् के गरी ?
मूर्ख्याइँ नगरेर ईश्वरमहाँ * विश्वास मानीकन ।
जो गर्ला शुभ कर्म हुन्छ त्यहि नै * कल्याणको भाजन ॥९
सोही पुत्र सुपुत्र हुन् बखतमा * श्राद्धादि जो गर्दछन् ।
पाई आशिष पितृको पछि गई * ती स्वर्गमा बस्तछन् ॥
श्री वाराहजिले गरीकन चल्यो * संसारमा यो प्रथा ।
अन्तर्धान हुनूभयो प्रभु त्यहीं * पूरा भयो यो कथा ॥१०

शुकदेवको ज्ञान प्राप्ति :—

राजन् ! भीष्मजिलाइ धर्मसुतले * सानन्द बिन्ती गरे ।
ब्रह्मज्ञान भएर को अधि ठुलो * संसार पारी तरे ॥
छोरा श्री शुकदेव व्यास मुनिका * कोदेखि पैदा भए ।
शिक्षा ब्रह्म र ज्ञानको शिशु छँदै * तिन्लाइ कस्ले दिए ॥११
थाहा छैन मलाई यो विषयमा * हे नाथ ! त्यै कारण ।
इच्छा गर्दछु सुन्नको अब त्यही * गर्नुहवस् . वर्णन ॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * जानेर श्रद्धा पनी ।
भन्नूभो अनि श्री पितामहजिले * साह्रै दयालू बनी ॥१२॥
राजन् ! व्यास मुनी समेरु गिरिमा * गर्थे तपस्या बसी ।
तिन्को त्यो तपले गरी हुनुभयो * श्रीशम्भु साह्रै खुशी ॥
मागेथे वरदान पुत्र सुगुणी * पाऊँ म योटा भनी ।
भन्नूभो शिवले मुने ! सुत तिमी * छौ पाउने सद्गुणी ॥१३
त्यस्को क्यै दिनमा लिएर अरणी * गर्दै थिए मन्थन ।
आएकी त्यहिं अप्सरा गुणवती * देखे घृताचीकन ॥
कामोद्दीपन व्यासजीकन भयो * त्यो दिव्य सौंदर्यले ।
आई झट्ट शुकी बनेर नगिचै * त्यो अप्सरा प्रेमले ॥१४॥
गर्थे मन्थन व्यासले अरणिमै * आफ्नू लगाई मन ।
शान्ति प्राप्त भएन कामतिर नै * थाले तिनी ढल्कन
तिन्को वीर्य पतन् भयो अरणिको * त्यै काष्ठमाथी जब ॥
ज्ञानी श्री शुकदेव, सूर्यसरिका * पैदा भएथे तब ॥१५॥
छोरालाइ गुरु बृहस्पतिकहाँ * आफैं पठाईकन ।
गर्नूभो व्रतबन्ध आदि द्विजको * सत्कर्म सम्पादन ॥

चारै वेद पढेर शास्त्र र समा * -वर्तन् गरी पुत्रको ।
गर्थे पाठ सधैं पिता-सुत बसी * आनन्दले वेदको ॥१६॥

शुकदेवलाई व्यासजीले शिक्षा दिएको

चेला व्यासजिका थिए जनकजी * ज्ञानी ठुला भूपति ।
छोरालाइ भने-तिनै नृपकहाँ * जाऊ तिमी सद्मति ॥
ज्ञानी छन् तिनले अनेक थरिका * देलान् सुशिक्षा जति ।
त्यस्ले प्राप्त हुनेछ ज्ञान सहजै * सप्रन्छ तिम्रो मति ॥१७
पौंचेथे मिथिलापुरी शुक मुनी * आज्ञा पिताको सुनी ।
राखे भूपतिले सुआदर गरी * हुन् ब्रह्मज्ञानी भनी ॥
सोधेथे शुकले जती, नृपतिले * त्यस्को दिए उत्तर ।
पाई ज्ञान अनेक शास्त्रहरुको * फर्केर आए घर ॥१८॥
बाबूलाइ भने समस्त शुकले * चर्चा चल्यो यो भनी ।
गर्थे व्यास सुपुत्रका सँग बसी * सानन्द वेदध्वनी ॥

थाल्यो चल्न हुरी उसै बखतमा * साह्रै ठुलो वेगले ।
सोधेथे शुकदेवले हुरि चल्यो * हे तात ! कुन् हेतुले ॥१९
चेष्टा सुन्दछु वायुको हुन गयो * उत्पत्ति पैह्ले कहाँ ।
छोराको सुनि प्रश्न व्यास मुनिले * भन्नूभयो यो त्यहाँ ॥
जाने मृत्यु भएर मार्ग दुइ छन् * संसारका जीवको ।
यौटा सात्विक देवयान हरिको * प्राप्ती हुने श्रेष्ठ हो ॥२०॥
अर्को तामम 'पितृयान' कहिने * हावा छ जो लोकमा ।
चल्छन् यी दुइ वेगले बखतमा * आकाश पातालमा ॥
जो छन् वायु अदृश्य साध्य तिनका* सत्पुत्र हुन् दुर्जय ।
तिन्का पुत्र 'समान' हुन् नरपते !* डुल्ने सधैं निर्भय ॥२१॥
तिन्का पुत्र 'उदान' वायु तिनका * सत्पात्र जो हुन् सुत ।
यिन्को नाम 'अपान' हो जगतको* गर्छन् सदा ती हित ॥
तिन्का 'प्राण' सुपुत्र हुन् तर भए * सन्तानले हीन ती ।
भिन्नाभिन्न छ कर्म वायुहरुको * भन्छु म जाने जति ॥२२
गर्मीबाट र धूपबाट छ स्वयं * उत्पत्ति जुन् वायुको ।
पार्ने बादल छिन्न-भिन्न असिना * हावा पहीलो छ जो ॥
पैह्लो मार्गमहाँ प्रभावित हुने * त्यो श्रेष्ठ हावा हुँदा ।
भन्छन् त्यसकन लोकले 'प्रवह' हो* त्यो वायुलाई सदा ॥२३॥
जो आकाशमहाँ रहन्छ रसको * मात्रा हुने बेसरी ।
जस्को शक्ति ठुलो छ नेत्र बिजुली * चम्कन्छ पानी परी ॥
ठूलो शब्द हुने र पूर्ण नभमा * हावा छ जो व्यापक ।
दोस्रो 'आवह' नाम वायु त्यही हो * हे शत्रुसंहारक ॥२४॥
जस्ले गर्दछ सोम सूर्य ग्रहको * मौकामहाँ उद्भव ।
भन्छन् वायु 'उदान' जीवन दिने * जस्लाइ जान्ने सब ॥

जस्ले चार समुद्रको जल झिकी * आकाशमा फाल्दछन् ।
तेस्रो 'उद्वह' नाम वायु, भवमा * हे भूप ! विख्यात छन्२५
टुक्रा मेघ मिलाइ घोर जल जो * संसारमा पार्दछन् ।
बाक्लो बादल छिन्नभिन्न नभमा * पारेर जो चल्दछन् ॥
जस्ले गर्दछ मान मर्दन ठुला * पार्वतहरूको पनी ।
चौथो 'संवह' नाम वायु सबमा * हुन् प्राणदाता यिनी ॥२६
रूखो भाव लिएर घोर रवले * जो हिंड्छ आकाशमा ।
जस्ले वृक्ष उखेलि फाल्दछ ठुला * साना सबै भूमिमा ॥
जुन् हावा बहँदा भयानक ठुलो * उत्पात देखिन्छ त्यो ।
हावा पञ्चम नामको 'विवह' त्यो * हे भूपती ! श्रेष्ठ हो ॥२७
जस्ले पोषण हुन्छ तेज शशिको * आकाशमा फैलिने ।
माथी-माथि बहन्छ जो जल लिई * हे बाबू ! बर्साउने ॥
पानी बोकि दगुर्छ जो नभभरी * आकाश गङ्गाजिको ।
छैटौं वायु त्यही 'संवह' भनी * जानी लिनु श्रेष्ठ हो॥२८॥
जस्ले स्पर्श नगरी, मरेपछि यहाँ * पर्कन्न कोही पनी ।
ज्ञानीलाई दिने सुधारस सधैं * जुन हो दयालु बनी ॥
पाएथे गति दक्ष पुत्रहरुले * जुन वायुको शक्तिले ।
सातौं वायु भए 'परावह' तिनै * विख्यात यै हेतुले ॥२९
आँधी चल्दछ जो ठुलो थरिथरी * निःश्वास हो विष्णुको ।
पढ्नू वेद हुँदैन त्यो बखतमा * बाबू ! अनध्याय हो ॥
यो शिक्षा शुकलाइ दीकन गए * आकाश गङ्गामहाँ ।
डुल्दै नारदजी पुगे शुक थिए * एक्लै बसेका जहाँ ॥३०
पूजा श्री शुकदेवले जब गरे * देवर्षिको सादर ।
सोधे नारदले सहर्ष शुकको * कल्याणका खातिर ॥

बाबू ! जे मनमा छ माग तिमिले * शङ्का नमानीकन ।
मैले प्राप्त गराउँ कुन्न शुभ कुरा * कल्याण गर्ने भन ॥३१
लागे श्री शुकदेव भन्न, मुनिले * आज्ञा भएको सुनी ।
'शिक्षा साधनको म पाउँ सजिलो * कल्याण गर्ने मुनि !'
लागे नारद भन्न—वत्स ! पहिले * ज्ञानी र तत्त्वज्ञले ।
गर्दा प्रश्न सनत्कुमार ऋषिले * भन्नूभयो प्रेमले ॥३२
भन्छु सोहि प्रसंग छैन सजिलो * आँखा अविद्यासरी ।
सिद्धि प्राप्त हुँदैन सत्यसरिको * कस्तै तपस्या गरी ॥
अर्को दुःख हुँदैन रागसरिको * हे वत्स ! संसारमा ।
छैनन् त्याग समानका सुख कुनै * अर्को तिनै लोकमा ॥३३
टाढा बस्नु कुकर्मदेखि र सधैं * सत्कर्ममा मन्न दिनु ।
गर्नू काम सदैव श्रेष्ठ जन झैं * आसक्ति त्यागी हुनु ॥
यी चारै सुखका र विज्ञ जनका * कल्याणका मार्ग हुन् ।
जस्को चञ्चल वृत्ति हुन्छ दुख ती * धेरै थरी भोग्दछन् ॥३४
सम्झन्छन् सुख-दुःख जुन्न पुरुषले * पैह्लै बितेका सब ।
पाउन्नन्न तिनि धर्म औ यश ठुलो * संसारको वैभव ॥
अर्थाभाव गरी विचार मनमा * चिन्तित रहे तापनी ।
पाउन्नन् सुख, धर्म, मान, धन औ * दुःखी रहहन्छन् तिनी॥३५
ब्रह्मज्ञान हुने उपाय सजिलो * मानिन्छ जो लोकमा ।
त्याग्नूपर्दछ वासना विषयको * मिथ्या बुझी चित्तमा ॥
पुग्ने ज्ञान मिली परंपदमहाँ * शिक्षा मुनिले दिए ।
ज्ञानी श्री शुकदेवले हृदयमा * त्यसलाई राखी लिए॥३६
बाबूलाइ भने—म बस्न कुटिमा * गर्दीनँ इच्छा अब ।
आज्ञा बक्सनुहोस् प्रसन्न मनले * त्यागेर जान्छु सब ॥

यस्तो विन्ति गरी, उड़े गरुड़ झैं * आकाशमा वेगले ।
गर्थे तारिफ सिद्ध चारणहरू * देखेर आनन्दले ॥३७॥
केही बेरपछी पुगे शुक जसै * मन्दाकिनी तीरमा ।
गर्थे स्नान अनेक स्त्रीहरु जहाँ * आनन्दका साथमा ॥
ढाकेनन् सबले शरीर डरले * नाङ्गा भए तापनी ।
थाले ती गुणगान गर्न शुकको * हुन् ब्रह्मज्ञानी भनी ॥३८
पुत्र स्नेह बढेर व्यास सहसा * क्यै बेर चिन्तित् भए ।
छोरा झैं लिइ योग आश्रय तिनी * उड्दै, लखेट्तै गए ॥
देखेथे जब अप्सरा सकलले * श्री व्यास ज्ञानीकन ।
मानी लाज डराउँदै लुकि-लुकी * थाले लुगा पैह्रन ॥३९॥
छोरोको बुझि मुक्तता मनमनै *श्री व्यास लज्जित् भए ।
आफूलाइ अनेक कोटि तिनिले * धिक्कार आफैं दिए ॥
बाबू ! पर्ख, नजाउ आज यसरी * भन्दै थिए ती तर ।
यौटै 'ब्रह्म' छ हे पिता ! शुकजिले* भन्दै दिए उत्तर ॥४०॥
ब्रह्मीभूत भए जसै शुक मुनी * आकाशको बीचमा ।
थाले गर्न गुणानुवाद सबले * तिन्को तिनै लोकमा ॥
मानी दिक्क असाध्य व्यास त्यहिं नै* क्यै बेर पर्खे जब ।
तिन्लाई दिन ज्ञान त्यै बखतमा * पाल्नूभयो श्रीशिव॥४१॥
भन्नूभो शिवले वृथा किन तिमी * व्यामोहमा पर्दछौ ?
ज्ञानी छौ तिमिले हिताहित सबै * राम्रो गरी, जान्दछौ ॥
मागेथ्यौ तिमीले सुपुत्र अघि जो * ठूलो तपस्या गरी ।
पायौ उत्तम पुत्र, श्री शुकसरी * छैनन्न कुनै यो घरी ॥४२॥
जैह्ले सम्म रहन्छ तेज शशि औ * श्री सूर्यको लोकमा ।
तैह्ले सम्म सुकीर्ति हुन्छ शुकको * हे व्यास ! ब्रह्मज्ञमा ॥

गर्नु उत्तम हो गएर कुटिमा * आध्यात्मको चिन्तन ।
छायारूप सुपुत्रको तिमी सधैं * गर्दै रहे दर्शन ॥४३॥

व्यासजीको चिन्तन

ज्ञानी व्यास भए प्रसन्न शिवले * शिक्षा दिएको सुनी ।
थाले आश्रममा बसेर अघिझैं * सानन्द वेदध्वनी ॥
हे राजन् ! तिमिझैं प्रसन्न मनले * सुन्नेछ जो यो कथा ।
त्यस्लाई सुख-शान्ति मिल्छ मनको* जाला अशान्ति व्यथा ४४

श्री सूर्य महिमा

सोधे धर्म-कुमारले सुनिसकी * आख्यान श्री व्यासको ।
सुन्छु आश्रम-धर्म पालन गरी * बस्ने गुणी व्यक्तिको ॥
के गर्दा हित हुन्छ वा अहित कुन् * दुष्कर्मले हो हुने ।
शिक्षा सुन्छु हजूरले दिनुहवस् * कल्याण मेरो हुने ॥४५॥

यस्तो प्रश्न सुनेर धर्मसुतको * भन्नूभयो भीष्मले।
भन्छु नारद-इन्द्रको सुन तिमी * संवाद आनन्दले ॥
भेटे नारदले कुनै दिन पुगी * श्री इन्द्रलाई जब।
थाहा केहि भए नवीन घटना * भन्नूहवस् लौ अब ॥४६
डुल्नू हुन्छ त्रिलोकमा हजुर झैं * ज्ञानी तपस्वीकन।
थाहा हुन्छ सबै कुरा सहजमा * सोधैं त्यसै कारण ॥
तिनको प्रश्न सुनीसकीकन भने * देवर्षिले सादर।
भन्छु एक प्रसंग हे सुरपते ! * सुन्नूहवस् सुन्दर ॥४७
पद्मा नाम पुरी थियो अधि ठुलो * राम्रो कुनै स्थानमा।
बस्थे एक गृहस्थ ब्राह्मण त्यहीं * भागीरथी तीरमा ॥
ज्ञानी, क्रोध विहीन, धर्मपथमा * चल्ने गुणी ब्राह्मण।
गर्थे राम्ररि न्यायपूर्वक तिनी * संतानको पालन ॥४८॥
आए विप्र कुनै सुपात्र अतिथी * ती विप्रका गेहमा।
तिन्को मान सके जती गरिसकी * सोधे परी पाउमा ॥
खाने आर्जन पुत्रको मनमहाँ * इच्छा लिई व्यर्थको।
धेरै भाग बितीसक्यो सुखविना * यो श्रेष्ठ आयुष्यको ॥४९
खोज्छु संग्रह गर्न धर्ममय त्यो * कल्याण गर्ने धन।
जुन् सद्धर्म लिएर हुन्छ सजिलो * पाथेयको साधन ॥
बाँध्ने यो भव-सिन्धुलाइ मनमा * इच्छा छ मेरो तर।
डुङ्गा मिल्दछ धर्म-रूप कसरी * जान्नून् उनै ईश्वर ॥५०
भोग्ने वस्तु तथा अनेक थरिका * छन् श्रेष्ठ जो साधन।
मिथ्या जानि त्यता कुनै तरहले * जाँदैन मेरो मन ॥
के गर्दा हित हुन्छ कुन् पथ लिए * कल्याण होला अब।
भन्नोस् विप्र ! कुनै उपाय सजिलो* जाने अशान्ति सब ॥५१

तिन्को बात सुनी तिनै अतिथिले * भन्दा भए ब्राह्मण !
दुःखी छु तिमी झैं, छ यो बखतमा * उद्विग्न मेरो मन ॥
मोक्षद्वार अनेक छन् तर कुनै * यज्ञादिले तर्दछन् ।
वानप्रस्थ र मौनको व्रत लिई * पारी कुनै पुग्दछन् ॥५२

श्रीकृष्णको पाण्डवहरूले पूजा गरेका

कोही युद्धमहाँ मरीकन तरे * कोही विरोधी पनी ।
मैले जान्न सकीनँ कुन् पथ लिई * उद्धार होला भनी ।
स्वाध्यायी र गुणी, जितेन्द्रिय तरे * सद्धर्म आधारमा ।
सेवा भाव र सत्य पालन गरी * कोही गए स्वर्गमा ॥५३॥
यौटा नाग छ पद्म नाम कहिले * श्री नैमिषारण्यमा ।
जाऊ भेट्न समस्त सद्गुणहरू * छन् श्रेष्ठ तो नागमा ॥
त्यो शिक्षा द्विजको सुनी अतिथिले * अत्यन्त खुशी भए ।
प्रातःकाल उठेर भेट्दछु भनी * तो नागकाहाँ गए ॥५४

पत्नी मात्र थिइन् सहर्ष तिनिले * तिन्को गरिन् पूजन ।
स्वामी पाल्नुहुनेछ पन्ध्र दिनमा * बस्नूहवहस् ब्राह्मण !
मैल्हा एक जती गएर रविको * तिन्ले घिसार्छन् रथ ।
बोले ब्राह्मण हे शुभे ! दिन त्यती * हेर्छु म तिन्को पथ॥५५
बस्छु गैकन गौतमी तटमहाँ * ती नाग आए यहाँ ।
जाऊ दर्शन देउ भन्नु तिमिले * मेरो कुटीयामहाँ ॥
यस्तो बात भनी, गई द्विज बसे * बाँधेर पद्मासन ।
थाले श्री हरिलाइ सम्झन, त्यजी * पानी तथा भोजन ॥५६
जो जो नाग थिए त्यहाँ अरु सबै * आएर भन्दा पनी ।
खाएनन् जल-अन्न केहि द्विजले * भोकै म बस्छु भनी ॥
फर्के नागहरू गए जति सबै * सन्ताप मानी घर ।
स्वामी आइपुगे भनी गृहिणिले * ठूलो गरिन् आदर ॥५७
इच्छा ब्राह्मणको विनम्र स्वरमा * बिन्ती गरीथिन जब ।
आए भेट्न भनेर नाग द्विजको * सामू खुशीले तब ॥
ठूलो कष्ट सहेर आउनुभयो * हे विप्र ! कुन् हेतुले ।
जे आज्ञा दिनुहुन्छ त्यो खुशि भई * गर्नेछ यो दासले ॥५८॥
तिन्को नम्र कुरा सुनेर मनमा * आनन्द मानीकन ।
केही बेर गरी विचार मनमा * बोल्दा भए ब्राह्मण ॥
तिम्रो दर्शन गर्न नाग ! बहुतै * इच्छा हुनाले गरी ।
आएँ जे मनमा छ त्यो सुन तिमी * भन्छु सबै राम्ररी ५९
मेरो चञ्चलमा चित्तमा विषयको * बाँकी छ जो वासना ।
त्यस्ले पर्दछ विघ्न, गर्दछु जहाँ * मैले जती साधना ॥
पाऊँ उत्तम ज्ञान भोग्नु नपरोस् * मैले कुनै यातना ।
शिक्षा पाउँ म ज्ञानका विषयको * पुग्ने सबै कामना ॥६०॥

सोध्छु एक कुरा मलाइ पहिले * त्यस्को दिनोस् उत्तर ।
के-के देख्नुभयो रहेर रविको * सान्निध्यमा सुन्दर ॥
देख्नुभो घटना कुनै कि मनमा * आश्चर्य लाग्ने त्यहाँ ।
त्यस्को वर्णन सुन्दछु म पहिले * हे नाग भन्नोस् यहाँ ६१
ज्ञानी ब्राह्मणले विनम्र स्वरमा * बिन्ती गरेको सुनी ।
लागे भन्न प्रभाव श्रेष्ठ रविको * देखें त्यहाँ यो भनी ॥
ब्रह्मन् ! स्थानहरू अनेक थरि छन्* आश्चर्य लाग्ने त्यहाँ ।
तिन्को गर्न यथार्थ वर्णन सबै * सक्छु र मैले कहाँ ॥६२॥
हाँगामा रुखका निवास जसरी * पक्षीहरू गर्दछन् ।
त्यस्तै श्री रविका सफा किरणमा * ऋषिहरू बस्तछन् ॥
निस्केका रवि-तेजबाट नभमा * छन् वायु हे विप्र ! जो ।
त्यो देखी बढि देख्न मिल्दछ कहाँ * कुन् बात आश्चर्यको॥६३
प्राणीको हितका निमित्त रवि नै * दिन्छन् बखत्मा जल ।
त्यो भन्दा अरु कुन ठुलो छ मनमा* आश्चर्य लाग्ने स्थल ॥
पानी तान्दछ सूर्यका किरणले * वर्षा गरेको सब ।
त्यो देखी अरु के छ छक्क परिने * भन्नूहवस् लौ अब ? ॥६४
बस्नू हुन्छ अनादि ईश्वर स्वयं * जुन् सूर्यको तेजमा ।
त्योभन्दा हुन सक्छ के अरु ठुलो * आश्चर्य कुन् लोकमा ॥
अर्को जुन् घटना भयो द्विजपते ! * आश्चर्य लाग्ने त्यहाँ
भन्छु सुन्नुहवस् यथार्थ सब त्यो * हे विप्र ! मैले यहाँ ।६५
आए दिव्य प्रभा फिंजाइ रवि झैं * मानीस कोही दिन ।
थाले हेर्न त्यहाँ भए जति सबै * आश्चर्य मानीकन ॥

तिनको तेज मिल्यो बढेर सहसा * श्री सूर्यको तेजमा ।
सोधेथें रविलाइ हे द्विजपते ! * भ्रान्ती हुँदा चित्तमा ॥६६

उञ्छवृत्तिको विषयमा

मेरो विन्ति सुनी प्रसन्न मनले * भन्नूभयो सूर्यले ।
ज्ञानी ब्राह्मण बस्तथे तप ठुलो * ली उञ्छको वृत्तिले ॥
आत्मज्ञान भई सबै विषयको * त्यागे जसै कामना ।
मेरो तेजमहाँ मिलेपछि भयो * पूरा सबै साधना ॥६७॥
देखिन्छन् जति वस्तु लोकभरिमा * सम्पूर्ण मिथ्या भनी ।
गर्नू होस् तप ती गुणी द्विजसरी * ब्रह्मन् ! हजुर्लै पनी ॥
त्यो शिक्षा सुनि नागको द्विज गए * फर्केर आफ्नू घर ।
लागेथे सुख भोग त्यागि खुशिले * ती उञ्छवृत्तितिर ॥६८॥

केही कालपछी गए वनमहाँ * ठूलो तपस्या गरे।
आत्मज्ञान भएर देह त्यजि ती * संसार पारी तरे॥
शान्तीपर्व सहर्ष पाठ दिनहूँ * गर्नेछ जो सादर।
बस्ला देह त्यजेर स्वर्गपुरिमा * आनन्दले त्यो नर॥६९

इति शान्तिपर्व समाप्त

*

पाण्डवहरूले द्रौपदीलाई सान्त्वना दिएका

महाभारत अनुशासनपर्व

प्रारम्भः

युधिष्ठिरलाई गौतमीको उदाहरण दिएर भीष्मजीले सान्त्वना दिनु :—

राजन् ! धर्मकुमारको मनमहाँ * बर्ता अशान्ती हुँदा ।
शान्ती प्राप्त हुने उपायहरु नै * खोज्थे तिनी सर्वदा ॥
लागे सोध्न गई पितामहकहाँ * त्यो दुःखका कारण ।
धेरै अर्ति सुनिसकें तर पनी * पाउन्न शान्ती किन ! ॥१

मैले देख्नुपर्‍यो वृथा हजुरको * बाँचेर यो दुर्गति ।
देख्दैनन्न दुख यो सुयोधन मरी * पाए स्वयं सद्गति ॥
शय्यामा शरको हजूरकन यो * हे वीर ! देख्नूपरी ।
त्यस्को कारण ठान्दछु मनमनै * मै हूँ भनी यो घरी ॥२॥

यौटा दुष्ट हुँदा सुयोधन, भयो * संहार जो वीरको ।
संम्झेरै सब त्यो अशान्ति कहिल्यै * जाँदैन यो चित्तको ॥
गर्दा बन्धु विनाश यो समरमा * पापी म ठूलो बनें ।
शिक्षा योग्य कुनै मलाइ दिनुहोस् * शान्ती सुविस्ता हुने ॥३

लागे भीष्म बुझाइ भन्न नृपले * बिन्ती गरेको सुनी ।
यौटै पुत्र हुने थिइन् अघि कुनै * श्री गौतम ब्राह्मणी ॥
तिन्को बालक पुत्र त्यो मरिगयो * टोक्ता कुनै सर्पले ।
पक्री सर्प पुर्‍याइ गौतमकहाँ * भन्दो भयो व्याधले ॥४

टोक्ने बालक पुत्रलाइ यहि हो * पापी, दुरात्मा पनी ।
आज्ञा देउ मलाइ मार्दछु छिटै * यस्लाइ हे ब्राह्मणी !

बोलिन् गौतमि पुत्र यो मरिगयो * फर्कन्न फेरि भने ।
व्यर्थै मार भनेर सर्प - वधको * के हेतु दोषी हुने ॥५॥
व्याधा भन्दछ पुत्रको गरिदियो * हत्या यसैले जब ।
भन्छचौ छाडन भनी वृथा किन तिमी*यो मूर्खता लौ अब ॥
गर्छन् शत्रु विनाश सज्जन पनी * संसारमा यत्नले ।
सोही कारण मार्छु यसक्न भनी * लट्ठी लियो व्याधले ॥६
लाग्यो भन्न डराइ सर्प सहसा * देखी नराम्रो स्थिति ।
आज्ञा मान्दछु मृत्युको म त सदा * निर्दोष छु सन्मति ! ॥
मानू दोष दिई मलाइ अहिले * हो भूल औ मूर्खता ।
टोक्ने व्यक्ति-विशेषलाइ यसरी * मेरो छ कुन् योग्यता॥७॥
राजन् ! मृत्यु पनी त्यसै बखतमा * आएर भन्दा भए ।
हामी सेवक कालका भनि तिमी * विश्वास मानी लिए ॥
आज्ञा दिन्छु म कालका हुकुमले * यो सर्पलाइ जब ।
यस्ले पालन गर्छ, आफ्नु मनले * के गर्न सक्थ्यो कब ॥८॥
पृथ्वी, अग्नि, नदी, सुरेन्द्र, जलधी* पर्जन्य, हावा, जल ।
भावाभाव र चन्द्र-सूर्य, वसु औ * आकाश, पर्वत, स्थल॥
यिनको जन्म र नाश, पालन स्वयं* गर्नै हुदा कालले ।
दिन्नन् दोष मलाइ काल बलियो * जानी कुनै विज्ञले ॥९॥
चर्चा चल्न गएर तीन थरिमा * संयोगले धर्मको ॥
आए कालस्वरूप ईश्वर पनी * सामू तिनै व्यक्तिको ॥
भन्छन् काल–तिमी विचार गरिल्यौ* राम्रो गरी लुब्धक ।
दोषी छैन म, सर्प, मृत्यु र मऱ्यो * जुन् हेतुले बालक ॥१०॥
भन्छु त्यो सुन कर्म पूर्वजुनिको * जस्को छ जस्तो जति ।
यस्ले गर्दछ प्राप्त त्यै किसिमको * राम्रो नराम्रो गति ॥

हामीलाइ नठान कारण तिमी * यो वालको मृत्युमा।
जस्तो कर्म गऱ्यो अघी फल त्यही * पाइन्छ यो जन्ममा ॥११
तिन्को बात सुनी प्रसन्न मनले * भन्दी भइन् ब्राह्मणी।
हे व्याधा ! तिमि छाड़िदेउ अहिले* त्यो सर्पलाई भनी ॥
जानी कर्म प्रधान पुत्र वधको * मान्दिनँ सुर्ता अब।
सुन्दा गौतमिको कुरा घर - घरै * फर्की गए ती सब ॥१२॥

सुदर्शनको अतिथि सत्कार :—

भन्छन् भीष्म-दिएँ उदाहरण जो * ती गौतमीको यहाँ।
मानी कर्म-प्रधान त्याग तिमिले * चिन्ता छ जो मन्महाँ ॥
शान्ती प्राप्त हुने म भन्छु अघिको * आख्यान अर्को सुन।
अग्नीका सुत श्री सुदर्शन थिए * यौटा गुणी ब्राह्मण ॥१३॥
पत्नी ओघवती सुशील र गुणी * तिन्की थिइन् सुन्दरी।
दिन्थे अर्ति सदा तिनी अतिथिको * गर्नू भनी चाकरी ॥
गर्थे आफु पनी प्रसन्न मनले * सद्धर्मको पालन।
हिंड्थिन् मृत्यु अघी-पछी ति द्विजको* अग्नी-परीक्षा लिन॥१४॥
राजन् ! ब्राह्मण ती बटुल्न समिधा* जाँदा भए क्वै दिन।
लागे भन्न त्यहाँ पुगेर अतिथी * यौटा कुनै ब्राह्मण ॥
बस्छु आज यहीं म सुन्दरि ! तिमी* आतिथ्य मेरो गर।
तिन्को बात सुनेर आसन दिई * पूजा गरिन् सादर ॥१५॥
लागिन् भन्न ति सुन्दरी अतिथिको* संमानका खातिर।
के इच्छा छ हजूरको अब गरों * ल्याएर के हाजिर ?
बोले विप्र—गृहस्थ धर्म तिमिले * गर्ने हुँदा पालन।
सोही धर्म बुझेर देउ खुशिले * माग्छु म तिम्रो तन ॥१६

संझाइन् तिनिले कुनै अरु कुरा * मागे म दिन्छु भनी ।
मानेनन् द्विजले, गराइ बिचमा * त्यै धर्म, जिद्दी बनी ॥
तिनले 'हुन्छ' भनिन् सुदर्शन पनी* आई पुगे द्वारमा ।
लागे डाक्न तिनी डुबेर बहुतै * ती पत्निको प्रेममा ॥१७
आऊ हे सुमुखी, म डाकदछु यहाँ * के काममा छौ त्यहाँ ।
मेरो चाकरिदेखि श्रेष्ठ अरु के * छौ काम गर्दै कहाँ ?
स्वामीको सुनि बात लज्जित भई * बोल्नै सकीनन् तिनी ।
तिनको उत्तरमा भने अतिथिले * चिच्याउँदै भूपति ॥१८॥
इच्छापूर्ण गरी दिने प्रण गरिन् * तिम्री प्रियाले अब ।
सेवामा रत छन् बसी मसँग ती * आनन्द भोग्दै सब ॥
आऊ मित्र तिमी कि जाउ अहिले * अन्तै कहीं ब्राह्मण ।
गर्थें मृत्यु पनी विचार करमा * ठूलो खुँड़ा लीकन॥१९
गर्छन् क्रोध हुनेछ भ्रष्ट द्विजको * सद्धर्म ठूवो अब ।
मौका मिल्दछ खड्गले म टुकुरा * पारी दिनेछु तब ॥
बोले ब्राह्मण मित्रका अतिथिको * इच्छा बुझी सादर ।
हे अभ्यागतजी ! पवित्र हुनगो * पाल्नू हुँदा यो घर ॥२०॥
बाधा दिन्न हजूरको सुरतमा * मैले कुनै यो घरी ।
पत्नीले पनि गर्दछिन् हजुरको * राम्रो गरी चाकरी ॥
यस्तो बात सुनेर झट्ट अतिथी * तिनको अगाड़ी गए ।
ज्ञानी ब्राह्मणको सुआदर गरी * हाँसेर भन्दा भए ॥२१॥
मेरो पूर्ण भयो मनोरथ ठुलो * आतिथ्य पाएर यो ।
ब्रह्मन् ! धर्म म हूँ, सबै तरहले * तिम्रो परिक्षा भयो ॥
जित्ने मृत्यु तिमीसमान अरु क्वै * छैनन् तिनै लोकमा ।
मेरो आशिषले गईकन बसे * यै देहले स्वर्गमा ॥२२॥

हे राजन् ! तिमिले पनी अब सबै * चिन्ता हटाईदिनू ।
सारा वैभव राज्यको अतिथिको * सेवामहाँ अर्पनू ॥
जो अभ्यागतको सुदर्शनसरी * गर्ला सदा चाकरी ।
त्यस्का पूर्ण हुनन् मनोरथ स्वयं * त्यै धर्मले राम्ररी ॥२३

इन्द्र र शुकको संवाद :—

सुन्दैछु म कथा पितामह ! सबै * कल्याण गर्ने सदा ।
शान्ती प्राप्त हुँदैन, चिन्तित भई * बस्छु अशान्ती हुँदा ॥
यस्को केहि भए उपाय सजिलो * शिक्षा मलाई दिनोस् ।
मेरा पापहरू सुनी हजुरका * आख्यानले नाशियोस्२४
आज्ञा गर्नुभयो पितामहजिले * बिन्ती सुती भूपको ।
राजन् ! भन्छु कथा सुनी हित हुने * सूगा तथा इन्द्रको ।
धर्मात्मा शुक बस्तथ्यो अघि कुनै * ओडारमा वृक्षको ॥
हाँगा, पात झरी ठुटो हुन गयो * क्यै कालमा वृक्ष त्यो २५
सोही जङ्गलमा थिए रुखहरू * राम्रा अनेकौं तर ।
मायाले रुखको त्यजेन शुकले * हे भूपती ! कोटर ॥
सोधे इन्द्र गएर ब्राह्मण बनी * आश्चर्य मानीकन ।
हे ज्ञानी शुक ! यो ओडार तिमिले* त्यागीदिँदैनौ किन ॥२६
हाँगा पात हुने अरू रुखहरू * धेरै यहाँ छन् तर ।
बस्छौ कष्ट खपेर शुष्क रुखमा * के कामका खातिर ?
यस्तो बात सुनेर स्वर्गपतिको * हाँसेर बोल्यो शुक ।
मैले चिन्न सकें तपोबल हुँदा * हे वृत्रसंहारक ! ॥२७॥
पाएँ जन्म यहीं सिकें गुणहरू * मैले यही वृक्षमा ।
मेरो स्नेह हुँदा यसैसँग बसें * हे इन्द्र ! यो स्थानमा ॥

यस्कै आश्रयमा रहीकन बिते * सानन्द मेरा दिन ।
देखी वृद्ध ठुटो म त्यागन रुख यो * आँटे पनी सक्तिनँ ॥२८

लागे भन्न सुरेन्द्र फेरि शुकको * गर्दै ठुलो आदर ।
तिम्रो उत्तम कर्मले खुशि भएँ * मागेर लेऊ वर ॥
लाग्यो भन्न सुघा मलाइ वरको * क्यै छैन इच्छा तर ।
पैल्हेकै सरि वृक्ष यो गरिदिनोस् * हे इन्द्रजी ! सुन्दर ॥२९

इच्छा पूर्ण गरे तुरन्त शुकको * हे भूपती ! इन्द्रले ।
त्यो ज्ञानी शुक स्वर्गमा गइ बस्यो* अत्यन्त आनन्दले ॥
जस्तै त्यो रुखालाइ फेरि हरियो * पाऱ्यो सुघाले त्यहाँ ।
त्यस्तै प्रेम गरेर बस्नु जनले * हे भूपती ! मन्महाँ ॥३०

बाँदर र स्यालको उदाहरण—

सोधे फेरि पनी युधिष्ठिरजिले * श्री भीष्मको साथमा ।
जान्छन् दिन्छु भनेर दान नदिने * दुष्टात्म कुन् योनिमा ॥
आज्ञा गर्नुहवस् मलाइ अब यो * झर्को नमानीकन ।
लागे भन्न अनी पितामहजिले * तिन्को बुझाई मन ॥ ३१

दिन्छन् विज्ञहरू उदाहरण जो * मौका विचारीकन ।
भन्छु एक कथा म स्याल-कपिको * त्यस्तै खुशीले सुन ॥
हे राजन् ! पुरुषार्थ केहि नगरी * हुन् दैव ठूलो भनी ।
बस्नेलाइ हुँदैन धर्म-धन औ * शान्ती सुविस्ता पनी३२

बस्ने मित्र बनी मनुष्य जुनिमा * दोटै मरेथे जब ।
जन्मे स्याल भएर बानर दुवै * अर्को जुनीमा तब ॥
खान्थ्यो स्याल गह्नाउने शव बसी * हेर्दै थियो बानर ।
सोध्यो यो स्थितिमा पुग्यौ किन तिमी*हे मित्र ! वर्णन् गर ॥३३

बोल्यो स्याल 'गरें दिने प्रण अघी * सत्पात्रलाई धन ।
ढाँटी ब्राह्मणलाइ यो ज्ुनि हुँदा * गर्छु म यो भोजन ॥
तिम्रो वानर योगि के गरि भयो * हे मित्र ! साँचो भन ।'
बोल्यो वानर ''विप्रको फल सदा * खान्थें म चोरीकन ॥३४॥
सोही कारणले म हीन गतिमा * आईपुगें जन्मन ।
चोर्नू, खोस्नु हुँदैन विप्रहरुको * हे मित्र ! केही धन ॥
गर्नू आदर विप्रको अथितिको * सत्पात्रको चाकरी ।
शान्ती प्राप्त हुनेछ हे नरपते !' * सत्कर्मले नै गरी ॥३५॥

संभोगको विषयमा भङ्गास्वनको भनाइ—

श्री गङ्गास्वन पुत्र हीन नृपती * पैह्ले भएका थिए ।
पुत्रेष्टी शुभ यज्ञमा नृपतीका * श्री इन्द्र वैरी भए ॥
छिद्रान्वेषण गर्दथे सुरपती * ती भूपतीको सदा ।
खेल्दा जङ्गलमा शिकार भुलिए * राजा अँध्यारो हुँदा ॥३६
देखी एक तलाउ वर्हि रुखमा * बाँधेर घोड़ा त्यहाँ
गर्दा स्नान पसी सरोवरविषे * नारी भए छिन्महाँ ।
यौटा आश्रममा बसेर मुनिले * तिनको लिए आश्रय ।
राजाको मुनिबाट स्त्री स्वरूपमा * छोरा भएथे सय ॥३७॥
आफू स्त्री हुनको गएर घरमा * सारा भनी कारण ।
राखे ती सय पुत्र भाइहरू हुन् * भन्ने बुझाईकन ॥
राजाका सुत ती दुवै सय मिली * त्यो राज्य भोग्दा भए ।
हे राजन् ! तप गर्नलाइ नृपती * त्यै स्थानमा फर्किए॥३८॥
छोरा भूपतिका मिलेर त्यसरी * देखे बसेका जब ।
पारे आपुसमा विभेद रिसले * आई स्वयं वासव ॥

काटाकाट गरी दुवै सय मरे * ती भूपतीका सुत ।
त्यो संवाद सुनेर स्त्री स्वरूपका * राजा भए मूर्च्छित ॥३९॥
सोधे इन्द्र पुगेर ब्राह्मण बनी * तिन्का अगाड़ीमहाँ ।
गर्दैछौ किन शोक यो किसिमले * सौम्ये ! वृथामा यहाँ ॥
पैह्ले देखि कुरा क्रमैसित सबै * तिन्ले गरिन् वर्णन ।
आफ्नू जीत बुझेर इन्द्र सहसा * बोले खुशी भैकन ॥४०॥
छोरा जो दुईतर्फका सय दुई * तिम्रा मरें यो घरी ।
आधालाइ बचाइदिन्छु तिमिले * ज्युन् भन्दछयौ सुन्दरी !
लागिन् भन्न तिनी बचाइदिनुहोस्* स्त्री रूपका नै सुत ।
सोधे फेरि सुरेन्द्र शङ्कित भई * तिन्को चिताई हित ॥४१
मागीनौ अधिका सुपुत्र सयको * के हेतुले जीवन !
माग्दैछौ किन पुत्र स्त्री स्वरूपका * हे सुन्दरी ! लौ भन ?
बोलिन् फेरि तिनी पिता र जननी * हुन्न एकनासे, तर ।
गर्छन् स्नेह पनी बराबर दुवै * सन्तानका खातिर ॥४२॥
आमादेखि बढ़ी हुँदैन कहिल्ले * माया पिताको भनी ।
मागें जीवन ती सुपुत्रहरुको * त्यै हेतु मैले पनी ॥
बोले इन्द्र खुशी भएँ अरु पनी * मागेर लेऊ वर ।
नारी रूपमहाँ प्रसन्न मनले *बस्छयौ कि बन्छयौ नर४३
लागिन् भन्न तिनी 'खुशी छु म सदा* हे इन्द्र ! यै रूपमा ;
नारीलाइ हुँदो रहेछ बढि नै * आनन्द संभोगमा ॥'
राजन् ! खूशि हुँदा तथास्तु भनि ती* फर्की गए स्वर्गमा ।
यो नीती छ अझै पनि चलनमा * सम्पूर्ण संसारमा ॥४४॥

शिव महिमा र अष्टावक्रको उपाख्यान —

हे राजन् ! शिवको गरे कपिलले * सानन्द आराधना ।
पाए ज्ञान र सांख्यको विषयमा * तिन्को पुग्यो कामना ॥
ज्ञानी व्यासजिले पनी शिवजिकै * ठूलो तपस्या गरी ।
पाएथे सय पुत्र धार्मिक गुणी * हे भूपती त्यो घरी ॥४५॥
पाएथे ऋषिबाट श्राप पहिले * श्री वाल्मिकीले तर ।
तिन्को श्राप छुट्यो, गरे तप मिल्यो * श्री शम्भूद्वारा वर ॥
छोरो पाउँ भनी गरे तप ठुलो * श्री कृष्णजीले जब ।
पाए साम्ब सुपुत्र धार्मिक गुणी * खूशी हुँदा श्रीशिव ॥४६
जानी श्री शिवको अनन्त महिमा * त्यागी कुशंका जति ।
तिन्को स्तोत्र गरेर पाठ तिमिले * आफ्नू बनाऊ गति ॥
सोधे धर्मकुमारले बिचमहाँ * रोकेर शङ्का गरी ।
नारीका गुण दोष लक्षणहरू * आज्ञा हवस् यो घरी ॥४७
बोले भीष्म-तिमी यसै विषयको * आख्यान भन्छु सुन ।
अष्टावक्र थिए ऋषीश्वर ठुला * ज्ञानी तथा सज्जन ॥
तिन्ले गर्न बिहा वदान्य ऋषिकी * मागे सुपुत्री जब ।
लागे भन्न वदान्य आदर गरी * आफ्नू इरादा सब ॥४८
पैह्ले उत्तरमा तपस्विनि बुढी- * को गर्नुहोस् दर्शन ।
कन्या दिन्छु विवाह गर्नु खुशिले * फर्केर आईकन ॥
'ऐल्हे जान्छु' भनी ऋषीश्वर हिंडे * मागी बिदा भूपति !
शोभा जङ्गलको र श्रेष्ठ गिरिको * हेर्थे रमाई अति ॥४९॥
अष्टावक्र कुबेरको नगरमा * पुग्दा भएथे जब ।
जम्मा भैकन शम्भुका गणहरू * गर्थे ठुलो उत्सव ॥

आफैं आइ कुबेरले ति ऋषिको * गर्दै ठुलो आदर ।
राखे स्वर्गसरी ठुलो महलमा * आतिथ्यका खातिर॥५०
अष्टावक्र बसे प्रसन्न मनले * त्यै स्थानमा क्यै दिन ।
मागी फेरि बिदा, ठुलो वन गिरी * नाघ्दै गए सज्जन ॥
देखे स्वर्गसमान सुन्दर ठुलो * प्रासाद त्यै स्थानमा ।
लागे सोध्न परेर छक्क उभिई * प्रासादको द्वारमा ॥५१
'को छन् यो घरमा म एक अतिथि * आईरहेछु यहाँ ।'
कन्या सात सुनेर बात ऋषिको * आए अगाड़ीमहाँ ॥
'पाल्नूहोस् घरमा' भने मुसुमुस् * हाँसेर तिन्ले जब ।
हेर्थे छक्क परेर भित्र गइ त्यो * प्रासादको वैभव ॥५२॥
वृद्धा एक तपस्विनी पलँगमा * देखे बसेकी थिइन् ।
पाई आशिष ती ऋषीश्वरजिको * त्यागेर शय्या उठिन् ॥
कन्या एक बसिन् अरू सब गए * आज्ञा ऋषीको सुनी ।
सन्ध्याकाल बित्यो बसे पलँगमा * वृद्धा-तपस्वी मुनी ॥५३॥
आधा रात भएपछी निहुँ गरी * जाड़ो जनाईकन ।
वृद्धाले ऋषिको गरिन् पलँगमा * पौंचेर आलिङ्गन ॥
देखी शुष्क विकार शून्य ऋषिको * त्यो काठ जस्तै तन ।
लागिन् भन्न तपस्विनी नरपते ! * साह्रै दुखाई मन ॥५४
स्त्री जातीहरूले गुणी पुरुषको * सामीप्य पाए भने ।
गर्छन् केवल बात तो सुरतमा * आनन्द प्राप्ती हुने ॥
आएकी छु हजूरको शरणमा * स्वीकार गर्नू हवस् ।
छु कामातुर लौ समागम गरी * इच्छा पुऱ्याईदिनोस् ५५
देख्नूहुन्छ हजुरले जति यहाँ * प्रासाद औ वैभव ।
मेरो देहसमेत जानिलिनुहोस् * आफ्नै हजुरकै अब ॥

ज्ञानी सज्जन औ गुणी पुरुषको * संसर्ग देखी अरू ।
खोज्दैनन् सुखका कुनै पनि कुरा * सम्पूर्ण नारीहरू ॥५६॥
लागे भन्न बुझाउँदै ति ऋषिले * यो काम हो निर्घिनी ।
जानी धर्म विरुद्ध गर्दिनँ म यो * दुष्कर्म कैल्हे पनी ॥
आधा रात बितीसक्यो पलँगमा * आफ्नो तिमी गै सुत ।
लागिन् भन्न बुझाइ फेरि तिनिले * अत्यन्त रामोसित ॥५७
भोगेच्छा नहुने हुनन् ऋषिपते ! * क्वै एक हज्जारमा ।
भेट्नू हुन्छ पतिव्रता पनि कहीं * यौटी कुनै लाखमा ॥
इच्छापूर्ण गराउने पुरुष क्वै * भेट्टाउँछन् स्त्री जब ।
मर्यादा कुलको पिता र जननी * त्यागछन् सबै बान्धव ५८
मेरो छैन परस्त्रिमा रुचि तिमी * रित्तो छ शय्या सुत ।
वृद्धा सुत्न भनी गइन् पलँगमा * अत्यन्त गाह्रोसित ॥
प्रातःकाल हुँदा ऋषीश्वर उठे * वृद्धा उठेकै थिइन् ।
ल्याई तेल सुगन्ध युक्त तनमा * तिन्ले ऋषीको घसिन् ५९
मन्तातो जलले दलेर करले * पैल्हे नुहाई दिइन् ।
सन्ध्योपासन गर्न आसन तथा * सामग्रि राख्ती भइन् ॥
सारा काम सकी उठेपछि ऋषी * तिन्ले दिइन् भोजन ।
पाई खाद्य पदार्थ अमृतसरी * खाए खुशी भैकन ॥६०॥
सन्ध्याकाल बित्यो सुते पलँगमा * वृद्धा र ज्ञानी मुनी ।
आधा रात हुँदा पुगिन् ऋषिकहाँ * त्यागेर शय्या तिनी ॥
हे ब्रह्मन् ! म स्वतन्त्र छु र रतिको* इच्छा पनी गर्दछु ।
त्यस्ले पाप हुँदैन, धर्म कहिल्यै * नाशिन्न यो जान्दछु॥६१
लागे भन्न ऋषी-'स्वतन्त्र र फुका* नारी हुँदैनन्' भनी ।
भन्छन् विज्ञ र धर्मशास्त्रहरुले * देखिन्छ प्रष्टै पनी ॥

लागिन् भन्न तिनी 'म अन्धसरि छु* इच्छा बढ़ी कामको ।
लाग्ला पाप हजूरलाइ बहुतै * हेलाँ गरे प्रेमको' ॥६२॥
तिन्ले तर्क गरिन् उपस्थित अरू * थेरै थरीका तर ।
मानेनन् ऋषिले गइन् पलँगमा * विश्रामको खातिर ॥
प्रातःकाल हुँदा पुगिन ति ऋषिको* गर्छु भनी चाकरी ।
त्यो वेला ति बुढी अलभ्य रति झैं * थिन् षोडशी सुन्दरी ॥६३
तिन्को रूप छटा अलौकिक मुनी * हेर्थे खुशी भैकन ।
के आश्चर्य भयो भनेर मनमा * गर्दा भए चिन्तन ॥
वृद्धा त्यो अघिकी कसोगरि बनी * यो रूपकी सुन्दरी ।
हो यो जाँच वदान्यको कि छल हो* जानुन् उनै श्रीहरि ॥६४॥
मैले जान्न सकीनँ यो बखतमा * कर्तव्य मोहित् बनी ।
गर्छु पालन, वेग रोकि मनको * हो धर्म ठूलो भनी ॥
सोधे सुन्दरिलाइ तर्क मुनिले * तत्काल रोकीकन ।
सौम्ये ! आज स्वरूप यो किन लियौ* साँचो नढाँटी भन ॥६५॥
लागिन् भन्न-मुने ! अघी हजुरको* मैले परीक्षा लिएँ ।
पाएँ सत्य र धर्ममा दृढ अनी * प्रत्यक्ष दर्शन् दिएँ ॥
दिन्छू आशिष, 'हूँ म उत्तर दिशा'* कल्याण होला सब ।
गर्नू होस् घरमा पुगीकन बिहा * मागेर कन्या अब ॥६६॥
जोरी हात दुवै बिदा भइ हिंड़े * तत्काल ज्ञानी मुनी ।
यात्राको सब बात वर्णन गरे * यस्तो भएथ्यो भनी ॥
सारा बात सुनी वदान्य ऋषिले * सानन्द पुत्री दिए ।
थामी धर्म गृहस्थको ऋषि पनी * हे भूप ! बस्ता भए ॥६७

मतङ्गोपाख्यान : —

राजन् ! दान कुपात्र पात्र जनले * जाँची विचारी दिनू ।
गर्दा श्राद्ध सुपात्र ब्राह्मण गुणी * कर्मिष्ठ डाकी लिनू ॥
गर्नूपर्छ विचार हेरि मुखमा * मानीसको लक्षण ।
जान्नूपर्दछ स्वर्ग वा नरकको * पापी तथा सज्जन ॥६८
अन्धा, पंगु र मूक औ वधिरको * सर्वस्व खोस्ने जति ।
पर्छन् नर्क अनेक कल्पभरि ती * ब्रह्मघ्न हुन् भूपति !
जस्ले दीन दरिद्र विप्रहरुको * आजीविका हर्दछन् ।
लागी पाप ठुलो सदा नरकमा * ब्रह्मघ्न मै बस्तछन् ॥६९
हे राजन् ! महिमा अनन्त छ ठुलो* भागीरथीको पनि ।
गर्दा स्नान र दान स्वर्गपुरिमा * बस्नेछ ज्ञानी बनी ॥
निन्दा ब्राह्मणको नगर्नु कहिले * छन् पूज्य ती लोकमा ।
तिन्का निम्ति अदेय छैन नृपते ! * क्यै वस्तु संसारमा ॥७०
बाबू शूद्र थिए मतङ्ग ऋषिकी * आमा थिइन् ब्राह्मणी ।
जानेनन् तिनिले, हुँदा पनि युवा * त्यो हेतु कैल्हे पनि ॥
'बाबू यज्ञ गराउ जाउ' भनि यो * आज्ञा पिताको सुनी ।
जोती गर्दभलाइ एक रथमा * जाँदा भएथे तिनी ॥७१
आमा बाबु संगै गयो नरपते ! * बच्चा गदाहा पनि ।
जोते त्यो गदहा पनी रथमहाँ * चाँड़ै पुगौंला भनी ॥
कोर्राले शिशुलाइ खूब ऋषिले * हाने जसै नाकमा ।
लागेथ्यो जब बग्न रक्त अनि त्यो* रोयो परी दुःखमा ॥७२॥
छोरोको अति कष्ट देखि गदही * भन्दी भई स्नेहले ।
हे बाबू ! तिमिलाइ विप्र नभई * कुट्दैछ चाण्डालले ॥

हुन्छन् विप्र सदा सुशील गुणका * खानी दयाका धनी ।
चिन्ता गर्नु वृथा छ कष्ट सहु यो * हो क्रूर पापी भनी ॥७३
सोधे छक्क परी मतङ्ग ऋषिले * हे गर्दभी ! लौ भन ।
छोरो हूँ द्विजको, छ के र तनमा * चाण्डालको लक्षण ॥
मेरो उत्तम ब्राह्मणत्व कसरी * कुन् हेतुले नाशियो ?
जानेकी रहिछौ सबै भनिदिए * आनन्द लाग्ने थियो॥७४
यस्तो बात मतंगको सुनिसकी * त्यो गर्दभीले भनी ।
बाबू शूद्र थिए गुणी र रजनी * थिन् पापिनी ब्राह्मणी ॥
आमाले गरि ब्राह्मणत्व सहजै * तिम्रो गएथ्यो जब ।
थाल्यौ गर्न कुकर्म घोर तिमिले * चाण्डाल जस्तै सब ॥७५
हे राजेन्द्र ! मतंग त्यै बखतमा * फर्केर आए घर ।
बाबू ! यज्ञ गराउनाकन स्वयं * मैले पठाएँ तर ॥
आयौ झट्ट तिमी फिरेर घरमा * कुन् विघ्नको कारण ।
संचै छौ कि गऱ्यो अनादर वृथा * आई कुनै दुर्जन ॥७६॥
बाबूको सुनि बात सादर भने * जो गर्दभीले भनी ।
जाँदैछु तप गर्न गर्न जङ्गलमहाँ * भन्दै हिंड़ेथे तिनी ॥
बन्छु विप्र भनी मतङ्ग ऋषिले * थाले तपस्या जब ।
आई इन्द्र भनें वृथा किन तिमी * यो कष्ट खप्छौ सब॥७७
जे इच्छा मनमा छ माग खुशिले * तत्काल दिन्छु वर ।
यस्तो बात सुनी मतङ्ग ऋषिले * बिन्ती गरे सादर ॥
गर्दैछु तप यो महेन्द्र ! वनमा * बन्छु भनी ब्राह्मण ।
मागेको वरदान बक्सनुभए * जान्थें खुशी भैकन ॥७८
बोले इन्द्र असाध्य दुर्लभ कुरा * मागीरहेछौ किन ?
पाउन्नौ तिमिले द्विजत्व कहिले * त्यागे पनी जीवन ॥

मानेनन् ऋषिले कुनै तरहले * श्री इन्द्र फर्की गए ।
वन्छु विप्र भनी मतङ्ग तपमा * झन् बेसरी गाडिए ॥७९॥
आई इन्द्र भने बुझाइ अघि झैं * जिद्दी गरेका किन ।
मानीलेउ, हुनू असम्भव छ यो * चाण्डालले ब्राह्मण ॥
मानेनन् ऋषिले बिते युगहरू * ठूलो तपस्या गरी ।
तेस्रोपल्ट पुगी भने नरपते ! * श्रीइन्द्रले त्यो घरी ॥८०
देख्छु हाड़, नसा मतङ्ग ! तनमा * बाँकी छ तिम्रो अब ।
छाड़ी ब्राह्मण बन्न, जे अरु तिमी * माग्छौ म दिन्छु सब ॥
लागे भन्न मतङ्ग हे सुरपते ! * हे विप्रहन्ता प्रभो !
जानें आज रहेछ दुर्लभ कुरा * विप्रत्व प्राप्ती विभो !॥८१
इच्छा माफिक रूप धारण गरी * डुल्ने बनूँ देवता ।
पाऊँ क्षत्रियको र विप्रहरुको * सत्कारको योग्यता ॥
भन्छन् इन्द्र 'तथास्तु' सादर दिएँ* मागे जती हे मुने !
'छन्दोदेव' हुनेछ नाम भवमा * सत्कीर्ति फैलाउने ॥८२॥
पल्नुभो निज धाम इन्द्र, ऋषिको* इच्छा पुऱ्याई जब ।
मैले राख्नुछ शूद्रको तन वृथा * यस्लाइ त्यागछु अब ॥
यस्तो बात गरी विचार मनमा * त्यो देह त्यागीदिए ।
पैहेको तपले ति स्वर्गपुरिमा * सानन्द बस्ता भए ॥८३॥

नारीहरूका गुण-दोषको सोदाहरण वर्णन :—

सोधे धर्मकुमारले. पुरुष औ * नारीहरूका गुण ।
तिन्को विन्ति सुनि पितामहजिले * भन्छन् बुझाईकन ॥
हे राजन ! इतिहास यै विषयको * यौटा म भन्छु सुन ।
नारीका गुणदेखि कोटि बढ़ि छन् * हे भूपती ! दुर्गुण ॥८४॥

ज्ञानी एक कुनै ऋषीश्वर ठुला * श्री देवशर्मा थिए ।
तिनले स्त्री रुचि नामकी गरि बिहा * सानन्द बस्ता भए ॥
साह्रै सुन्दर रूपकी रुचि हुँदा * श्री इन्द्र मोहित बनी ।
गर्थें सोच ति भोग गर्न कसरी * मिल्नेछ मौका भनी॥८५
निम्तामा रुचिका पती नरपते ! * जाँदा भए क्वै दिन ।
रक्षाखातिर शिष्यलाइ, रुचिको * राखे बुझाईकन ॥
हे बाबू ! जब इन्द्रकी गुणवती * छन् स्वर्गमा स्त्री शची ।
इच्छा गर्दछ तैपनी म कसरी * पाऊँ भनी यी रुची ॥८६
सक्छन् धारण गर्न रूपहरु ती * आँटे त जस्तो पनी ।
रक्षा गर्नु रही सतर्क रुचिको * त्यो आउला की भनी ॥
शिक्षा यै रितका दिईकन हिंडे * श्री देवशर्मा जब ।
मौका श्रेष्ठ छ यो भनी रुचिकहाँ * पुग्दा भए वासव ॥८७॥
थाले गर्न कुरा बसीकन दुवै * एकान्तको स्थानमा ।
त्यो जानेर विचार श्री विपुलले * गर्दा भए चित्तमा ॥
आई 'वासव' कामको वश भई * छन् भोगमा तत्पर ।
रक्षा यी गुरु पत्निको म कसरी * ऐह्ले गरौं ईश्वर ! ॥८८॥
सुन्छू बात म स्पष्ट रूप तर क्यै * देख्दीनँ श्री इन्द्रको ।
दिन्छन् श्राप अवश्य आइ गुरुले * जानेर दुष्कर्म यो ॥
यस्तो तर्क गरेर योगबलले * कर्तव्य पारी स्थिर ।
बेह्र श्री रुचिको पसी शरिरमा * तिन्ले भई तत्पर ॥८९॥
ढाके इन्द्रियमा मिलाइ रुचिको * आफ्ना सबै इन्द्रिय ।
पारे निश्चल झैं रुचीकन अनी * बस्ता भए निर्भय ॥
देखे शक्ति सुरेन्द्रले विपुलको * अत्यन्त ठूलो जब ।
इच्छा त्याग गरेर स्वर्गपुरिमा * भागी गए वासव ॥९०॥

पूरा यज्ञ गराइ फर्कि घरमा * श्री देवशर्मा गए ।
त्यो दुस्साहस इन्द्रले जति गरे * सम्पूर्ण सुन्दा भए ॥
आशीर्वाद दिए गुणी विपुलको * जानेर सत्साहस ।
हे बाबू ! भय क्यै नमानि अघिझैं * हाम्रो कुटीमा बस ॥९१॥
आज्ञाले गुरुको बसे विपुलजी * सानन्द केही दिन ।
राजन् ! जंगलमा बटुल्न समिधा * जान्थे खुशी भैकन ॥
रक्षा षट् ऋतुले र रात-दिनले * गर्थे तिनैको त्यहाँ :
त्यो संवाद सुनेर दुःखित भई * फर्के गुरूजी कहाँ ॥९२॥
तिन्को कष्ट बुझेर योग बलले * शिक्षा गुरूले दिए ।
तिम्रो देखि प्रभाव, मान डरले * श्री इन्द्र फर्की गए ॥
रक्षा जो तिमिले पसी शरिरमा * स्त्रीको गर्‍यौ रात्तरी ।
ढाँटेका किन त्यो मलाइ नभनी * दुष्कर्म जानी डरी ॥९३
गर्छन् पाप मनुष्यले थरि-थरी * एकान्त पारी, तर ।
देख्छन् त्यो दिन-रातले र ऋतु वा * मैन्हा र संवत्सर ॥
सोही कारणले नगर्नु जनले * दुष्कर्म केहे पनी ।
गर्नू पर्छ सुकर्म नै बखतमा * कल्याण गर्ला भनी॥९४
पायौ कष्ट वृथा मलाइ तिमिले * हे शिष्य ! ढाँटीकन ।
तिम्रो भाव खराब केहि नहुँदा * खुशी छ मेरो मन ॥
पश्चात्ताप गरी भन्यौ मसित जो * साँचो कुरा यो धरी ।
दिन्छु आशिष जाउ स्वर्गपुरिमा * मेरो कृपाले गरी ॥९५॥
हे राजन् ! वनमा गई विपुलले * ठूलो तपस्या गरे ।
आशीर्वाद् गुरुको र योग बलले * संसार पारी तरे ॥
हे राजेन्द्र ! पतिव्रता गुणवती * नारीहरू छन् जति ।
तिन्को आदर गर्नु पर्छ, जननी * जानेर साध्वी सती ॥९६

त्यस्ता स्त्रीहरूले पवित्र कुलको * उद्धार गर्ने हुँदा ।
रक्षा गर्नु सुयोग्य हो विपुल झैं * तिन्को सदा सर्वदा ॥
जो नारी गुण-शील, हीन मति छन् * प्रत्यक्ष कृत्या सरी ।
तिन्ले प्राण मनुष्यको सहजमै * लिन्छन् बठ्याईं गरी ॥९७
बर्ता राख्नु हुँदैन स्त्री विषयमा * आसक्ति ईर्ष्या पनी ।
गर्छन् काम कुनै पनी सहजमा * राम्रो नराम्रो तिनी ॥
वस्त्राभूषण, रूप, यौवन तथा * कीर्ती र सम्पत्तिमा ।
गन्छन् उत्तम ती गुणी पुरुषको * संसर्ग औ भोगमा ॥९८
जैहेसम्म हुँदैन पूर्ण मनको * इच्छा र दुर्भावना ।
त्यै बेला तक गर्दछन् पुरुषको * नारीहरू चाहना ॥
इच्छा पूर्ण भयो कि प्रेम सकियो * त्यस्लाइ त्यागीदिनन् ।
अर्को इच्छित व्यक्तिलाइ कुलटा * राजी गराई लिनन् ॥९९
आफ्नी स्त्रीसित नै रजोवति पछी * सानन्द चौथो दिन ।
गर्नू पर्दछ भोग, सुन्दर गुणी * सन्तान जन्माउन ॥
गर्छन् जो जन भोग हे नरपते ! * आनन्दको खातिर ।
होला मृत्यु अकालले कि क्षयले * मर्छन् छिटै ती नर ॥१००

राजा नहुष र महर्षि च्यवनको संवाद :—

सोधे धर्मकुमारले विनयले * श्री भीष्मका साथमा ।
कस्तो हुन्छ छिमेकिमा सुजनको * कर्तव्य संसारमा ॥
गाईको महिमा बताउनूहवस् * इच्छा छ सुन्ने सब ।
बोले भीष्म कथा सबै विषयको * भन्छु म यौटा अब ॥१॥
गङ्गा औ यमुना मिलीकन थियो * जुन् स्थानमा संगम ।
थालथे तप गर्न श्री च्यवनले * जलमा बसी उत्तम ॥

हाले जाल गएर क्यै दिन त्यहीं * माझीहरूले जब ।
तान्दा जाल मुनी र मत्स्य जलका * बाहीर आए सब ॥२॥
देखेथे जब जालभित्र मुनिको * त्यो काठ जस्तो तन ।
ती माझी मुनिको परी चरणमा * बोले डराईकन ।
हामीले अपराध जो हजुरको * थाहै नपाई गऱ्यौं ॥
माफी बक्सनुहोस् भनी चरणमा * आएर हामी पऱ्यौं ॥३॥
लागे भन्न मुनी निकै दिन बसें * यी मत्स्यका साथमा ।
मेरो प्रेम छिमेकि झैं हुन गयो * त्यै हेतुले मत्स्यमा ॥
माछाका संगमा छ बाँच्नु अथवा * त्यागीदिनू जीवन ।
माछालाइ त्यजीदिए त म पनी * हे माझि हो ! बाँच्तिनँ॥४
त्यस्तो बात सुनेर भूपतिकहाँ * तत्काल माझी गए ।
त्यो संचार सुनेर श्री नहुषजी * आएर भन्दा भए ॥
'के सत्कार गरौं यहाँ हजूरको * आज्ञा हवस् हे मुनि !
मागे अर्पण गर्छु खूशि मनले * यो राज्य, देहै पनि ॥५॥
राजाको सुनि बात श्री च्यवनले * आज्ञा दिए त्यो घरी ।
माझीले जलबाट बाहिर झिके * ठूलो परिश्रम् गरी ॥
बस्ने साथमहाँ छिमेकिहरु हुन् * मेरा यी माछा भनी ।
जो लाग्ने तिमि मूल्य देउ घरमा * फर्केर जाउन् यिनी ॥६॥
यस्तो बात सुनि हजार रुपियाँ * तिन्ले गरे अड्कल ।
मेरो के तिमि मूल्य यत्ति नृपते ! * ठान्दा भयौ केवल ?
दिन्छू लाख भने तुरन्त नृपले * राजी भएनन् मुनी ।
मानेनन् मुनि राज्य औ शरिर नै * सुम्पीदिंदामा पनी ॥७॥
सल्लाहा नृपले त्यहिं बसि गरे * मन्त्री हितैषीसित ।
के कर्तव्य ठहर्छ, मूल्य दिनु के ? * मैले र होला हित ?

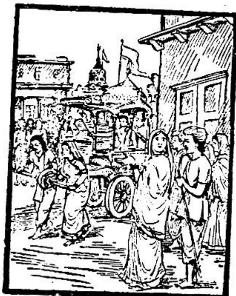
अर्का एक मुनी पुगेर सहसा * भन्छन् बुझाईकन ।
राजन् ! मूल्य दिने उपाय छ सफा * पर्दैन चिन्ता लिन ॥८॥
गाई, ब्राह्मणको हुँदैन भवमा * हे भूप ! मूल्यांकन ।
गाई सुन्दर, मूल्यमा च्यवनको * गर्नूहवस् अर्पण ॥
लागे भन्न मुनी-प्रसन्न म भएँ * पाईं उचित् मूल्य यो ।
जे इच्छा मनमा छ माग खुशिले * तत्काल दिन्छू म त्यो ॥९
माझी, मत्स्य तिमीहरू पनि सबै * मेरो कृपाले गरो ।
गर्नेछौ सुख भोग स्वर्गपुरिमा * यै देहले राम्ररी ॥
आज्ञाले मुनिको उड़ेर सहसा * ती जान लागे जब ।
लागे हेर्न परेर छक्क, मनमा * आश्चर्य मानी सब ॥१०
श्रद्धापूर्वक राख्छ जो घरमहाँ * हे भूपती, गोधन ।
लक्ष्मी जानि सहर्ष गर्छ दिनहूँ * सेवा तथा पूजन ॥
त्यस्का पूर्ण हुनन् मनोरथ सबै * सन्तान वृद्धि भई ।
द्यौता झैं सुख-भोग स्वर्गपुरिमा * गर्नेछ त्यस्ले गई ॥११॥

महर्षि च्यवनद्वारा राजा कुशिकको परीक्षा :—

सोधे भीष्मजिलाइ चित्त नबुझी * श्री धर्मका पुत्रले ।
शान्ती प्राप्त भएर भ्रान्ति मनको * जानेछ कुन् युक्तिले ?
भन्छन् भीष्म कथा म यै विषयको * भन्छु खुशीले सुन ।
धेरै काल अघी गुणी कुशिक क्वै * राजा थिए सज्जन॥१२
तिन्को वंश विनाश गर्न मनमा * पक्का इरादा गरी ।
आएथे अतिथी बनी च्यवनजी * राजा कहाँ क्वै घरी ॥
देखी भूपतिले डराइ मनमा * बिन्ती गरे सादर ।
जे इच्छा छ बताइबक्सनुभए * गर्छू छिटै हाजिर ॥१३॥

मेरो राज्य र बन्धु-बान्धव तथा * प्रासाद औ वैभव ।
गर्छु अर्पण हे मुने ! चरणमा * आनन्द मानी सब ।
यस्तो बात सुनी भने च्यवनले * ईर्ष्या लुकाईकन ।
तिम्रो यो घरमा बनेर अतिथी * बस्छु म केही दिन ॥१४
राजन् ! पालन गर्छु श्रेष्ठ व्रतको * मैले, त्यसै कारण ।
रानीलाइ लिएर गर्नु तिमिले * सेवा खुशी भैकन ।
त्यो स्वीकार गरी लगी महलमा * राख्दा भए सादर ।
जो तैयार थियो, गरेर नृपतिले * खाने कुरा हाजिर ॥१५॥
राजन् ! तृप्त भई भने च्यवनले * विश्राम गर्छु अब ।
पाऊ दाबिरहू त्यजी नरपते ! * आलस्य निद्रा सब ॥
यस्तो बात सुनी प्रसन्न मनले * निष्पाप ती दम्पति ।
थाले मिच्न बसेर पाउ मुनिको * आनन्द मानी अति ॥१६
निद्रा हुन्छ कि भङ्ग, क्रोधित भई * उठछन् कि ऐहे मुनि ।
त्यागी भोजन नींद दम्पति बसे * सानन्द खुट्टामनि ॥
एक्काइस् दिनसम्म ती सुतिरहे * कोल्टे नफर्कीकन ।
सेवामा रत दम्पती पनि बसे * निद्रा त्यजी भोजन ॥१७
बाईसौं दिनमा उठेर सहसा * बोल्दै नबोलीकन ।
निस्की त्यो दरबारबाहिर मुनि * हिंड्दा भए त्यै क्षण ॥
त्यागदा भोजन नींद दुर्बल थिए * राजा र रानी तर ।
लागे हिंड्न पछी-पछी च्यवनको * मानेर मन्मा डर ॥१८॥
अन्तर्धान भए त्यसै बखतमा * ती क्रोधमूर्ति मुनि ।
फर्के चित्त दुखाउँदै महलमा * राजा र रानी पनि ॥
शय्यामा मुनिलाइ फेरि अघिझैं * देखे सुतेका त्यहाँ ।
खुट्टा मिच्न भनेर दम्पति बसे * हर्षित् भई मन्महाँ ॥१९

एक्काइस् दिनसम्म ती मुनि सुते * फेरी अघी झैं गरी ।
रानीका सँग भूपले पनि गरे * झन् राम्ररी चाकरी ॥
गर्छु स्नान भनी उठे मुनि पनी * बाईस दिन्मा जब ।
ल्याएथे जल भूपले र सहसा * पोखीदिएथे सब ॥२०॥
लागे भन्न म बाँड्दछु रथभरी * राखेर ल्याओ धन ।
आज्ञा पालन भूपले गरिदिए * तिन्को स्वयं गैकन ॥
बोले त्यो रथमा बसी च्यवनजी * डुल्छु म हे भूपति !
घिच्याओ रथलाइ मुख्य पथमा * गोरू बनी दम्पति ॥२१

राजा कुशिकको मुनि च्यवन द्वारा कठिन परीक्षा

राजा नृगको दानको उदाहरण

शक्ति क्षीण भए पनी नृपतिले * रानी लिई साथमा ।
लागे तान्न खुरु-खुरु रथ ठुलो * राखी दुवै काँधमा ॥
कोर्रा एक लिएर ती च्यवनले * राजा र रानीकन ।
हानी बेसरी भन्दथे रथ वृथा * हल्लाउँदैछौ किन ?॥२२
लागी चोट प्रशस्त पीठभरिमा * धारा बग्यो रक्तको ।
हेर्थे छक्क परेर दर्शकहरू * त्यो धैर्य भूपालको ॥

गर्थें बात कती प्रभाव तपको * लौ हेर हे भाइ हो !
रुन्थे मौन भई कती नृपतिको * संकष्ट देखेर त्यो ॥२३॥
लागे बाँडन मुनी दरिद्र र दुखी * हेरेर धेरै धन ।
सिद्ध्याउँ नृपको म वैभव सबै * भन्ने विचारीकन ॥
निर्दोषी नृपले अनेक थरिका * संकष्ट भोगे तर ।
जे भन्थे मुनिले प्रसन्न मनले * त्यो गर्दथे हाजिर ॥२४॥
देखी धैर्य सुशीलता नृपतिको * क्यै पग्लिएथे मुनी ।
बोले—दुःख नमान हे नरपते ! * यो हो परीक्षा भनी ॥
राजन् ! खूशि भएँ प्रसन्न मनले * मागेर लेऊ वर ।
यो आज्ञा मुनिको सुनी नृपतिले * बिन्ती गरे सादर ॥२५
इच्छा छैन मलाइ राज्य अथवा * सम्पत्तिको हे मुनि !
गर्नू पर्छ दया सदा हजुरले * हो दास मेरो भनी !
बोले फेरि मुनी-तिमी कुशिक छौ * विख्यात् जुन् नामले ।
होलान् कौशिक गोत्रका द्विजहरू * मान्नेछ संसारले ॥२६
तिम्रो नाति हुनेछ, क्षत्रिय भई * जन्मे पनी ब्राह्मण ।
के माग्छौ वरदान माग मनमा * शंका नमानीकन ॥
मेरो वंश बनोस् मुने ! हजुरको * आशीषले ब्राह्मण ।
राजालाई भने 'तथास्तु' मुनिले * आनन्द मानीकन ॥२७॥
त्याहाँबाट हिंडे म गर्दछु भनी * सम्पूर्ण तीर्थाटन ।
विश्वामित्र भएर क्षत्रिय बने * यै वंशमा ब्राह्मण ॥
सक्छन् जे पनि गर्न श्रेष्ठ तपले * पाइन्छ मुक्ति पनि ।
सोही कारणले बसेर वनमा * गर्छन् तपस्या मुनि ॥२८

दान-धर्म महिमा र कृष्णको स्तुति गरेर भीष्मले शरीर त्याग्नु

वैशम्पायनले भने नरपते ! * शिक्षा सुनी भीष्मको ।
बोले धर्मकुमार भ्रान्ति कसरी * जाला हटी चित्तको ॥
धेरै अर्ति सुनीसकें हजुरले * आज्ञा भएको तर ।
मेरो चित्त हुँदैन शान्त किन हो * लागी सुबाटोतिर ॥२९॥

गाई, अन्न सुवर्ण वस्त्र धन औ * कन्या र भूमी घर ।
कुन् हो उत्तम, प्राप्त हुन्छ फल के ?* कुन् दानले सुन्दर ?
पाटी कूप तलाउ सत्तल तथा * धारा र पौवा पनी ।
धर्मी व्यक्ति बनाउँछन् थरिथरी * कल्याण गर्ला भनी ॥३०

तिन्मा उत्तम, नीच, मध्यम गुणी* कुन् शास्त्र छुट्ट्याउँछन् ।
ज्यूँदैमा कि मरेर के फल तिनी * त्यो कर्मको पाउँछन् ॥
रोप्छन् वृक्षहरू अनेक फलका * उद्यान पुष्पादिका ।
गर्छन् सज्जन कर्म लोकहितको * खातीर कल्याणका॥३१॥

तिन्लाइ फल मिल्छ के र कसरी * यो लोक वा स्वर्गमा ?
मैले गर्न सकीनँ लोक-हितको * क्यै काम संसारमा !
सन्ध्या स्नान र तीर्थ, ध्यान व्रतको* जो गर्दछन् पालन ।
गर्छन् प्राप्त सुकर्मका फलहरू * कस्ता र कुन् सज्जन३२

यस्तो विन्ति सुनेर धर्म-सुतको * शिक्षा दिए भीष्मले ।
मान्छन् उत्तम दान पाँच थरिका * ज्ञानी र सत्पात्रले ॥
'दिन्छन् ब्राह्मणलाइ क्रोध नगरी * सम्मानले दान जो ।
त्यस्लाई सुख मिल्छ स्वर्गपुरिमा * त्यो दान नै श्रेष्ठ हो ॥ ३३

इच्छा याचकको बुझी सुजन जे * दिन्छन् सकेको जति ।
बढ्ने कीर्ति र धर्ममूलक त्यही * हो दान हे भूपति !

सम्बन्धी नभएर कोहि बलियो * आएर मागे धन ।
त्यस्लाई दिइने कुदान भयले * मानिन्छ हे सज्जन ॥३४
आफ्नालाइ दिइन्छ दान खुशिले * आलस्य त्यागेर जो ।
भन्छन् त्यस्कन कामनासहितको * ज्ञानीहरू दान हो ॥
दुःखी, दीन, दरिद्र, हीन जनमा * जो दान दिन्छन् धन ।
त्यै हो दान दया भएर दिइने * धर्मार्थ हे सज्जन ! ३५॥
राजन् ! दान दिने अनेक थरिका * छन् लोकमा तैपनि ।
जस्ले दिन्छ सुपात्रमा धन त्यही * मानिन्छ ठूलो भनी ॥
गाईको महिमा छ श्रेष्ठ कपिला * गोदान जो गर्छन् ।
भोगी भोग यहाँ र स्वर्गपुरिमा * आनन्दले बस्तछन् ॥३६
गाई गोठमहाँ कुनै दिन पुगिन् * लक्ष्मी बनी सुन्दरी ।
देखी रूप अलभ्य गाइहरूले * सोधी लिए त्यो घरी ॥
हे देवी ! तिमिलाइ देखि मनका * आश्चर्य लाग्यो अति ।
को हौ सुन्दर रूप, शील, गुणकी * खानी तिमी हे सति ! ३७
आएकी किन छचौ यहाँ, अब कहाँ* इच्छा छ जाने ! भन ?
लक्ष्मीले सुनि बात गाइहरूको * बोलिन् बुझाईकन ॥
हे देवीहरू हो ! मलाइ सबले * लक्ष्मी रमा भन्दछन् ।
मेरो दैत्य, मनुष्य, देवगणले * आराधना गर्दछन् ॥३८॥
सिद्धि प्राप्त गरौं भनेर दिनहूँ * जो गर्दछन् साधना ।
पूरा गर्दछु धर्म-अर्थ मनको * भोगादिको कामना ॥
श्री सम्पन्न गराउने मनमहाँ * इच्छा हुनाले गरी ।
आएँ बस्न भनी तिमीहरूसँगै * यै हेतुले यो घरी ॥३९॥
लक्ष्मीको सुनि बात खिन्न मनले * गाईहरूले भने ।
देवी ! छौ तिमि चञ्चला घरघरै * डुल्ने र चाहारने ॥

कल्याणी ! तिमिलाइ राख्न सँगमा * त्यै हेतु मान्छौं डर ।
ऐल्हे नै सँगमा नराखि नहुने * खाँचो पनी के छ र ?॥४०
हाम्रा पूर्ण भए मनोरथ स्वयं * तिम्रो हुँदा दर्शन ।
जाऊ जे मनमा छ त्यै गर तिमी * शंका नमानीकन ॥
लागिन् भन्न रमा ति गाइहरूले * हेलाँ गरेको सुनी ।
त्यागदैछौ किन हो नडाकिकन नै * आफैं म आएँ भनी ?४१
गर्छन् देव मनुष्यले तप ठुलो * मेरो कृपा पाउन ।
साम्रू पाइ मलाइ राख्न सँगमा * गाह्रो परेको किन ?
दोषी छैन म माग्दछु शरण लौ * तिम्रा परी पाउमा ।
देओ बस्न मलाई स्थान खुशिले * आफ्ना कुनै अङ्गमा४२
लक्ष्मीको सुनि बात गाइहरूले * भन्दा भए सादर ।
मान्छन् लोकहरू पवित्र सुमुखी * गो-मूत्र औ गोबर ॥
सोही कारणले तिमी बस सदा * सानन्द त्यै स्थानमा ।
गाइको सुनि बात सादर बसिन् * त्यै स्थानमा श्रीरमा ॥४३
राजन् ! अर्ति वशिष्ठले दिनुभयो * सौदासलाई जति ।
गाई दान गरेर स्वर्गपुरिमा * बस्छन् गई भूपति
गाईको महिमा म वर्णन गरी * सक्तीनँ कैल्हे पनी ।
इच्छा पूर्ण हुनेछ पूजन गरे * लक्ष्मी यिनै हुन् भनी॥४४
यो आख्यान सुनाइ धर्मसुतको * कल्याणका खातिर ।
भन्नूभो महिमा पितामहजिले * श्री कृष्णको सादर ॥
चिन्ता गर्नु वृथा छ बन्धु-वधको * यो पाप लाग्यो भनी ।
राजन् ! मानिस आयु पूर्ण नभई * मर्दैन कैल्हे पनी ॥४५॥
छन् प्राणीहरू कालका वशमहाँ * वेला पुगेका घरा ।
गर्छन भोग सबै शुभाशुभ पछी * त्यै कालद्वारा मरी ॥

सोही कालस्वरूप हे नरपते ! * हुन् कृष्ण योगेश्वर ।
चिन्दैनौ किन ? छन् सदैव सँगमा * रक्षार्थ ती तत्पर ॥४६॥
जस्ले चिन्दछ कालरूप यम भैं * हुन् दण्डधारी भनी ।
त्यस्लाई भय हुन्न दुःख सुख वा * मानें र मनें पनी ॥
यिन्कै अंश स्वरूप देवगण हुन् * तेत्तीस कोटी सब ।
गर्छन् पालन, नाश, सृष्टि सहजै * कल्पान्तमा माधव ॥४७
आशीर्वाद तथा सुयोग्य रितले * सल्लाह यिन्को लिई ।
बस्नू राज्य चलाइ पर्छ तिमिले * सानन्द राजा भई ॥
रक्षा गर्नु सदा प्रजा सुजनको * ज्ञानी गुणी विप्रको ।
गर्नु दान सुवर्ण अन्न पृथिवी * रक्षार्थ सद्धर्मको ॥४८॥
श्री नारायण कृष्ण, पार्थ नर हुन् * भन्ने विचारीकन ।
जप्नू विष्णुसहस्रनाम दिनहुँ * यिन्को गरी पूजन ॥
यस्ता पाइ सुयोग्य रक्षक वृथा * सन्ताप मान्छौ किन ?
चारै भाइहरू लिई गर तिमी * साम्राज्यको शासन ॥४९
सोधे सादर फेरि धर्मसुतले * श्री भीष्म ज्ञानीसित ।
शंका गर्नु हवस् निवारण प्रभो * मेरो चिताई हित ॥
जस्ले गर्छ सुकर्म मात्र दिनहूँ * सद्धर्मको पालन ।
त्यस्लाई सुख हुन्न प्राप्त कहिल्यै *उल्टो छ यस्तो किन ?५०
जस्ले गर्छ कुकर्म पाप मनले * राम्रो विचारीकन ।
त्यो देखिन्छ सुखी सबै तरहले * यस्तो भएको किन ?
ज्ञानी, विप्र-सुपात्र पण्डित तथा * पापिष्ट औ दुर्गुणी ।
देखिन्छन् किन हो दुवै थरि कहीं * ती एकनासे धनी ॥५१
विद्याले धन-मान मिल्दछ भनी * विश्वास पक्का भए ।
सेवा दुर्जनको गुणी सुजनले * के हेतु गर्नें थिए ?

मर्दैनन् किन जीव आयु नपुगी * काटे पनी शस्त्रले ।
मर्छन् आयु पुगेपछी जन स्वयं * सानू कुनै स्पर्शले ॥५२॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * भन्दा भए भीष्मले ।
राजन् ! सिद्धि अवश्य मिल्छ जनको * सत्कर्म औ धर्मले ॥
पाउन्नन् जब जीव इच्छित कुरा * चेष्टा र उद्योगले ।
जान्नूपर्छ दिएन सत्फल भनी * दुष्कर्म, दुर्भाग्यले ॥५३॥
बीजारोपणले अवश्य जसरी * निस्कन्छ त्यो अंकुर ।
त्यस्तै मिल्दछ सिद्धि सम्पति दुवै * लागे तपस्यातिर ॥
आशा गर्नु सुकर्मको फल सदा * पाइन्छ राम्रो भनी ।
जस्ले गर्छ कुकर्म श्रेष्ठ फल त्यो * पाउन्न कैल्है पनी ॥५४॥
मानी धर्म प्रधान गर्नु तिमिले * राजन् ! प्रजापालन ।
नीतीपूर्वकले चलाउनु सदा * साम्राज्यको शासन ॥
गर्नू ब्राह्मण डाकि यज्ञहरुको * सानन्द आयोजन ।
धेरै अर्ति दिएर धर्मसुतको * चिन्ता हटाईकन ॥५५॥
अठ्टाउन् दिनसम्म त्यो शरिरको * रक्षा गरी बाणमा ।
लागेथ्यो जब उत्तरायण भने * श्री कृष्णका साथमा ॥
हे गोविन्द, प्रणाम गर्छु पदमा * राखेर आफ्नो शिर ।
आशीर्वाद दिनोस् प्रसन्न मनले * कल्याणका खातिर॥५६॥
हे योगेश्वर, वासुदेव भगवन् ! * गोविन्द ! दामोदर !
गर्दछु म प्रमाण अन्तिम प्रभो ! * पाऊ परी सादर ॥
त्यो दुर्योधनलाइ अर्ति हितको * मैले दिएथें तर ।
त्यस्को ख्याल नराखि झन् हुन गयो * संग्राममा तत्पर ॥५७॥
सारा भूपति बन्धु बान्धवहरु * संहार पारीकन ।
बर्ता जिद्दि गरी स्वयं पनि मर्‍यो * पापिष्ट दुर्योधन ॥

हे गोविन्द ! अगाड़िमा हजुरको * यो देह त्याग्छु अब ।
मुक्ती मिल्छ भनेर मान्छु मनमा * विश्वास हे माधव ! ॥५८
यस्तो विन्ति सुनी पितामहजिको * भन्नूभयो कृष्णले ।
जानूहोस् वसुलोकमा तन त्यजी * हे भीष्म ! आनन्दले ॥
पैल्हे गर्नुदुँदा कठोर प्रण औ * सद्धर्मको पालन ।
ऐल्हे जित्नूभयो, खड़ा अलि परै * छन् काल आईकन ॥५९
यो आज्ञा हरिको सुनेर खुशिले * भन्दा भए भीष्मले ।
प्राणायाम गरी शरीर अब यो * त्याग्छु म आनन्दले ॥
तान्थे मास्तिर प्राण योगबलले * जुन अङ्ग देखी तिनी ।
गर्थे बाणहरू स्वयं जमिनमा * तत्काल आफै अनि ॥६०

राजा बलि र शुक्रको संवाद

भीष्मपितामहको देह-त्याग

राख्थे जब प्राण त्यो किसिमले * तानेर ब्रह्माण्डमा ।
यौटा घाउ रहेन कञ्चन भयो * श्री भीष्मको देहमा ॥
हेर्थे छक्क परेर दर्शक तथा * जो जो थिए भूपति ।
गर्थे आपुसमा कुरा थरि-थरि * आश्चर्य मानी अति॥६१

निस्क्यो प्राण स्वयं पितामहजिको* ब्रह्माण्ड फोरी जब ।
लावा, पुष्प, अबीर देवगणले * वर्षा गरेथे तब ॥
रोए श्री धृतराष्ट्र दुःखित भई * हे भीष्म योद्धा ! भनी ।
तिन्को दाह क्रियादि धर्म-सुतले * गर्दा भए त्यो घरी ॥६२
राजन् ! दान दिएर विप्रगणको * सन्तोष पारी मन ।
फर्कें बन्धुहरू लिएर पुरमा * श्री पाण्डुका नन्दन ॥
जस्ले यो इतिहास सुन्छ अथवा * पढ्नेछ श्रद्धा गरी ।
त्यस्का पूर्ण हुनन् मनोरथ, ठूलो * आनन्द भोग्ला मरी ॥६३

इति महाभारत अनुशासनपर्व समाप्त

*

महाभारत अश्वमेधपर्व

प्रारम्भः

वैशम्पायनले भने नरपते ! * हे श्रेष्ठ जन्मेजय !
सम्झेथे जब श्री युधिष्ठिजिले * श्री भीष्मजीको क्षय ॥
चिन्ता बढ्न गई ढले जमिनमा * मूर्छा परी शोकले ।
संकेत् श्रीहरिको मिलीकन गई * पक्री लिए भीमले ॥१॥
बोले श्रीधृतराष्ट्र—धर्मसुतको * जानेर त्यस्तो स्थिति ।
बाबू ! कार्य छ जो उपस्थित यहाँ * त्यस्मा लगाऊ मति ॥
चिंताग्रस्त हुने म देख्दिनँ यहाँ * तिम्रो कुनै कारण ।
मैले योग्य थियो रुनू धुरुधुरू * दुष्कर्म सम्झीकन ॥२॥
साह्रै उत्तम अर्ति श्री विदुरको * मैले अघी मानिनँ ।
यौटाको हठले गरी सय जना * छोरा गए मारिन ॥
सोही कारणले म यौ बखतमा * अत्यन्त छु चिन्तित ।
गान्धारी र मलाई बात हितको * संझाउ राम्रोसित ॥३॥
यस्तो बात सुनेर धर्मसुत क्यै * बोल्नै सक्नेनन् जब ।
भन्नूभो हरिले वृथा छ यसरी * सन्ताप मान्नू अब ॥
जानीसक्नुभयो सबै हजुरले * हो जान्नुपर्ने जति ।
गर्ने योग्य कुराहरू पनि सबै * गर्नूभयो भूपति ! ॥४॥
ज्ञानी नारद व्यास औ विदुरले * श्री भीष्मजीले पनी ।
सम्झाए जति बुझ्नुभो हजुरले * कर्तव्य यो हो भनी ॥

राजन् ! क्षत्रिय-धर्म पालन गरी * संग्राममा जो मरे ।
तिन्का निम्ति वृथा छ शोक ति सबै * संसार पारी तरे ॥५॥
लाग्यो पाप मलाइ यो समरको * हत्याहरूको भनी ।
ठान्नूहुन्छ हजूरले यदि भने * युक्ती छ यस्को पनी ॥
गर्छन् यज्ञ र दान वा तप ठुलो * क्यै पाप लाग्यो भने ॥
गर्नोस् यज्ञ हजूरले पनि कुनै * दुष्कर्म त्यो नाशिने ६॥
मारी रावण आदि राक्षसहरू * श्री रामले सादर ।
गर्नू भो हय-मेध योग्य रितले * कल्याणको खातिर ॥
तिम्रा पूर्वज भूपती भरतले * यज्ञादि धेरै गरे ।
धेरै काल गरेर भोग सहजै * संसार पारी तरे ॥७॥
शिक्षा श्री हरिको सुनेर हितको * क्यै बेर सोचीकन ।
बोले धर्मकुमार—पाउँ म कहाँ * त्यो यज्ञ गर्ने धन ॥
पैह्लेको धन जो थियो ढुकुटिमा * त्यो रित्तियो युद्धले ।
मागौं कोसँग छन् प्रजा सब दुखी * छन् बन्धुको मृत्युले ॥८॥
बोले व्यास मुनी—युधिष्ठिरजिको * शङ्का र बिन्ती सुनी ।
हुन्छौ चिन्तित व्यर्थ संपति कहाँ * यज्ञार्थ पाऊँ भनी ॥
पैह्ले यज्ञ गरी दिए मरुतले * सम्पत्ति जो दानमा ।
हे राजन् ! द्विजले नबोकन सकि त्यो* फाले त्यही स्थानमा ॥९
ऐह्लेसम्म छँदैछ, ल्याउ धन त्यो * इच्छा भएको जति ।
तिम्रै राज्य भएर दोष पनि क्यै * लाग्दैन हे भूपति !
भन्छन् धर्म-कुमार श्री मरुतले * कुन् यज्ञ कैह्ले गरे ।
के-के दान दिएर कुन् किसिमले * संसार पारी तरे ॥१०
तिन्को प्रश्न सुनेर व्यास मुनिले * भन्नूभयो सादर ।
इक्ष्वाकू कुलमा, थियो मरुतको * सत्कीर्ति चारैतिर ॥

श्री संवर्त तथा बृहस्पति दुवै * हुन् अङ्गिराका सुत ।
गर्थे द्रोह सदा मिलाप नभई * साह्रै नराम्रोसित ॥११॥
माने वासबले बृहस्पति गुणी * लाई पुरोहित् जब ।
श्री संवर्त गए तुरुन्त वनमा * त्यागी सबै वैभव ॥
गर्थे यज्ञ उता बृहस्पति गुरु * आज्ञा हुँदा इन्द्रको ।
निम्ता भन्न गए बृहस्पतिकहाँ * राजा मरुन् यज्ञको १२
मानेनन् तिमिले पुरोहित भएँ * द्यौताहरूको भनी ।
श्री सम्वर्तकहाँ पुगी मरुतले * बिन्ती गरे हे मुनि !
मेरो यज्ञमहाँ पुरोहित बनी * दीक्षा मलाई दिई ।
इच्छा पूर्ण गराउनोस् हजुरले * मेरो दयालु भई ॥१३॥
मेरो पक्ष तिमी समर्थन सदा * गर्छौं भने भूपति !
तिम्रो यज्ञ गराउनेछु मनमा * शंका नमाने रती ॥
त्यो स्वीकार गरेर श्री मरुतले * आनन्दका साथमा ।
राखे पात्रहरू समस्त सुनकै * ल्याएर त्यो यज्ञमा ॥१४
दिन्थे मन्त्र पढेर योग्य रितले * संवर्तले आहुति ।
आएनन् लिन देवता गरि मतो * त्यो भाग हे भूपति !
श्री स्वैवानर दूत भैकन गए * आज्ञा हुँदा इन्द्रको ।
गर्छन् यज्ञ गुरु बृहस्पति यहीं * आएर भूपालको ॥१५॥
रोकी यज्ञ दिउन् तुरुन्त नृपले * संवर्तलाई विदा ।
होला नत्र विनाश श्री सुरपती * ले वज्र हिर्काउँदा ॥
त्यो सम्चार सुनेर श्री मरुतले * माने असाध्यै भय ।
श्री संवर्तजिले भने नरपते ! * होऊ तिमी निर्भय ॥१६
मेरो द्रोह गरेर यो किसिमले * सम्चार आयो तर ।
जे इच्छा मनमा छ माग तिमिले * तत्काल दिन्छु वर ॥

बोले भूपति 'देवताहरू सबै * आएर यो यज्ञमा ।
आफाफ्नो लिइ भाग सोमरस यो * खाउन् बसी साथमा' ॥१७
राजालाइ भनी 'तथास्तु' पहिले * संवर्तले सादर ।
हाले आहुति वेदको पढि ऋचा * हेर्दै रही मास्तिर ॥
आई इन्द्र तथा बृहस्पति गुरू * संपूर्ण द्यौता पनी ।
खाए साथ बसेर सोमरस त्यो * हामी खुशी छौं भनी ॥१८
पूरा यज्ञ गरेर देवगण औ * संवर्त ज्ञानी गए ।
इच्छा पूर्ण भएर श्री मरुतजी * अत्यन्त खूशी भए ॥
तिनले दान दिएर बोक्न नसकी * फ्यांके जती विप्रले ।
ल्याऊ यज्ञ हुनेछ पूर्ण सहजै * तिम्रो त्यही द्रव्यले ॥१९

श्रीकृष्णले युधिष्ठिर र अर्जुनलाई त्रिविध ज्ञानको उपदेश दिनु :—

फर्कैथे जब हस्तिनापुरमहाँ * आनन्दले पाण्डव ।
सोधे धर्मकुमारले विनयले * श्री कृष्ण ! हे माधव !
शिक्षा पाइ हजूरबाट मनको * जाँदैन चिन्ता किन ?
यस्को गर्नुहवस् निवारण प्रभो * आत्तिन्छ मेरो मन॥२०॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * आज्ञा भयो कृष्णले ।
काट्नूपर्दछ शत्रु, मित्र मनको * विज्ञानको खड्गले ॥
पाल्नूहुन्छ हजूर शत्रु बलियो * हे भूप ! जैह्लेतक ।
शान्ति प्राप्त हुँदैन, ताप मनको * जाँदैन तैह्लेतक ॥२१॥
जुन् वृत्रासुरले समस्त पृथिवी * ढाकी लिएको थियो ।
भूमीको गुण गन्ध नाशिन गई * दुर्गन्ध बढ्दै गयो ॥
त्यो देखेर गरे प्रहार रिसले * वज्रास्त्र श्री इन्द्रले ।
थाल्यो तान्न पसेर सार जलको * सम्पूर्ण त्यो वृत्रले ॥२२॥

पानीमा पनि वज्र क्रोधित भई * त्यस्लाई हाने जब ।
तेजस्तत्त्वमहाँ पसी गुण जती * तान्थ्यो नछाड़ी सब ॥
हाने वज्र त्यहाँ पनी, असुर त्यो * बस्तो भयो वायुमा ।
थाल्यो भोग्न बसेर स्पर्श गुण त्यो* आनन्दका साथमा ॥२३
राजन् ! वज्र गरे प्रहार रिसले * मार्ने इरादा धरी ।
झन् आकाश भएर वृत्रमय त्यो * ढाकी दियो बेसरी ॥
हाने वज्र रिसाई फेरि मनको * त्यो वृत्रलाई जन ।
तिनकै देहमहाँ पसी, विषयको * बाटो थुनेथ्यो सब ॥२४॥
ढाकेथ्यो जब वृत्रले नरपते ! * श्री इन्द्र मोहित् भए ।
पढ्दा साम ऋचा वशिष्ठ मुनिले * त्यो मोह टारीदिए ॥
हाने वज्र अदृश्य, त्यो खल मर्‍यो* तत्काल हे भूपति !
त्यस्तै गर्नुहवस् निवारण स्वयं * मन्मा छ चिन्ता जति२५
व्याधी एक छ धृष्ट मानसिक औ * अर्को छ शारीरिक ।
हुन्छन् वायु र शीत उष्ण गुण नै * यो देहका रक्षक ॥
जैल्हेसम्म समान यो शरिरमा * हुन्छन् यि तीनै गुण ।
आधि-व्याधिविहीन स्वस्थ तनको * मानिन्छ त्यो सज्जन२६
गर्छन् आश म कष्टमा सुख सदा * पाऊँ भनी लोकले ।
पाऊँ कष्ट भनी ठुलो सुख छँदा * माग्छन् कुनै व्यक्तिले ?
संझाए अघि व्यास, नारद अरू * ज्ञानी मुनीले तर ।
चिन्ता नाश हुँदैन भन्न् वरु बढी * देख्छु भएको स्थिर ॥२७
ताने वस्त्र लखेटि, द्रौपदि थिइन् * ती एकवस्त्रा सती ।
जाओ जङ्गलमा भनी पशुहरू * हाँस्थे सबै दुर्मती ॥
हान्यो कीचकले सभाबिच पुगी * तिन्लाई लात्ती जब ।
त्यो वेला त्यहिं नै उपस्थित थिए * पाँचै जना पाण्डव॥२८॥

जस्तो कष्ट दियो जयद्रथ पुगी * श्री द्रौपदीजीकन ।
त्यर्थै दुःख दियो जटासुर तथा * गन्धर्व आईकन ॥
चिन्ता गर्नु हुँदैन यी सब कुरा * सम्झी हजुर्ले किन ?
सुन्छु केवल द्रोण, भीष्म र त्यही * संग्रामको गन्थन ॥२९॥
गर्नू याद वृथा छ जो हुन गयो * पैल्हे महा - भारत !
गर्नू पर्छ लड़ाइँ आफ्नू मनको * जुन वेग हो त्योसित ॥
त्यस्ले प्राप्त हुनेछ ब्रह्मपदको * आनन्द हे भूपति !
चाहिन्नन् रथ-बाण, अश्वहरु क्यै * त्यो युद्धमा सद्गति ॥३०
हे राजन ! मनलाइ जित्न नसके * मैले भने झैं गरी ।
होला दुर्गति बेसरी हजुरको * ठूलो पछीतो परी ॥
मनूं जन्मनु जीवको जगतमा * कर्तव्य जानीकन ।
आफ्ना पूर्वज झैं प्रसन्न मनले * गर्नू हवस् शासन ॥३१॥
सिद्धि प्राप्त हुँदैन बाह्य मनले * सर्वस्व त्यागे पनी ।
जस्ले ठान्दछ भोगको सुख ठुलो * आसक्ति नैं हो भनी ॥
त्यो पाउन्न कदापि ब्रह्मपदको * आनन्द हे भूपति !
दोटा अक्षर मृत्युरूप 'मम' ले * पार्छन् ठुलो दुर्गति॥३२॥
हुन्न आनन्द दिने सदा 'नमन' ने * जीवात्मलाई सुख ।
जस्ले त्याग्छ ममत्व यो किसिमले* भोग्दैन त्यस्ले दुख ॥
जस्मा लोभ हुँदैन यो पृथिविको * साम्राज्य पाए पनी ।
त्यस्को गर्छ अनर्थ के र धनले * जो बस्छ त्यागी बनी॥३३
गर्थे श्रेष्ठ सुनी ऋषीश्वर कुरा * चर्चा हुँदामा जुन ।
मैले वर्णन गर्दछु नरपते ! * त्यो 'कामगीता' सुन ॥
संसारी जनलाइ भन्छ मनले * अभ्यासले योगको ।
मेरो नाश हुँदैन, मार्दछु भनी * आँट्ने ठुलो मूर्ख हो॥३४

जो गर्छन् व्रत दान पूजन अरू * धेरै थरी साधन ॥
हो त्यो व्यर्थ ममत्व त्याग नगरी * राख्ने पछी कामना ॥
गर्छ नष्ट भनी मलाइ जन जो * आँट्ने छ शस्त्रास्त्रले ।
शस्त्रैमा अभिमान रूप लिइ झन् * हुन्छु प्रकट् वेगले ॥३५॥
ठूलो यज्ञ गरी मलाई जन जो * खोज्नेछ मारीदिन
जङ्गम् योनिमहाँ गुणी पुरुष झैं * देखिन्छु जन्मीकन ॥
जो गर्नेछ मलाइ मार्दछु भनी * स्वाध्यायको साधना ।
त्यस्मा स्थावर प्राणि भैं भइ प्रकट् * नास्छु सबै कामना ॥३६॥
जस्ले खोज्छ मलाइ मार्न बलले * वा धैर्य औ शक्तिले ।
मिल्छु भावमहाँ गएर मनको * चिन्दैन त्यो व्यक्तिले ॥
जस्ले लिन्छ 'म'लाइ मार्न तपको * हे भूपति ! आश्रय ।
जन्मन्छु तपरूपले शरिरमै * आत्तिन्छ त्यो निश्चय३७
जस्ले आँट्तछ मार्न मोक्ष-पथको * गर्दै रही पालन ।
आफैं पुग्दछ मोक्षकै विषयको * आसक्तिमा गाड़िन ॥
हाँसो उठ्छ मलाइ देखि जनको * यस्तो नराम्रो गति ।
यौटा छु म अवश्य प्राणिहरुका * निम्ती सदा भूपति ! ॥३८
आफ्नो लाउनुहोस् सुयज्ञहरुले * सद्धर्ममा कामना ।
सिद्धि प्राप्त हुनेछ क्यै दिनपछी * गर्दै रहे साधना ॥
जो जो बन्धु मरे लड़ी समरमा * तिन्को गरी सम्झना ।
देखिन्नन् अब ती, छ पाउनु बृथा * चिन्ता गरी यातना ॥३९
गर्नुहोस् अब अश्वमेध मखको * सानन्द आयोजन ।
ठूलो कीर्ति फिंजाइ लोकभरिको * गर्नू हवस शासन ॥
शिक्षा सुन्नुभयो युधिष्ठिरजिले * कल्याण गर्ने जब ।
बिन्ती गर्नुभयो प्रसन्न मनले * गोविन्द ! हे माधव !४०

चिन्ता छैन मलाइ बन्धु-वधको * वा युद्धको क्यै अब ।
शांति प्राप्त भयो दया हजुरको * पाएर हे केशव !
राजालाइ प्रसन्न पारि यसरी * चिन्ता हटाईकन ।
श्री योगेश्वर हस्तिनापुरमहाँ * बस्नूभयो क्यै दिन ॥४१
इन्द्रप्रस्थ गए कुनै दिन दुवै * सन्मित्र कृष्णार्जुन ।
सोधेथे हरिलाइ श्री विजयले * सानन्द ढोगीकन ॥
जो शिक्षा रणभूमिमा हजुरले * आज्ञा भएको थियो ।
मैले राख्न सकीनँ त्यो हृदयमा * ऐह्ले सबै बिर्सियो ॥४२॥
देखेथें अघि विश्वरूप प्रभुको * त्यो दिव्य औ अद्‌भुत ।
उत्कण्ठा मनमा छ सुन्न अघिको * त्यो ज्ञान हे अच्युत !
आज्ञा गर्नुभयो मलाइ म छिटै * जान्छू भनी द्वारका ।
मौका मिल्दछ सुन्न फेरि कहिले * शिक्षाहरू ज्ञानका ॥४३॥
यस्तो विन्ति सुनीसकी विजयको * हाँसेर गोविन्दले ।
केही बेर गरी विचार मनमा * आज्ञा भयो प्रेमले ॥
जो शिक्षा अति गोप्य, उत्तम दिएँ * मैले त्यहाँ अर्जुन !
त्यस्तै गर्न यथार्थ वर्णन सखे ! * आँटे पनि सक्तिनँ ॥४४॥
पाउन्नौ अब गर्न दर्शन तिमी * हे मित्र ! त्यो रूपको ।
'बिर्से' भन्नु तिमी समान जनले * हो मूर्खता, ज्ञान त्यो ॥
मैले नै अघि योगमा स्थित भई * जस्तो गरें वर्णन ।
यस्को याद हुने म ज्ञान-पथको * आख्यान भन्छु सुन ॥४५
योटा विप्र थिए सुशील तपसी * दुर्धर्ष ज्ञानी गुणी ।
डुल्दै स्वर्ग र ब्रह्मलोक मकहाँ * आई पुगेथे तिनी ॥
पैह्ले पूजन विप्रको गरिसकी * सोधी लिएँ सादर ।
मोक्षार्थी जनको छ धर्म-पथमा * कर्तव्य कुन् सुन्दर ॥४६

मेरो प्रश्न सुनीसकेर द्विजले * जस्तो दिए उत्तर ।
भन्छु त्यो तिमिले सुनेर मनमा * राख्नू गरी सुस्थिर ॥
ज्ञानी सिद्ध सुशील ब्राह्मण थिए * पैल्हे कुनै धार्मिक ।
जान्ने पाप र पुण्य, शास्त्र-मत ती * कर्तव्यका पालक ॥४७
डुल्थे ती अवधूत झैं कहिं बसी * सत्संग ती गर्दथे ।
अन्तर्धान हुने तथा अरु पनी * विद्या सबै जान्दथे ॥
तिन्को कीर्ति सुनी कुनै दिन गए * भेट्छु भनी काश्यप ।
खोज्दै आश्रममा पुगे श्रम गरी * गर्थे जहाँ ती तप ॥४८॥
धेरै काल त्यहीं बसीकन गरे * ती सिद्धको चाकरी ।
देखी काश्यपको चरित्र मनमा * खूशी भई राम्ररी ॥
बोले सिद्ध 'बनेर शिष्य यसरी * सेवा गरेका किन ?
जे इच्छा मनमा छ त्यो अब तिमी * शंका नमानी भन' ॥४९
बोले काश्यप 'अर्ति पाउँ म गुरो ! * विज्ञानको ज्ञानको ।
इच्छा छैन मलाइ क्यै पनि अरू * संसारका वस्तुको' ॥
बिन्ती काश्यपको सुनेर मनको इच्छा बुझी सिद्धले ।
जस्तो अर्ति दिए, म भन्छु सुन त्यै * हे पार्थ ! आनन्दले ॥५०
बाबू काश्यप ! लोकमा जनहरू * सत्कर्म जो गर्दछन् ।
सोही पुण्य फलेर स्वर्गपुरिको * आनन्द ती भोगदछन् ॥
पाउन्नन् कहिं बस्न जीव सुखले * इच्छा गरे तापनी ।
खोज्दै शान्ति सदा तिनै भुवनमा * डुल्दै रहन्छन् तिनी॥५१
जान्छन् स्वर्ग गरेर श्रेष्ठ तप वा * सत्कर्म द्वारा, तर ।
पुण्य क्षीण भएर फेरि यहिं नै * जन्मेर मर्छन् नर ॥
मैले काम र लोभको वश परी * दुष्कर्म धेरै गरें ।
भोग्दै कष्टहरू ठूलो नरकमा * त्यै पापद्वारा परें ॥५२॥

मनूँ जन्मनुरूप दुःख भवको * भोगें हजारौं थरी ।
माताहेरु अनेकका स्तन पिएँ * संसारमा बेसरी ॥
धेरैपल्ट अनेक योनिहरूमा * जन्मेर मर्दै गएँ ।
आमा बाबु भए कती म कतिको * बाबू भएको थिएँ ॥५३॥
आफ्नाको छुटि संग दुष्ट जनको * बस्नूपर्‍यो साथमा ।
आर्जेको जति सम्पति सब गयो * भोगादिले व्यर्थमा ॥
पाएँ कष्ट भएर क्षुद्र र बनें * ठूलो म कोही दिन ।
मिथ्या ठान्छु प्रपञ्च लोकभरिका * मैले त्यसै कारण ॥५४
ईर्ष्या, क्रोध मलाई छैन, सुखको * इच्छा पनी गर्दिनँ ।
सोही कारणले प्रसन्न र सुखी * मेरो छ यो जीवन ॥
गर्दैछु व्यवहारमा म नफसी * आराधना ब्रह्मको ।
पाएँ ईश्वरको दया हुन गई * सन्मार्ग यो मुक्तिको॥५५
जीवन्मुक्त भई गएपछि यहाँ * आउन्नँ फेरि अब ।
मैले झैं गर सिद्धि प्राप्त, मनको * ईर्ष्यादि त्यागी सब ॥
तिम्रो काश्यप ! शुद्ध आचरणले * खुशी छ मेरो मन ।
मैले के प्रिय कार्य यो बखतमा * तिम्रो गरूँ लौ भन ?॥५६
लागे काश्यप भन्न सादर नुही * आज्ञा सुनी सिद्धको ।
इच्छा छैन मलाइ केहि मनमा * हे देव ! सम्पत्तिको ॥
गर्छन् कर्म यहाँ शुभाशुभ सबै * प्राणीहरूले जति ।
त्यसको त्यो फल भोग गर्छ कसरी * कस्तो स्थितीमा कति५७
त्यस्को कर्म कहाँ रहन्छ जब त्यो * जानेछ प्राणी मरी ।
मेरो चित्त बुझाइबक्सनुहवस् * यस्मा गुरो ! राम्ररी ॥
लागे सिद्ध बुझाइ भन्न खुशिले * बिन्ती सुनी शिष्यको ।
बाबू ! गर्नु सदैव कर्म शुभ नै * कर्तव्य हो व्यक्तिको ॥५८

त्यस्को जो विपरीत चल्दछ सधैं * बाँची रहन्छु भनी ।
आयू क्षीण भएर मर्दछ छिटै * वेला नपुग्दै पनी ॥
उल्टो बुद्धि भएर जान्छ जनको * आयो बुढ्याइँ जब ।
त्यस्ले भोजन गर्छ, माग्छ मन जे* मीठो नमीठो सब ॥५९॥
थोरै भोजन गर्छ फेरि कहिले * बर्ता नपच्ने गरी ।
दूषित् अन्न विभिन्न दुर्गुण हुने * खाला कहीं बेसरी ॥
होला लम्पट भोगमा र कहिले * गर्नेछ बर्ता श्रम ।
कैह्ले रोक्तछ वेग मूत्र-मलको * हेलाँ गरी त्यो जन ॥६०॥
वृद्धि भैकन वात, पित्त, कफको * पक्रन्छ रोगादिले ।
अर्को गर्छ शरीर धारण त्यजी * त्यो देह जीवात्मले ॥
शस्त्राघात र अग्निमा र जलमा * मर्नेछ जो झुण्डिई ।
भोगी कष्ट अनेक, देह त्यजि त्यो * जन्मन्छ पापी गई ॥६१॥
आजै मर्नुपरोस् कि कल्पभरि नै * बाँची रहे तापनी ।
जान्नूपर्दछ जीव एक कहिल्यै * मर्दैन आत्मा भनी ॥
जस्ले गर्छ विचार आफ्नु मनमा * यो तत्त्वको राम्ररी ।
त्यस्लाई सुख दुःख हुन्न कहिल्यै * जानेछ पारो तरी ॥६२॥
शिक्षा काश्यपलाइ राम्ररि दिए * कल्याण गर्ने जब ।
अन्तर्धान भए त्यसै बखतमा * ती सिद्ध ज्ञानी तब ॥
यो आख्यान सुनाइ फेरि हरिले * आज्ञा भयो अर्जुन !
भन्दैछु इतिहास यै विषयको * अर्को म योटा सुन ॥६३॥
गर्थे चिन्तन ब्रह्मको द्विज कुनै * एकान्तको स्थानमा ।
तिन्को ब्राह्मणिले कुनै दिन भनिन्* बिझ्ने गरी चित्तमा ॥
गर्नू छैन कमाइ बस्तु छ फगत् * भक्ती गरी ध्यानमा ।
गर्दैनन् तप दान यज्ञ यिनि क्यै * आनन्दका साथमा ॥६४॥

आफ्ना जो व्यवहार धर्महरू छन् * त्यागी दिंदा त्यो पनी ।
गर्दैनन् उपदेश केहि हितको * केह्ले मलाई यिनी ॥
मेरो के गति हुन्छ हे शिव ! भनी * धेरै गरिन् गन्थन ।
पत्नीको सुनि बात शान्त मनले * बोल्दा भए ब्राह्मण ॥६५॥
कल्याणी ! तिमिले भने जति सबै * साँचा कुरा हुन, तर ।
द्रव्योपार्जन, यज्ञ, दान, जप जे * सत्कर्म गर्छन् नर ॥
तिन्लाई शुभकर्मका फलहरू * संसारमा मिल्दछन् ।
पुण्यक्षीण हुँदा तिनै घरि-घरी * आपत्तिमा पर्दछन् ॥६६॥
त्यस्ता दुर्जनले सुशील र सुखी * देखे छिमेकी भने ।
गर्छन् द्रोह वृथा प्रयत्न दिनहूँ * तिन्को नजाती हुने ॥
मेरो द्रोह पनि कदापि नगरुन् * भन्ने विचारीकन ।
संसारी सुख भोगको म सुमुखी ! * इच्छा कबै गर्दिनँ ॥६७॥
शिक्षा दिन्छु शुभे ! सुनीरहु तिमी * एकाग्र पारी मन ।
त्याग्नूपर्दछ लोकका सुख सबै * मिथ्या विचारीकन ॥
पृथ्वी, सूर्य र चन्द्रमा, सुरपती * वायू, दिशा श्री हरी ।
आगो, मित्र, प्रजापती दस यिनै * होता तयारी गरी ॥६८॥
शब्द, स्पर्श र रूप, गन्ध, रस औ * वाणी क्रिया सद्गति ।
शक्ती औ मल-मूत्रत्याग दस हुन् * अंगादि त्यस्का सति !
जिह्वा, नेत्र, त्वचा र कान, कर औ * पाऊ दुवै नासिका ।
जानी लेउ गुदा, उपस्थ दस हुनू * कर्ताहरू यज्ञका ।६९॥
सारा इन्द्रिय रोकि वेग मनको * जो गर्दछन् साधना ।
चाँडै पुग्दछ यज्ञले दुख टरी * ती व्यक्तिको कामना ॥
जो जन् नित्य विकार हीन र सदा * यो सृष्टि देखी पर ।
जो देखेर चिनिन्न, पक्रि करले * पक्रिन्न जुन् ईश्वर ॥७०

त्यै हुन् ब्रह्म भनी विशुद्ध मनले * तिनकै गरे चिन्तन ।
मिल्नेछौ गइ श्रेष्ठ ब्रह्मपदमा * यो देह त्यागीकन ॥

श्रीकृष्णद्वारा गुरु-शिष्यको उदाहरण

उतङ्कले कुण्डल ल्याएर दिएको

पत्नीलाई दिए अनेक थरिका * शिक्षाहरू विप्रले ।
तिम्रो चित्त हुनेछ शुद्ध सहजै * हे पार्थ ! यो ज्ञानले ॥७१

उत्तङ्क मुनिको आख्यान : —

हे राजन् ! हरि हस्तिनापुरमहाँ * बस्नूभयो क्यै दिन ।
जान्छु द्वारवती भनेर सबको * शान्ती गराई मन ॥
वैह्नीलाई लिएर पत्निसंगमा * प्रस्थान गर्नू भयो ।
पाल्नुभो हरि श्रेष्ठ आश्रम जहाँ *उत्तङ्कजीको थियो ॥७२
राखी आसन श्रेष्ठ, पूजन गरी * सोधे—प्रभो केशव !
होला पाण्डवको र वीर कुरुको * सम्बन्ध राम्रो अब ॥
तिनको छिन्नु भयो विवाद कि त्यसै * फिर्नुपऱ्यो हे हरि !
जानी रक्षक बस्तछन् हजुरकै * आशा भरोसा गरी ॥७३
आफ्नो भाग लिएर पाण्डवहरू * होलान् सुखी यो घरी ।
॥तिनको हाल यथार्थ वर्णन गरी * आज्ञा हवस् हे हरि ॥

योविन्ती मुनिको सुनेर रणको * गर्नुभयो वर्णन ।
बर्ता जिद्दी गरी सबान्धव मरे * भूपाल दुर्योधन ॥७४॥
यो आज्ञा हरिको सुनीकन भए * उत्तङ्क उत्तेजित ।
बोले रोक्नुभएन कृष्ण किन हो * सम्झाइ रात्रोसित ॥
सम्बन्धी सब वीर कौरव थिए * आश्रित् हजुर्का जब ।
सक्थे लड्न कहाँ स्वयं हजुरको * इच्छाविना ती सब॥७५॥
सामर्थी भइ गर्नुभो सकलको * त्यस्तो उपेक्षा किन ।
दिन्छु श्राप हजूरलाइ अहिले * दुःखी छ मेरो मन !
आज्ञा भो हरिले रिसाइ मुनिले * हप्की दिएको सुनी ।
व्यर्थैंमा तप नाश गर्नु यसरी * हो मूर्खता हे मुनी ! ॥७६
तत्त्वज्ञान बताइबक्सनुभयो * तिन्लाइ श्री कृष्णले ।
पाए दर्शन विश्वरूप हरिको * सत्पात्र उत्तङ्कले ॥
आज्ञा भो मुनिलाइ इच्छित कुनै * मागेर लेऊ वर ।
मागेथे मरुभूमिमा जल दिनोस् * पर्याप्त योगेश्वर ! ॥७७॥
पानी प्राप्त हुनेछ उत्तम मुने ! * इच्छा गरेका घरी ।
यस्तो अति दिएर द्वारवतिमा * जानूभयो श्री हरी ॥
सोधे भूपतिले–भए किन मुनी * उत्तंकजी क्रोधित ।
सामुन्ने हरिकै वृथा किन भए * ती श्रापमा उद्यत । ७८॥
वैशम्पायनले भने गुरु थिए * तिन्का मुनी गौतम ।
तिन्लाइ खुशि पार्न खूब दिनहूँ * उत्तंक गर्थे श्रम ॥
सेवामा गुरुकै भए तिनि बुढा * थाहै नपाई जब ।
गर्थे क्यै दिन ती विचार मनमा * बूढो भएँछु अब ॥७९॥
सोधे गौतमले बुझेर मनको * तिन्को दुखी भावना ।
मान्दैछौ किन दुःख जाउ घरमा * पुग्ला सबै कामना ॥

बाबू ! रूप अठार वर्ष जतिको * आफ्नो बनाऊ अनि ।
कन्यादान गरेर दिन्छु अहिले * छोरी सुशीला गुणी॥८०
यो आज्ञा गुरुको सुनेर तपको * शक्ती हुनाले गरी ।
श्री उत्तङ्क युवा बनीकन गरे * आफ्नू बिहा त्यै घरी ॥
सोधेथे गुरु-पत्निलाइ तिनिले * आमा ! हजुर्ले पनि ।
मौका चाकरिको कुनै दिनुहवस् * हो दास आफ्नै भनी॥८१
मेरो जो छ प्रभाव श्रेष्ठ तपको * जान्नूभएकै छ त्यो ।
गर्ला हजिर दासले सहजमै *इच्छा छ जुन् वस्तुको ॥
लागिन् ती गुरु-पत्नि भन्न खुशिले* बिन्ती सुनी शिष्यको ।
बाबू ! कुण्डल ल्याउ शक्तिछ भने * सौदासकी पत्निको ॥८२
घुम्थे श्राप परेर जङ्गलमहाँ * राजा बनी राक्षस ।
हे राजन् ! मुनिले गरे नृपकहाँ * पुग्ने ठुलो साहस ॥
बोले भूपति-खोज्दथें म वनमा * आहार आफ्नू मुनि !
भेट्टाएँ तिमीलाइ, भेजिदिनुभो * गोविन्दले खा भनी॥८३॥
तिन्को बात सुनेर सादर भने * आफ्नू इरादा जब ।
दिन्छिन् ती दमयन्तिले मुनि, त्यहीं* जाऊ भनेथे तब ॥
मागे कुण्डल ती अलभ्य मुनिले * रानीकहाँ गैकन ।
आज्ञाले नृपको दिइन् खुशि भई * त्यस्को बताई गुण ॥८४॥
पायो कुण्डल नागले पृथिविमा * राखेर उत्तंकले ।
पाए मद्दत इन्द्रको अनि दिए * पातालमा नागले ॥
ल्याई कुण्डल त्यो ठुलो श्रम गरी * सुम्पे अहिल्याकन ।
ज्ञानी गौतमलाइ सादर गरे * पातालको वर्णन ॥८५॥

उत्तङ्कलाई वर इच्छित बक्सिएर ।
राजी गराइकन आशिष पाइ धेर ॥

द्वारावती पुगि सबैकन खुशि पारी
सानन्द क्यै दिन बसे त्यहिं नै मुरारी ॥८६॥

पाण्डवहरूको हिमालयतिर प्रस्थान र गर्भस्थ परीक्षितको श्री कृष्णद्वारा रक्षा—

राजन् ! श्री हरि द्वारिकापुरितरफ् * पाल्नूभएथ्यो जब ।
शिक्षा धर्म-कुमारलाइ दिनुभो * श्री व्यास आई तब ॥
डाकी ब्राह्मण स्वस्तिवाचन गरी * हेरेर राम्रो दिन ।
धेरै सैन्य लिएर पाण्डव हिंड़े * सम्पत्ति त्यो ल्याउन ८७
लागे उत्तरतर्फ जङ्गल नदी * नाघ्दै ठुला पर्वत ।
गर्दै पूजन स्नान तीर्थहरुमा * श्रद्धा र भक्तीसित ॥
राजन् ! वास बसे प्रसन्न मनले * गंगोत्तरीमा गई ।
गंगा - स्नान र शम्भु पूजन गरे * अत्यन्त हर्षित् भई ॥८८
दानी शङ्करको र व्यास मुनिको * शिक्षा कृपाले गरी ।
थाले खन्न असंख्य सम्पतिहरू * निस्के त्यों बेसरी ॥
हात्ती, गर्दभ, अश्व, ऊँट, रथमा * राखेर त्यो सम्पति ।
लागे फर्कन वीर पाण्डवहरू * सानन्द हे भूपति ॥८९॥
छोरा, नाति, पनाति, बान्धव लिई* उत्साहका साथमा ।
पाल्नूभो हरि हस्तिनापुरमहाँ * राजन् ! त्यही बीचमा ॥
आई श्री धृतराष्ट्र औ विदुरले * गर्थे ठुलो स्वागत ।
राखे बन्धुसहित् ठुलो महलमा * अत्यन्त राम्रोसित ॥९०॥
हे जन्मेजयजी ! त्यसै बखतमा * तिम्रा पिता जन्मिए ।
त्यो संवाद सुनी थिए जति त्यहाँ * पैह्लै त खुशी भए ॥
कुन्ती द्रौपति उत्तरा र हरिकी * बैह्नी सुभद्रा सती ।
थाले गर्न विलाप बेसरि रुंदै * हे रुक्मिणीका पति ॥९१॥

मुर्दा बालक जन्मियो हजुरकै * साम् छ हे केशव !
हाम्रो दुःख बुझी जिलाउनुहवस् * यस्लाइ चाँडो अब ॥
द्रौणी दुष्ट भएर बालक मर्‍यो * गर्भस्थ ब्रह्मास्त्रले ।
यस्को गर्नुहवस् निवारण प्रभो ! * आफ्नो कुनै शस्त्रले ॥९२
मर्नैछिन् नत उत्तरा शिशु तथा * वैधव्यको शोकले ।
के भन्छन् प्रभुलाइ दुर्गति यहाँ * देखेर यो पार्थले ॥
पानी, पिण्ड दिएर पितृगणको * उद्धार गर्नै थियो ।
त्यस्को मृत्यु भएर बीज कुलको * श्रीपाण्डुको नाशियो ॥९३
देखी दुर्गति त्यो विलाप सबको * सुन्नूभएथ्यो शत्र ।
मुर्दा बालक काखमा लिइ त्यहीं * बस्नूभयो केशव ॥
पैह्ले शान्त गराइबक्सनुभयो * ब्रह्मास्त्र ती विप्रको ।
पानी मागि अचाइ सामु सबका * आज्ञा भयो बात यो ॥९४
गर्छु आदर विप्रको, म कहिल्ले * झूटो कुरा बोल्दिनँ ।
अर्काको उपकार गर्दछु सदा * सद्धर्मको पालन ॥
केही सत्य भए ममा प्रण गरी * भन्छु सबैले सुन ।
होला जीवित वंश पाण्डुसुतको * यो उत्तराको धन॥९५॥
आज्ञा गर्नुभयो जसै प्रभुजिल्ले * त्यस्तो प्रतिज्ञा गरी ।
रोयो जीवन पाइ बालक सबै * खूशी भए बेसरी ॥
लावा पुष्प, अबीर देवगणले * वर्षा गरे सादर ।
जै - जैकार गरे मिलेर सबले * हे कृष्ण ! योगेश्वर॥९६
यिनूको नाम भयो परीक्षित भनी * आज्ञा भयो कृष्णले ।
रक्षा पाण्डव वंशको हुन गयो * हे भूप ! त्यो युक्तिले ॥
आए सैन्यसमेत पाण्डहरू * संपत्ति धेरै लिई ॥
पाई दर्शन कृष्णका चरणको * ढोगे सबैले गई ॥९७॥

बस्नूभयो हरि त्यहीं मखका निमित्त ।
गर्दै गए सकल वस्तु सबै दुरुस्त ॥
सल्लाह जुन् किसिमको हरि बक्सिइन्थ्यो ।
तैयार त्यै किसिमले सब वस्तु हुन्थ्यो ॥९८॥

अश्वमेध यज्ञारम्भः—

वैशम्पायनले भने खुशि भई * भूपाल जन्मेजय !
गर्छु यज्ञ भनेर धर्मसुतले * गर्दा भए निश्चय ॥
हेर्दै कोमल शुभ्र औ कमल झैं * श्री कृष्णको पाउमा ।
बोले गर्दछु अश्वमेध अब यो * उत्साहका साथमा ॥९९
यसले पाप पखालछ बन्धु-वधको * भन्ने विचारीकन ।
ल्याएँ उत्तरको गएर गिरिमा * मैले प्रशस्तै धन ॥
श्री योगेश्वरले प्रसन्न मनले * आज्ञा भयो भूपति !
भन्नू योग्य छ यो कुरा हजुरले *आनन्द लाग्ने अति॥१००
यज्ञारम्भ छिटै गराउनुहवस् * शंका नमानी अब ।
मैले पूर्ण गराउँला जति जहाँ * पर्नेछ गाह्रो सब ॥
हुन्थ्यो बात यता उपस्थित उता * श्री व्यास ज्ञानी भए ।
पाद्यार्घादि गरेर धर्म-सुतले * तिन्लाइ सोधीलिए ॥१॥
ल्याएँ उत्तरमा गई हजुरले * आज्ञा भएको धन ।
पूरा त्यो मख हुन्छ के गरि भनी * चिन्तित छ मेरो मन ॥
होला त्यो हयमेध पूर्ण यसरी * त्यो काम गर्नु भनी ।
शिक्षा पाउँ म धर्मको र हितको * कर्तव्यको हे मुनि ! ॥२
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * भन्नूभयो व्यासले ।
राजन् ! वर्णन गर्छु जो नियम त्यो* सुन्दै रहे ध्यानले ॥

आऊला जब पूर्णिमा तिथि यही * वर्षान्तमा चैत्रको ।
राखी ब्राह्मण श्रेष्ठ शास्त्र विधिले * दीक्षा लिनू यज्ञको ॥३॥
गर्नू पर्दछ ब्रह्मचर्य व्रतको * राम्रो गरी पालन ।
सुत्नू भूमिमहाँ र चर्म मृगको * गर्नू सफा धारण ॥
खानू अन्न हविष्य, त्याग्नु मनको * सम्पूर्ण दुर्भावना ।
अर्काको उपकार गर्नु, नदिनू * जीवात्ममा यातना ॥४॥
गर्नू पालन धर्मशास्त्रहरूले * आज्ञा दिएको जति ।
गर्नेछौं अरु काम हामि सबले * सम्पूर्ण हे भूपति !
डाकी श्रेष्ठ मुनी ऋषीश्वर तथा * ज्ञानी गुणी ब्राह्मण ।
गर्नू दान सुवर्ण, अन्न, धनको * श्रद्धा बढाईकन ॥५॥
गर्नू पर्दछ भीमले नकुलले * साम्राज्यको शासन ।
गर्नेछन् सहदेवले महलको * रक्षा बसी क्यै दिन ॥
योद्धा अर्जुन अश्वको पछि-पछि * जाऊन् बनी रक्षक ।
गर्नेछौ तिमि काम पूर्ण मखको * राजन् प्रजापालक ! ॥६॥
शक्ती मिल्दछ हामिलाइ बलियो * यो कामना कृष्णको ।
तिम्रो पूर्ण हुनेछ काम सहजै * यो युक्तिले यज्ञको ॥
चाहिन्छन् जति वस्तु जुन बखतमा * त्यस्को तयारी गर ।
निम्ता बाँड्न भनेर चौतरफमा * आफ्ना पठाऊ चर ॥७॥
आज्ञा व्यासजिको युधिष्ठिरजिले * यस्तो सुनेथे जब ।
लागे भन्न भई प्रसन्न मनले * डाकेर भाई सब ॥
आज्ञा व्यासजिले भयो जति यहाँ * त्यस्मा रही तत्पर ।
आफाफ्नो सब काम योग्य रितले * तत्काल पूरा गर ॥८॥
यस्तो पाइ हुकुम् युधिष्ठिरजिको * उत्साहका साथमा ।
चाहिन्थ्यो जति जे जहाँ लगिदिए * त्यो वस्तु त्ये स्थानमा ।

आएथ्यो जब चैत्रको सुख दिने * त्यो पूर्णिमाको दिन।
दीक्षा धर्मकुमारलाइ दिनुभो * श्री व्यास आईकन ॥९॥
ज्ञानी विप्र तथा मुनी र ऋषिको * पैह्ले गरी पूजन।
गाई, वस्तु सुवर्ण, अन्न-धनले * सन्तुष्ट पारीकन ॥
भूमि उत्तम एक योजन जती * खोजेर राम्रो गरी।
पारे शुद्ध हलो बनाइ सुनको * जोतेर सोही घरी ॥१०॥
चाहिन्छन् जति कुण्ड, वस्तुहरु जो * त्यो यज्ञ गर्दा जहाँ।
पारी कुण्ड तयार, वस्तुहरु त्यो * ल्याएर राखे त्यहाँ ॥
राखे व्यासजिलाइ धर्मसुतले * आचार्यको स्थानमा।
ब्रह्मा भैकन याज्ञवल्क्य मुनिजी * बस्नूभयो यज्ञमा ॥११॥
ज्ञानी नारद, श्रेष्ठ कश्यप ऋषी * श्री अङ्गिरा सद्गुणी।
श्री पौलोम तथा थिए अरु पनी * ज्ञानी तपस्वी मुनी ॥
सारालाइ खटाइ कार्य दिनुभो * श्री व्यासजीले जब।
आफाफ्नो लिइ भाग स्थानहरुमा * बस्ता भए ती सब ॥१२॥
थाले त्यो हयमेध शास्त्रविधिले * पढ्दै ऋचा वेदको।
लिन्थे आहुति देवताहरु गई * आनन्दले यज्ञको ॥
पैह्ले दीन तथा दरिद्र जनमा * बाँडेर धेरै धन।
दीक्षित् भै यजमानको लिनुभयो * भूपालले आसन ॥१३॥
वेला भो जब श्यामकर्ण हयको * पूजा गरी छाड्ने।
ल्याए यज्ञमहाँ लगाइ गहना * लूगा सबै टल्कने ॥
घोड़ाको विधिसाथ धर्मसुतले * गर्दा भए पूजन।
लेखे पत्र मगाइ एक सुनको * भूपालको वर्णन ॥१४॥
जो जो छन् अहिले धरातलमहाँ * साना ठुला भूपति।
हेरुन् पत्र अवश्य धर्मसुतको * यो उक्ति लेखे जति ॥

जानुन् भूपहरू "युधिष्ठिर म हूँ * विख्यात राजा भनी ।
छाड़ेको हय अश्वमेध मखको * जानुन् सबै यो पनी ॥१५
यस्को रक्षक रूपमा पछि-पछी * हिंड्छन स्वयं अर्जुन ।
जस्ले यो हय पक्रला, समरमा * मार्छन् लड़ी त्यस्कन ॥
पैह्ले भारत युद्धमा हुन गयो * संहार ठूलो भनी ।
गर्दैछ हयमेध पाप अघिको * नाशिन्छ मेरो भनी ॥१६
जस्लाई छ घमण्ड वीर हुँ भनी * त्यस्ले समाओस् हय ।
शक्तीहीन भए परोस् शरणमा * श्री पार्थको निर्भय॥"
यस्ता उक्तिहरू अरू पनि स्वयं * लेखे श्री व्यासले ।
छाड़े त्यो हयलाइ पूजन गरी * श्री धर्मका पुत्रले ॥१७॥
भन्छन् धर्मकुमार अर्जुन ! तिमी* यो अश्वको साथमा ।
रक्षा गर्न भनेर जाउ खुशिले * यो जान्छ जुन देशमा ॥
होला मङ्गल औ भएर विजयी * चाँड़ै यहाँ फर्कनू ।
जो चाहन्न लड़ाइँ त्यस्कन तिमी* हे भाइ ! छाड़ीदिनू ॥१८
भाग्ने, मूर्च्छित, शस्त्रहीन विरथी * नारी र नाबालक !
यिनलाइ रणमा नमार्नु कहिले * हे शत्रु—संहारक !
माफी पाउँ म पर्दछु शरणमा * भन्नेछ जुन् व्यक्तिले ।
संझी धर्म नमार्नु त्यस्कन तिमी * हे वीर ! शस्त्रास्त्रले॥॥१९
चाँड़ै त्यो स्थल छाड़ि उत्तर दिशा* पक्र्यो जसै अश्वले ।
दाजूको सुनि अर्ति अर्जुन पछी * लागे ठुलो वेगले ॥
वस्त्राभूषणले सुसज्जित भई * जान्थ्यो अगाड़ी जति ।
तिनूको वर्णन गर्दथे जनहरू * आनन्द मानी अति॥२०

त्रिगर्त सिन्धु तथा ज्योतिषपुरका राजाहरूसित युद्ध

राजन् ! भारत युद्धमा नृपहरू * जो जो मरेका थिए ।
तिन्का बान्धव पार्थको रिस गरी * मौका विचार्दै थिए ॥
पुग्दो भो हय त्यो त्रिगर्तहरूको * सीमानगीचै जब ।
आए लड्न भनी सुसज्जित भई * विख्यात योद्धा सब ॥२१
पैल्हे अश्व लगे समाइ मखको * हेरेर चारै तिर ।
ढाकेथे रथ पार्थको सब मिली * छाड़ी अनेकौं शर ॥
लाग्यो चोट तथापि क्रोध मनमा * त्यस्को नराखीकन ।
बोले अर्जुन—'दुष्टहो ! किन लड़ी* फाल्छौ वृथा जीवन ॥२२
जाओ माफ म गर्छु धर्म-सुतको * आज्ञा हुनाले गरी ।
त्यस्तो बात सुनेर क्रोधित भए * ती वीर झन् बेसरी ॥
ती राजाहरूका प्रधान मुखिया * श्री सूर्यवर्मा थिए ।
तिनले अर्जुनलाइ बाणहरूले * घाऊ गराईदिए ॥२३॥
तिन्का बाणहरू गराइ टुकरा * छाडेर आफ्नो शर ।
घाऊ लागि कती ढले त्यहिं कती * भागे डराई घर ॥
आए पर्न भनी जती शरणमा * तिन्लाई माफी दिए ।
घोड़ा मुक्त गरी, भएर विजयी * बढ्दै अगाड़ी गए ॥२४
प्राग्ज्योतिष्पुरमा कुनै दिन पुग्यो * त्यो अश्व घुम्दै जब ।
पक्रेथे हय वज्रदत्त नृपका * आएर सेना सब ॥
छोरा हुन् भगदत्तका ति बलमा * आफ्नै पिता झैं थिए ।
सम्झी मृत्यु पिताजिको समरमा * ती क्रोधले तम्सिए ॥२५
थीयो योजनपाद नाम बलियो * विख्यात ऐरावत ।
आए लड्न चढेर सोहि गजमा * ती पार्थ योद्धासित ॥

हाँके त्यो गजलाइ पार्थतिर नै * कुल्चाइ मारीदिन ।
तिन्को भाव बुझेर श्री विजयले * रोके रिसाईकन ॥२६॥
गर्थ्यो यत्न जती गजेन्द्र रणमा * बढ्ने अगाड़ीतिर ।
हुन्थ्यो घायल बेसरी शरिरमा * लागेर तीखा शर ॥
लाग्यो सर्न पछाड़ि मानिसहरू * किच्तै र मिच्तै जब ।
त्यो देखीकन वज्रदत्त नृपती * झन् मुर्मुरिन्थे तब ॥२७
यौटा शक्ति लिईं भने–'अब छिटै * मर्छौ तिमी अर्जुन !
केही शक्ति भए बचाउ रणमा * आफ्नो सुखी जीवन' ॥
येती बात भनेर गर्जन गरी * त्यो शक्ति छाड़ीदिए ।
लाग्दा चोट ठुलो विशाल शिरमा * क्यै बेर ती आत्तिए ॥२८
मौका पाइ गजेन्द्र क्यै अघि बढ्यो * संकेतले भूपको ।
हात्तीको सुनि घोर गर्जन, फिऱ्यो * क्यै चेतना पार्थको ॥
गर्जें शंख फुकेर उग्र स्वरले * थर्काई युद्धस्थल ।
तीखा बाण गरी प्रहार पहिले *पारी दिए घायल ॥२९॥
मर्मस्थान फुटी बग्यो रगतको * धारा नराम्रो गरी ।
तीनोटा शरले गिऱ्यो समरमा * त्यो श्रेष्ठ हात्ती मरी ॥
हाम्फालीकन वज्रदत्त नृपले * रक्षा गरे प्राणको ।
हाने एक गदा रिसाइ शिरमा * ताकेर श्री पार्थको॥३०॥
पाँचोटा शरले गराइ टुकरा * ती भूपतीको गदा ।
पारे घायल, गर्वको अघि कुरा * बर्त्ता गरेको हुँदा ॥
चिन्ताग्रस्त भए त्यहीं नरपती * देखेर आफ्नो स्थिति ।
रक्षा जीवनको हुनेछ कसरी * सम्झन्छ मेरो गति ॥३१॥
गर्थे चिन्तन वज्रदत्त मनमा * धिक्कार मानीकन ।
देखी दुर्गति भूपको गरि दया * बोल्दा भए अर्जुन ॥

हे राजन् ! मनमा नमान तिमिले * केही कुराको डर ।
मैले माफ दिएँ कसूर जति हो * फर्केर जाऊ घर ॥३२॥
हे राजन् ! अब हस्तिनापुर तिमी * त्यो यज्ञमा आउनू ।
जो लाग्ने कर श्री युधिष्ठिरजिको * शंका नमानी दिनू ॥
त्यो आज्ञा सुनि पार्थको नृपतिले * स्वीकार गर्दा भए ।
आफ्ना सैन्य जती लिएर संगमा * दर्बारमा फर्किए ॥३३॥
नाघ्दै जङ्गल औ नदी गिरिहरू * हिंड्दो भयो त्यो हय ।
डुल्दै क्वै दिन सिन्धु देश पुगिगो * हे भूप ! भै निर्भय ॥
जस्का भारत-युद्धमा अघि मरे * छोरा, पिता, बान्धव ।
साटो फेर्न भनेर पक्रि हय त्यो * आए रिसाई सब ॥३४॥
बर्साए सर बेसरी सब मिली * घेरेर चारैतिर ॥
घाऊ अर्जुनको भयो तनभरी * लागेर तीखा शर ।
काटे त्यो शरजाल श्री विजयले * तत्काल सारा तर ॥
पारे घायल भूपती सब मिली * तिनको शरीरै भर ॥३५॥
राखेथे रथमाथि गाण्डिव धनू * पीडा हुँदा बेसरी ।
मोहाच्छन्न भई ढले रथमहाँ * श्री पार्थ मूर्छा परी ॥
भूमी कम्प भयो गिरे पृथिविमा * उल्का अनेकौं थरी ।
भागेथे पशु-पक्षि चौतरफको * उत्पात देखी डरी ॥३६॥
देखेथे जब देवता, ऋषि मुनि * सम्पूर्णले त्यो स्थिति ।
गर्थे मङ्गल कामना विजयको * कल्याणको ती अति ॥
तिनले मन्त्र जपेर आशिष दिई * रक्षा गरेथे जब ।
आयो चेत किरीटिको शरिरमा * उत्साह ठूलो तब ॥३७॥
बर्साए शर शत्रुको दलभरी * पानी परे झैं गरी ।
थाले डढ्न ति अग्निमा खर लगी * ढाले सरी बेसरी ॥

हाहाकार पऱ्यो सुनेर धनुको * टंकार भागे कति ।
देखी सैन्धवको विनाश मनमा * सन्ताप मानी अति ॥३८
छोरी श्री धृतराष्ट्रकी गुणवती * श्री दुःशला जो थिइन् ।
नातीलाइ लिएर अर्जुनकहाँ * तत्काल पुग्दी भइन् ॥
लागिन् भन्न रुँदै-'लडाइँ अब यो * हे दाजु ! रोक्नुहवस् ।
हो यो भानिजको सुपुत्र र दया * यस्माथि गर्नुहवस् ॥३९॥
यस्को बाबु मरी भएर टुहुरो * दुःखी छ यो बालक ।
यो गर्दैछ प्रणाम हेरिदिनुहोस् * हे शत्रु—संहारक !
श्री दुर्योधन औ जयद्रथ दुवै * दोषी थिए तापनी ।
हामी छौं टुहुरा क्षमा गरिदिनोस् * हुन् बन्धु आफ्ना भनी४०
दोषी सैन्धव हुन् तथापि अब यो * संग्राम रोकीकन ।
माफी बक्सनुहोस् फिरेर घरमा * जाउन् लिई जीवन ॥
बैह्नीको सुनि यो कुरा मनमनै * दुःखी भई अर्जुन ।
भन्छन् जाउ लिएर सैन्धवहरू * शंका नमानीकन ॥४१॥
आशीर्वाद म दिन्छु ईश्वर गरुन् * कल्याण तिम्रो सदा ।
मर्छन् जीव समस्त काल गतिले * बुद्धी बिगारी दिंदा ॥
मैले क्षत्रिय धर्मलाइ बहिनी ! * धिक्कार हो भन्दछु ।
व्यर्थै पाप गरेर बान्धवहरू * मारें तथा मार्दछु ॥४२॥
जस्ले भन्दछ काम गर्दिनँ म यो * हो पाप लाग्ने भनी ।
गर्न पर्दछ कालको वश परी * त्यै काम दोषी बनी ॥
सोही कारणले नमान मनमा * सन्ताप व्यर्थै अब ।
बैह्नी ! जाउ तिमी फिरेर घरमा * सारा लिई सैन्धव ॥४३
सुन्दा अर्जुनको कुरा खुशि भयो * श्री दुःशलाको मन ।
फर्किन् वीर सबै लिएर घरमा * आनन्द मानीकन ॥

लागे हिड्न पछि-पछि विजयजी * जान्थ्यो जता त्यो हय ।
रक्षाखातिर वीर सैनिकहरू * हिंड्थे सबै निर्भय ।।४४।।

बभ्रुवाहनको युद्धमा पार्थको पुनर्जीवन :—

डुल्दै अश्व पुग्यो मणीपुरमहाँ * हे भूप ! कोही दिन ।
अर्जुनका सुत बभ्रुवाहन बसी * गर्थे त्यहाँ शासन ॥
बाबू आइपुगे भनेर मनमा * आनन्द मानीकन ।
आए भेट्न भनी लिए सँगमा * रत्नादि धेरै धन ॥४५॥
सम्झी क्षत्रिय धर्म केहि नलिई * सम्पत्ति त्यो भेटको ।
लागे अर्जुन भन्न हेरि मुखमा * क्यै रोषले पुत्रको ॥
मेरो पुत्र भएर वीर यसरी * लाछी बनेको किन ?
पर्थ्यो अश्व समाइ लड्नु अहिले * तैंले रिसाईकन ।।४६॥
त्यागी क्षत्रिय धर्म वीर ! यसरी * धिक्कार हो आउनु ।
मान्छन् उत्तम धर्म क्षत्रियहरू * संग्राममा तम्सिनु ॥
पर्थ्यो स्वागत गर्नु शस्त्रहरुले * आएर संग्राममा ।
चाँड़ो आइज लड्न क्षत्रिय भए * उत्साहका साथमा ॥४७
यस्तो बात सुनी पिता र सुतको * आइन् उलूपी त्यहाँ ।
लागिन् भन्न बुझाइ पुत्रकन ती * दुःखी भई मनमहाँ ॥
हे बाबू ! यदि लड्नमै सुख ठुलो * मान्छन् भने पार्थले ।
यिन्को चित्त बुझाउ योग्य रितले * संग्राममा शस्त्रले। ४८॥
बाबूबाट तिनी तिरस्कृत निकै * पैल्हे भएकै थिए ।
आमाको सुनि बात फर्कि घरमा * लड्ने इरादा लिए ॥
सारा शस्त्र लिई चढेर रथमा * तत्काल आए तिनी ।
आज्ञा सेवकलाइ त्यै घरि दिए * घोड़ा समाओ भनी॥४९

आफू आइ अगाड़ि श्री विजयको * ती छोड्न लागे शर ।
देखे शौर्य सुपुत्रको अनि भए * ती लड्नमा तत्पर ॥
काटे बाणहरू समस्त सुतका * टुक्रा अनेकौं गरी ।
मारी अश्व र सारथी, रथ ध्वजा * काटी दिए त्यो घरी ५०
छाड़े मन्त्रित पाँच बाण विरथी * पारे पिताले भनी ।
लागी त्यो शर पार्थ मोहित भए * योद्धा थिए तापनी ॥
संज्ञा पाइ भए प्रसन्न सुतको * देखेर त्यो वीरता ।
लागे भन्न–'भएँ म हर्षित निके * देखी ठुलो योग्यता॥५१
ठूलो कर्म गरेर नाम कुलको * पारिस निके उज्ज्वल ।
दिन्छु आशिष वीर ! धन्य रहिछस् * हो धन्य तेरो बल ॥
छाड्छु बाणहरू सतर्क रहनू * हे बाबु ! तैंले अब ।'
येती बात भनेर बाण दसले * हाने रिसाई जब ॥५२
त्यसले घायल बभ्रुवाहन भए * धारा बगी रक्तको ।
हाने बाण रिसाउँदै हृद्‌यमा * ताकेर श्री पार्थको ॥
छातीमा गइ वेगले सलह झैं * ती बाण लागे जब ।
त्यागी प्राण गिरे धनञ्जय, ठुलो * हा हा परेथ्यो तब ॥५३
देखेथे जब बभ्रुवाहनजिले * आफ्ना पिताको गति ।
मूर्छा पर्न गई ढले जमिनमा * सन्ताप मानी अति ॥
हे राजन् ! समचार त्यो महलमा * चित्राङ्गदाले सुनिन् ।
हा हा नाथ ! भनेर ती समरमा * तत्काल पुग्दी भइन्॥५४॥
लागिन् गर्न विलाप पुत्र-पतिको * देखेर त्यस्तो गति ।
स्वामी जानुभयो कहाँ ? हुन गयो * के हेतुले यो गति ?
केही बेर भएर मूर्छित उठिन् * ती चेत पाई जब ।
लागिन् भन्न उलूपिलाइ रिसले * दोषी तुल्याई सब ॥५५॥

सुर्ता केहि नमानि व्यर्थ सुतको * उत्साह वृद्धि गरी ।
यो संग्राम गराइ पुत्र पतिको * हत्या गऱ्यौ सुन्दरी !
ठूलो काम गरे समान खुशिले * हेरीरहीछयौ किन ?
देखी मृत्यु पती र वीर सुतको * खुशी छ तिम्रो मन ?॥५६
स्वामी वीर गुणी र धार्मिक तथा * सर्वस्व हाम्रा थिए ।
तिनूले के अपराध वा अहित कुन् * तिम्रो गराई दिए ?
दोषी हुन् भनि ठान्दछयौ यदि तिमी* निर्दोष छन् तापनी ।
माफी माग्छु तिमी क्षमा गर शुभे !* चाँडो दयालू बनी ॥५७॥
तिम्रो दिव्य प्रभाव जान्दछु दिदी !* यस्तो छ भन्ने सब ।
देऊ जीवन पुत्रको र पतिको * हे नाग-कन्या ! अब ॥
राख्छन् स्त्रीहरू धेर तैपनि सदा * निर्दोष हुन्छन् नर ।
स्वामी एक हुने, छ जो नियम यो* स्त्री जातिका खातिर ॥५८
स्त्रीले गर्न हुँदैन धर्म-पतिको * यो नीति उल्लङ्घन ।
मर्यादा तिमि थाम पुत्र-पतिको * ऐहले दिई जीवन ॥
मान्दीनौ यदि यो कुरा तिमि भने* भन्छु प्रतिज्ञा गरी ।
त्यागी जीवन तुच्छ, स्वर्ग म पनी* जानेछु साथै मरी ॥५९
सौतालाइ सुनाइ बात यसरी * चित्राङ्गदा सुन्दरी ।
पक्री पाउ दुवै बसिन् विजयको * मर्ने इरादा धरी ॥
आयो होश र बभ्रुवाहन उठे * बर्ता सुते झैं गरी ।
खूशी देखि उलूपिलाइ नगिचै * भन्दा भए त्यो घरी ॥६०
नारीका पतिदेखि श्रेष्ठ अरु क्यै * मानिन्न संसारमा ।
उल्टो देख्छु हजूरलाई म खुशी * श्री पार्थको मृत्युमा ॥
इच्छा पूर्ण हजूरको गरिदिएँ * मानेर आज्ञा उता ।
बोकें पाप ठूलो पिता-वध गरी * मैले वृथामा यता ॥६१॥

प्रायश्चित्त छ के म जान्दिनँ कुनै * यो पापको लोकमा ।
त्यागछु जीवन बस्नुहोस् हजुर नै * आनन्दका साथमा ॥
आमालाइ सुनाइ बात, अब यो * त्यागछु भनी जीवन ।
राजन् ! भूपति बभ्रुवाहन बसे * बाँधेर पद्मासन ॥६२॥
सौताको, सुतको र वीर पतिको * देखी नराम्रो स्थिति ।
लागिन् गर्न विचार नाग-दुहिता * सन्ताप मानी अति ॥
तिन्ले ध्यान गरिन् अलौकिक मणी * सञ्जीवनीको जब ।
तिन्का हातमहाँ अदृश्य गतिले * आईपुगेथ्यो तब ॥६३॥
हो यो प्राण बचाउने मणि सदा * पातालका नागको ।
राखीदेउ म दिन्छु यो हृदयमा * बाबू ! तिमी पार्थको ॥
येती बात भनेर पार्थ-सुतको * हातमा दिइन् त्यो मणि।
राखे त्यो मणि पार्थका हृदयमा * तत्काल बाँचुन् भनी ॥६४
त्यस्को स्पर्श हुँदा धनंजय उठे * निद्रा खुले झैं गरी ।
ढोगी सादर बाबुका चरणमा * बिन्ती गरे त्यो घरी ॥
माफी मागदछु पुत्र हूँ हजुरको * दोषी भए तापनी ।
आज्ञा बक्सनुहोस् प्रसन्न मनले * यो युद्ध रोक्नू भनी ॥६५
यस्तो विन्ति सुनेर वीर सुतको * श्री पार्थ खुशी भए ।
देख्दा पत्नि त्यहाँ उपस्थित हुवै * आश्चर्य मानीलिए ॥
सोधेथे सुतलाइ यो समरमा * आइन् उलूपी किन ।
देख्दैछु म प्रसन्न खूब किन हो * यी नाग-कन्याकन ॥६६
मैले लड्न भनें, लड्यौ तिमि अरू * केही कुरा जान्दिनँ ।
देख्छु चिन्तित वीर ! सैनिक सबै * के हेतुले लौ भन ?
लागे भन्न ... बभ्रुवाहन, भई * त्यो प्रश्नले चिन्तित ।
यस्को कारण सोधिबक्सनुहवस् * सारा उलूपीसित ॥६७॥

सोधे अर्जुनले उलूपीसित नै * हे सुन्दरी ! लौ भन ।
नारी भैकन युद्धमा तिमिहरू * आयौ अहीले किन ?
सौताले कि त पुत्रले यदि कहीं * मैले नजानीकन ।
के हानी, अपराध के गरिदियौं * सारा बुझाई भन ॥६८
यस्तो प्रश्न सुनीसकेर पतिको * बोलिन् उलूपी सती ।
सौता वा सुतले तथा हजुरले * के गर्नुहुन्थ्यो खति ॥
गर्छन् आदर बभ्रुवाहन तथा * चित्राङ्गदाले पनी ।
विन्ती गर्दछु युद्धको समयमा * यो हेतु आएँ भनी ॥६९
गर्दछु म प्रणाम वीर ! पहिले * स्वीकार गर्नुहवस् ।
मेरो दोष भए कुनै बखतको * माफी मलाई दिनोस् ॥
पैल्हे भारत युद्धमा हजुरले * लड्ने शिखण्डीसित ।
मार्नु भो किन भीष्मलाइ शरले * आफ्नू चिताई हित ७०
पार्थ्यो जानु हजूरले नरकमा * हे नाथ ! त्यो पापले ।
मैले गर्नुपर्‍यो प्रयत्न अहिले * आएर त्यै हेतुले ॥
गङ्गाले जब नाथको छल परी * छोरो गिरेको सुनिन् ।
होला मृत्यु किरीटिको पनी छिटै * यो श्राप तिन्ले दिइन् ॥७१
गंगाका परि पाउमा जब गरें * मैले ठुलो चाकरी ।
लागिन् भन्न मलाइ क्वै दिन तिनी * खूशी भएका घरी ॥
मारे भीष्मजिलाइ श्री विजयले * जुन् चालले युद्धमा ।
गर्छन् धर्म त्यजी अनीति त्यसरी * कुन् वीरले लोकमा ॥७२
जस्ले भोग्छ कुकर्मको फल सबै * आफ्नू यही जन्ममा ।
त्यस्ले फेरि मरेर कष्ट सहनू * पर्दैन त्यो नर्कमा ॥
सोही कारण दण्ड पाउनु यही * हो मार्ग कल्याणको ।
मार्नू भीष्मजिलाइ व्यर्थ छलले * हो पाप श्रीपार्थको ॥७३॥

पथ्यौं भोग्नु मरेर दण्ड यमको * त्यै पापले नै तर ।
मैले श्राप दिएँ यही जुनिमहाँ * उद्धारको खातिर ॥
पक्का अर्जुन मर्दछन् समरमा * आघातले शस्त्रको ।
मर्दा प्राण बचाउनू तिमि गई * हे सुन्दरी ! पार्थको ॥७४

गङ्गाले यसरी बताउनुभयो * युक्ती मलाई जब ।
थालें गर्न विचार मिल्छ कसरी * मौका मलाई अब ॥
योभन्दा सजिलो म फेरि कहिले * पाउन्नँ मौका भनी ।
टारें श्राप हजूरको, दिनुहवस् * माफी दयालु बनी ॥७५

अर्जुनको पुनर्जीवन

उञ्छवृत्तिको उदाहरण

आफ्नू जीवनको विलक्षण कुरा * तिन्ले भनेको सुनी ।
लागे अर्जुन भन्न तारिफ गरी * निर्दोष छचौ भामिनी !
हे सौम्ये ! हयमेधको बखतमा * सारा तयारी गरी ।
साथै आउनु बभ्रुवाहन तिमी * चित्रांगदा सुन्दरी ॥७६॥

केही बेर बसौं गई महलमा * भन्दै थिए पुत्रले ।
दीक्षित छु अहिले म जान्न भनि त्यो * टारीदिए पार्थले ॥

पत्नीलाइ र पुत्रलाइ त्यसरी * राजी गराईकन ।
घोड़ाको पछि लाग्न फेरि अघि झैं * हिंड्दा भए अर्जुन ॥७७

अर्जुनद्वारा मगध र गान्धार आदिका राजाहरूको पराजय :—

घुम्दै अश्व पुगेपछी मगधको * माहिष्मती देशमा ।
पक्रेथे हयलाइ वीरहरुले * उत्साहका साथमा ॥
छोरा श्री सहदेवका नृप थिए * नाती जरासन्धका ।
सानैदेखि ति मेघसंधि नृपती * ज्ञाता थिए नीतिका ॥७८
आए लड्न भनी चढेर रथमा * शस्त्रास्त्र धेरै लिई ।
थाले गर्न प्रहार बाणहरु ती * बढ्दै अगाड़ी गई ॥
त्यो देखेर रिसाउदै लिइ धनू * गाण्डीव श्री पार्थले ।
तिन्का बाणहरू अनेक टुकरा * पारीदिए वेगले ॥७९॥
पारे घायल पार्थलाइ रणमा * तिन्ले रिसाई जब ।
काटे अर्जुनले ध्वजा, रथ, धनू * छत्रादि तिन्का सब ॥
रक्षा गर्न नरेशको जति-जति * सेना अघी सर्दथे ।
लागी बाणहरू तिखा विजयका * तत्काल ती मर्दथे ॥८०॥
आफ्ना सैन्य मरे भनेर नृपले * प्रत्यक्ष देखे जब ।
भन्दै एक गदा लिएर दगुरे * मार्छु तँलाई अब ॥
काटे भूपतिको गदा विजयले * छाड्नै नपाईकन ।
आफू शस्त्र विहीन देखि विरथी * लागे तिनी आत्तिन ॥८१॥
तिनलाई दिइ सान्त्वना विजयले * भन्दा भए भूपति !
सानै छौ अहिले वृथा किन लियौ * लड्ने तिमीले मति ?
माफी दिन्छु तिमी प्रसन्न मनले * फर्केर जाऊ घर ।
आऊ यज्ञ हुँदा लिएर सँगमा * संपत्तिरूपी कर ॥८२॥

बोले सादर मेघसन्धि नृपती * शिक्षा सुनी पार्थको ।
हुन्छु हाजिर यज्ञमा र अहिले * इच्छा पुग्यो युद्धको ॥
यस्तो विन्ति गरी परी चरणमा * लज्जित भई बेसरी ।
बन्धन् मुक्त गराइ अश्व, घरमा * जाँदा भए त्यो घरी ॥८३
त्याहाँबाट हिंडेर अश्व मखको * लाग्यो दिशा पश्चिम ।
जान्थे पार्थ पछी-पछी नरपते * मान्दै नमानी श्रम ।
नाघ्दै देशहरू अनेक पथका * पौंचेर द्वारावती ॥
पारेथे वशमा ति पञ्चनदका * साना ठुला भूपति ॥८४॥
भेटी श्री वसुदेवले विजयको * सम्मान गर्दा भए ।
आफै आइ ति उग्रसेन नृपले * धेरै बिदाई दिए ॥
त्याहाँबाट हिंडेर भूप, पथका * आफ्ना गराई सब ।
श्री गान्धार नरेशको नगरमा * घोड़ा पुगेथ्यो जब ॥८५॥
सम्झी दुर्गति बाबुको समरमा * साह्रै दुखाई मन ।
पक्रे अश्व रिसाउँदै शकुनिका * सत्पुत्र आईकन ॥
आज्ञा धर्म-कुमारको विजयले * सारा सुनाई भने ।
मैले देख्दिनँ वीर हो ! समरले * कल्याण हाम्रो हुने ॥८६
मेरा साथमहाँ लड़ी तिमीहरू * छौ व्यर्थमा मारिने ।
आओ यज्ञ हुँदा लिई कर, यही * बाटो छ रक्षा हुने ॥
सम्झाए यसरी सबै तरहले * ती भूपलाई तर ।
मानेनन् हितका कुरा बरु भए * ती लड्नमै तत्पर ॥८७॥
बर्साई शर बेसरी समरमा * राजा तथा सैन्यले ।
पारे घायल पार्थलाई रणमा * अत्यन्त उत्साहले ॥
तिन्को देखि घमण्ड क्रोधित भए * श्री पार्थ योद्धा जब ।
काटेथे शर जाल शत्रुदलको * बाँकी नराखी सब ॥८८॥

छाड़ी बाण अनेक बीरहरूको * संहार गर्दै गए ।
हाहाकार परेर सैनिकहरू * चौतर्फ भाग्दा भए ॥
भागे प्राण बचाउँदै मगधका * राजा डराई जब ।
माताले नृपकी सुनिन् जनहरू * आफ्ना मरेका सब ॥८९

मन्त्रीका संगमा पुगी विजयको * पैल्हे गरी पूजन ।
लागिन् भन्न लड़ाइँ थाम अब यो * संहार हे अर्जुन !
छोरो मूर्ख भएर बीरहरूको * व्यर्थै भयो दुर्गति ।
माफी देउ बचाइ प्राण घरमा * जाऊन् बचेका जति॥९०

तिन्को विन्ति सुनेर श्री विजयले * संग्राम थामीकन ।
गर्दै आदर औ कुरा हित हुने * तिन्को बुझाए मन ॥
हेर्दै श्री मगधेशको मुखतरफ् * भन्दा भए अर्जुन ।
दाजूको शुभ यज्ञका बखतमा * आऊ तिमी सज्जन ॥९१

आमालाई लिई प्रसन्न मनले * जाऊ अहिले घर ।
मामाका सुत हुन् भनीकन गरे * तिन्को निकै आदर ॥
यस्तो अर्ति सुनी गए सब फिरि * आनन्द मानीकन ।
लाग्यो अश्व जता उतैतिर हिंडे * मागी विदा अर्जुन ॥९२

अश्वमेधको समाप्तिः

राजन् ! त्यो हय हस्तिनापुरतरफ् * लाग्यो जसै फर्कन ।
त्यो संवाद सुनेर धर्म-सुतको * खूशी भएथ्यो मन ॥
ल्याए विप्रहरू निकै पर गई * गर्दै ठूलो स्वागत ।
सुन्दा अर्जुनका पराक्रमहरू * सारा भए हर्षित ॥९३॥

आएथ्यो अघिको सुनिश्चित जसै * त्यो चैत्रको पूर्णिमा ।
यज्ञारम्भ भयो युधिष्ठिरजिको * उत्साहका साथमा ॥

आए रत्न लिई जिते जति अघी * चौतर्फका भूपति ।
गर्थे स्वागत भीमसेन सबको * आनन्द मानी अति॥९४
राखे चित्र-विचित्र तोरण ध्वजा * चौतर्फ त्यो यज्ञमा ।
पारे सज्जित पञ्चपल्लवहरू * राखी सबै स्थानमा ॥
जम्मा छन् मणि-सम्ब रत्नहरूले * श्री सूर्य झैं टल्कने ।
छन् चारै तिर यज्ञपात्र सुनका * रत्नादिका झल्कने ॥९५
दिन्थे आहुति यज्ञमा द्विजहरू * आज्ञा हुँदा व्यासको ।
दिन्थे आहुति यज्ञमा द्विजहरू * आज्ञा हुँदा व्यासको ।
गर्थे पूजन विप्र औ ऋषि सुनी * द्यौता तथा पितृको ॥
ज्ञानी सज्जन गर्दथे बसि कहीं * चर्चा सबै शास्त्रको ॥९६
गर्थे गान सुकीर्ति धर्म-सुतको * सानन्द बन्दीजन ।
हुन्थे हर्षित सूत, भाट, नटले * पाएर धेरै धन ॥
पाए ब्राह्मणले मनग्य दछिना * बोक्नै नसक्ने गरी ।
दुःखी दीन, दरिद्र मानिस कुनै * देखिन्नथे त्यो घरी॥९७
आफै बज्न शुरू भए थरिथरी * बाजाहरू स्वर्गका ।
हेर्थे देवहरू बसेर नभमा * वर्षा गरी पुष्पका ॥
गर्थे नाच कतै सुसज्जित भई * वाराङ्गना सुन्दरी ।
मीठा खाद्य पदर्थ मानिस, कतै * खान्थे बसी वेसरी ॥९८
द्यौता, यक्ष, मनुष्य, राक्षस तथा * गन्धर्व, विद्याधर ।
हेर्थे कार्य सहर्ष श्रेष्ठ मखको * स्त्री, बाल, नारी, नर ॥
भन्थे व्यास मुनी जहाँ जति कुरा * त्यस्को गरी पालन ।
त्याई अश्व गराई स्नान विधिले * गर्दा भए पूजन ॥९९॥
काटी त्यो हयलाइ वेद विधिले * छाला निकालीकन ।
त्यस्मा द्रौपदि औ युधिष्ठिर बसी * गर्दा भए पूजन ॥

मासूको टुकरा गराइ द्विजले * हाल्दा भए आहुति ।
बोसो होमि सुँघे धुवाँ सकछले *आनन्द मानी अति ॥२००
पाँचै भाइ बसेर पूजन गरे * श्री कृष्णको सादर ।
बोले धर्म-कुमार आशिष दिनोस् * हे कृष्ण योगेश्वर !
नाना रत्न सुवर्ण आदि दछिना * श्री व्यासलाई दिए ।
कुन्तीलाइ सहर्ष व्यास मुनिले * त्यो दक्षिणा सुंपिए ॥१॥

पाएर भोजन मिठा कति खूब खान्थे ।
देखेर यज्ञ कति धन्य भनेर ठान्थे ॥
धेरै भएर दछिना कति लिन्नँ भन्थे ।
कोही लिए पनि अरूकन बाँड़िदिन्थे ॥२॥

ज्ञानी सज्जन विप्रलाई धनले * सन्तोष पारे जब ।
पारे पूर्ण सहर्ष कार्य मखको * बाँकी रहेको सब ॥
पाँचै भाइ भए प्रसन्न अवभृत् * यज्ञान्तको स्नानले ।
आशीर्वाद दिए प्रसन्न मनले * कल्याणको व्यासले ॥३॥
जो जो भूपहरू लिई कर त्यहाँ * पैह्ले पुगेका थिए ।
तिन्लाइ घर जान धर्म-सुतले * आफैं बिदाई दिए ॥
ज्ञानी ब्राह्मण यज्ञका अरु त्यहाँ * जो कार्यकर्त्ता थिए ।
आफ्आफ्नू लिई भाग सादर बिदा * मागी सबै फर्किए ॥४॥

श्री धर्मका तनयले मख पूर्ण पारे ।
आफ्ना सुबन्धु-वधको सब पाप टारे ॥
ती पाँच भाइहरुको, मख पूर्ण गर्नें ।
हाँस्थे मुसु-मुसु बसी, मुर दैत्य मार्नें ॥५॥

न्याउरी मुसोको आख्यान :—

हे राजन् ! हय मेध धर्म-सुतको * पूरा भरे राम्ररी ।
लाग्यो भन्न गरेर गर्जन कुनै * आई त्याँ न्याउरी ॥
ज्ञानी सज्जन श्रेष्ठ याजकहरू * मेरो कुरा सुन्नुहोस् ।
वर्ता दान, घमण्डले शुभ गती * पाइन्न जानीलिनोस् ॥६
मैले एक दरिद्र ब्राह्मणकहाँ * धेरै बिताएँ दिन ।
वृत्ती उञ्छ थियो र धर्म-पथको * गर्थे सदा पालन ॥
आए धर्म बनेर एक अतिथी * तिनको परीक्षा लिन ।
सातू खान दिई सहर्ष द्विजको * तिनले गरे पूजन ॥७॥

सातू दानको महिमा

धृतराष्ट्रले मृतकको श्राद्ध गर्न धन मागेको

सातू खाइ चुठे जसै अतिथिले * छीटा त्यसैको परी ।
बायाँ अंग भयो तुरुन्त सुनको * हेर्नू हवस् यो घरी ॥
दायाँ अंग पनी बनाउँ सुनकै * भन्ने गरी चिन्तन ।
आएँ धर्म-कुमारको मखमहाँ * दौड़ेर त्यै कारण ॥८॥
हज्जारौं ऋषिले र विप्रहरुले * मेरो चुठे देहमा ।
दायाँ अङ्ग भएन हेर सुनको * यस्तो ठुलो यज्ञमा ॥

गर्छन् दान सुवर्ण वस्त्र धन औ * रत्नादि जो लोकमा ।
त्यस्ले पुण्य हुँदैन हे नरपते ! * श्रद्धा नभै चित्तमा ॥९॥
श्रद्धा श्रेष्ठ भनेर क्षुद्र पशुले * निन्दा गरेको सुनी ।
लागे धर्मकुमार सोच्न, मनमा * अत्यन्त दुःखी बनी ॥
श्रद्धाहीन भन्यौ मलाइ तिमिले * कुन् कर्म देखीकन ।
दुःखी ब्राह्मणमा मदेखि बढि के * श्रद्धा थियो लौ भन ?१०
लाग्यो न्याउरी भन्न धर्म-सुतको * त्यो प्रश्नलाई सुनी ।
राजन् चार थिए जहान द्विजका * स्त्री, पुत्रकी ब्राह्मणी ॥
खान्थे ब्राह्मण कन्द-मूल वनका * खोजेर ल्याईकन ।
राख्ने जीवन क्यै थिएन घरमा * सम्पत्ति वा साधन ॥११॥
पाएनन् फल-मूल केहि वनमा * लाग्यो खडेरी जब ।
खाने वस्तु नपाइ पाँच दिन तो * भोकै बसेथे सब ॥
ल्याए जो द्विजले मिला अलिकती * खोजेर छैटौं दिन ।
बाँडे चार जना मिलेर खुशिले * सातू बनाईकन ॥१२॥
सातू खान नपाइ एक अतिथि * आइपुगे ब्राह्मण ।
राखी आसनमा गरे खुशि हुँदै * संमान ओर पूजन ॥
केही बेर गरी कुरा कुशलको * सन्तुष्ट पारीकन ।
आफ्नू भाग जती लगीकन गरे * सातू सबै अर्पण ॥१३॥
सातू खाइ सबै भने अतिथिले * हाँसेर हे ब्राह्मण !
हुन्थें तृप्त अलीकती अरु भए * ल्याऊ छिटो गैकन ॥
लागे गर्न विचार बात घरका * मालीक चिन्ता परी ।
पारूँ तृप्त म पाहुनाकन दिई * खाने कुरा हे हरि ॥१४॥
स्वामीको बुझि भाव आइ नगिचै * भन्दी भइन् ब्राह्मणी ।
मेरो भाग पनी दिनोस् हजुरले * यो सातू खाउन् तिनी ॥

पत्नीको सुनि बात साहस ठुलो * देखी भने—भामिनी !
बोल्यौ योग्य कुरा तथापि कसरी * मानौं म हे मानिनी !॥१५
पक्षी कीट पतंग भृङ्ग पशुले * कर्तव्य जानीकन ।
हे सौम्ये ! सुत-पत्निको जतनले * गर्छन् सदा पालन ॥
भोकी छ्यौ दिन पाँचकी तिमि पनी * देखेर यस्तो स्थिति ।
तिम्रो भाग दिने लगेर कसरी * मैले बताऊ सति ! ॥१६
भद्रे, संतति, भोग औ सुख दिने * अर्द्धाङ्गिनीका पनी ।
हेला गर्दछ जो मरी नरकमा * बस्नेछ कीरा बनी ॥
पत्नीको बुझि भाव आदर सदा * गर्दैन जो मानिस ।
त्यस्लाई सुख-शांति हुन्न कहिले * नाशिन्छ सारा यश॥१७
लागिन् भन्न सती बुझाइ पतिले * शिक्षा दिएको सुनी ।
साह्रै दुर्बल भोकले शरिर यो * देख्छु हजुर्को पनि ॥
गर्छौं प्राप्त समान हामी दुइले * राम्रो नराम्रो फल ।
एक्लै खान बसेर सातु अहिले * पुग्दै मेरो बल ॥१८॥
स्वामीले सुख भोग आदर गरी * स्त्रीलाइ दिन्छन् सदा ।
दिन्छन् आशिष देव पितृहरूले * सन्तान पैदा हुँदा ॥
ब्रह्मन् ! दान, सुकर्म धर्म ब्रत औ * पूजा र तीर्थाटन ।
स्वामीदेखि ठुलो कुरा अरु कुनै * हुन्नन् सती स्त्रीकन॥१९॥
मान्नूपर्दछ देवता र पति नै * स्त्रीले त्यसै कारण ।
मेरो भाग दिनोस् प्रसन्न मनले * खाउन् गुणी ब्राह्मण ॥
राजन् ! नीति र धर्म-युक्त हितको * सल्लाह स्त्रीको सुनी ।
तिन्को भाग दिए सहर्ष द्विजले * खानू हवस् यो भनी ॥२०
सातू खाइसको भने अतिथिले * खाईसकें यो तर ।
ल्याऊ थप्न अरू भए अलिकति * क्यै तृप्तिको खातिर ॥

यस्तो बात सुनेर फेरि घरका * स्वामी भए चिन्तित ।
छोराले बुझि भाव सादर भने * आफ्ना पिताजीसित ॥२१
इच्छा पूर्ण गराउनोस् अतिथिको * यो भाग मेरो दिई ।
यो सल्लाह सुनेर योग्य, सुतको * बोले ति दुःखी भई ॥
भोका छौ दिन पाँचका, म अघिझैं* देख्छु अझ बालक ।
खान्छन् बालक पाँचपल्ट दिनमा* मागेर पाएतक ॥२२॥
छाला-हाड़ छ देहमा, हुन गयौ * झन् भोकले दुर्बल ।
मीठो अन्न नपाई खान तनमा * बढ्दैन तिम्रो बल ॥
इच्छा छैन मलाइ बाँच्न दिनहूँ* यो कष्ट खप्तै अब ।
तिम्रो मृत्यु भयो भने त ठहरें * जाहान हुन्छन् सब॥२३
बढ्ला देश र सन्तती पछि तिमी * बाँचीरहे हे सुत !
होलान् पितृ खुशी कहाँ तिमीविना * को गर्छ हाम्रो हित ॥
भोको राखि सुपुत्रलाइ यसरी * मैले अधर्मी बनी ।
तिम्रो भाग दिने बताउ कसरी * हो धर्म ठूलो भनी ॥२४
बाबूले द्विजलाइ सातु दिनको * इच्छा गरेनन् जब ।
लागे भन्न सुपुत्रले हित कुरा * जाने बुझेका सब ॥
सेवा गर्नु सदा पिता-जननिको * कर्तव्य हो पुत्रको ।
त्यो गर्दैन भने सुपुत्र भवमा * त्यसलाइ भन्ने छ को२५
आत्मा हो सुत भन्दछन् ऋषि-मुनी* षट् शास्त्र औ वेदले ।
आत्माले खुशिले भनेपछि दिनोस् * यो सातु आनन्दले ॥
छोराको सुनी तर्क चित्त द्विजको * राम्रो बुझ्थ्यो जब ।
सातू त्यो पनि पाहुनाकन दिए * बाँकी नराखी सब ॥२६॥
लागे भन्न—पुगेन फेरि अतिथी * त्यो सातु खाँदा पनी ।
थाले गर्न विचार फेरि घरका * मालीक दुःखी बनी ॥

तिन्को कष्ट बुझी बुहारि विनती * गर्दी मइन् सादर ।
मेरो सातु दिनूहवस् अतिथिको * तृप्ती हुनाखातिर ॥२७॥
तिन्को बात सुनेर वृद्ध ससुरा * बोले विचारीकन ।
दुब्ली छौ अति, धर्म-कर्म व्रतको * गर्दा सबै पालन ॥
तिम्रो छैन उमेर भोक यसरी * संकष्ट खप्ने तर ।
गर्छ्यौ दुःख सहेर काम घरको * राखी सफा सुग्घर ॥२८॥
हाम्रो दुःखमहाँ दुखी र सुखमा * हुन्छ्यौ सुखी सादर ।
तिम्रो चाकरिले जहान घरका * सन्तुष्ट छौं यो घरी ॥
भोकी राखि तिमी सुशील गुणकी * खानी बुहारीकन ।
त्यागौं धर्म लिएर सातु कसरी * मैले तिमी नै भन ॥२९॥
यस्तो अर्ति सुनी सकी श्वसुरको * बोलिन् बुहारी सती ।
हुन्छन् व्यक्ति सुखी सदैव मनमा * सन्तोष माने जती ।
मैले ता गुरुका गुरू हजुरको * गर्नू सदा चाकरी ।
हो कर्तव्य र धर्म स्वर्ग-सुखको * भागी हुनेछु मरी ॥३०॥
सेवाले घरका जहानहरुको * कल्याण मेरो हुने ।
छोराले दिइ नाथकै सुख दिने * सन्तान हुन् पाइने ॥
ती सन्तान बढेर पिण्ड जलले * सन्तोष पार्छन् जब ।
दिन्छन् आशिष देव पितृहरुले * कल्याण गर्नें तब ॥३१॥
पाएकी छु हजूरबाट घरमा * सम्मान मैले जति ।
त्यो देखेर मलाइ हुन्न मनमा * संकष्ट हे सद्मति !
सोही कारणले प्रसन्न मनले * सन्तोष मानीकन ।
मेरो भाग लिएर सातु द्विजमा * गर्नू हवस् अर्पण ॥३२॥
यस्तो बात सुनेर आशिष दिई * धेरै बुहारीकन ।
तिन्को भाग दिए प्रसन्न मनले * खाउन् भनी ब्राह्मण ॥

देखे ब्राह्मणको जसै अतिथिले * सत्कर्म त्यो अद्भुत ।
श्रद्धा प्रेम बुझेर उत्तम, भने * तिनको चिताई हित ॥३३
ब्रह्मन् ! धर्म म हूँ बनेर अतिथी * आएँ परीक्षा लिन ।
तिम्रो यो शुभकर्म देखि अहिले * खुशी छ मेरो मन ॥
श्रद्धायुक्त र धर्मपूर्वक गऱ्यौ * जो दान यो स्थानमा ।
त्यस्को वर्णन गर्दछन् सुरहरू * आनन्दले स्वर्गमा ॥३४॥
भोको मानिसको रहन्न कहिले * सत्कर्म, बुद्धि स्थिर ।
त्यस्ले गर्छ अनर्थ पाप दिनहूँ * केही नमानी डर ॥
वेला संकटको उपस्थित थियो * साह्रै नराम्रो तर ।
सातू खान दिई विशुद्ध मनले * मेरो गऱ्यौ आदर ॥३५॥
तिम्रा निम्ति खुला छ द्वार अहिले * त्यै धर्मले स्वर्गको ।
गर्दैछन् जयकार देवगणले * वर्षा गरी पुष्पको ॥
गर्दा दान ति रन्तिदेव नृपले * श्रद्धा पुऱ्याई जल ।
पाए बस्न गएर स्वर्गपुरिमा * कीर्ति फिंजी उज्वल ॥३६
गर्छन् दान अनेक यज्ञहरुको * सानन्द आयोजन ।
अन्यायी धनले हुँदैन जनको * कल्याण हे ब्राह्मण !
श्रद्धायुक्त सहर्ष दान तिमि झैं * सातू गरे तापनी ।
गर्ला त्यो सुखभोग स्वर्गपुरिको * द्यौतासरीको बनी ॥३७॥
ब्रह्मन् ! केवल पत्र, पुष्प, फलले * दीक्षा लिई यज्ञको ।
बर्साए जब श्री अगस्त्य ऋषिले * शेखी हरी इन्द्रको ॥
आफैं इन्द्र बने अगस्त्य तपको * ठूलो हुनाले बल ।
डुल्दैछन् अझ ती तिनै भुवनमा * कीर्ति फिंजी उज्वल ॥३८
सोही कारण दान, धर्म मखमा * श्रद्धा छ राम्रो भने ।
त्यस्ले कष्ट हुनेछ नाश जनको * मर्नै तथा जन्मने ॥

श्रद्धाहीन भई सहर्ष बटुली * अन्यायद्वारा धन ।
गर्छन् दान घमण्ड-युक्त मखको * जो व्यक्ति आयोजन ॥३९
पाउन्नन् शुभ कर्मको जन कुनै * राम्रो नराम्रो फल ।
सोही कारण जान्नुपर्छ जनले * श्रद्धा ठुलो केवल ॥
दिन्थे ब्राह्मणलाइ अति अतिथी * यस्ता अनेकौं थरी ।
आयो एक विमान स्वर्गपुरिको * वर्लेर सोही घरी ॥४०॥
चारै व्यक्ति बसे तिनै अतिथिले * आज्ञा दिएको सुनी ।
लागे डुल्न पुगेर स्वर्गपुरिमा * ती चार द्यौता बनी ॥
बाँड़ेको धन बेसरी थरि-थरी * देखें सबै राम्ररी ।
गर्नू भो तर यज्ञ धर्म-सुतले * को भन्छ श्रद्धा गरी ॥४१
अन्तर्धान भएर धर्म सहसा * पाल्नूभएथ्यो जब ।
दायाँ अङ्ग सुवर्णको गरुँ भनी * आएँ दगुर्दै तब ॥
यो आक्षेप गरी विलीन भइ त्यो * जाँदो भयो न्याउरी ।
फर्कें छक्क परेर दर्शकहरू * जो जो थिए त्यो घरी ॥४२
श्री जन्मेजयले भने मुनि ! यहाँ * शंका मलाई भयो ।
भन्ने धर्म-कुमारलाइ त्यसरी * त्यो न्याउरी को थियो ?
वैशम्पायनले भने—नरपते ! * सुन्नूहवस् कारण ।
पौंचेथे जमदग्निको कुटिमहाँ * श्रीधर्म कोही दिन ॥४३॥
राखे दूध दुहेर एक बलियो * तिनले सफा पात्रमा ।
पारे दूषित दूध क्रोध रूपले * श्री धर्मले व्यर्थमा ॥
त्यो जाने जमदग्निले तर तिनी * क्रोधित् भएनन् जब ।
मागेथे डरि धर्मले 'मुनि ! क्षमा * गर्नोस् मलाई अब' ॥४४
गर्छु श्राद्ध भनेर दूध त्यसरी * राखे जोगाईकन ।
त्यसका मालिक पितृ नै हुन गए * हे धर्म ! त्यै कारण ॥

जाऊ माग्न क्षमा उनैसित तिमी * यस्तो भनेथे जब ।
जन्मे आप परे पितृहरुको * ती न्याउरी भै तब ॥४५
सोधे विन्ति गरेर आप कसरी * हट्ने छ मेरो भनी ।
'गर्नेछन् हयमेध धर्मसुतले * श्रद्धा पुन्याई अनि ॥
जानेछौ तिमि हेर्नलाइ मख त्यो * टाक्तै नडोके पनी ।
हुन्छौ मोक्ष गरेर धर्म-सुतको * निन्दा मपाइँ बनी ॥४६
ओही हेतु विलीन त्यो घरि भए * श्री धर्म वा न्याउरी ।
जस्ले सुन्दछ यो विशुद्ध मनले * आख्यान श्रद्धा गरी ॥
त्यसले यो भव-सिन्धु गोखुरसरी * नाघेर पारी तरी ।
भोग्ला सौख्य यहाँ मरेपछि उहाँ * कल्याण गर्नन् हरि ॥४७॥

अश्वमेधपर्व समाप्तम् शुभम्

महाभारत आश्रमवासपर्व

प्रारम्भः

धृतराष्ट्रको वन गमन —

श्री जन्मेजयले सुध्याउनुभयो * श्रद्धा गरी राम्ररी ।
मेरा पूर्वज पाण्डुका तनयले * त्यो यज्ञ पूरा गरी ॥
गर्थे भाइहरू लिएर कसरी * साम्राज्यको शासन ।
अन्धा श्री धृतराष्ट्रको पनि कती * सम्मान गर्थे मन ॥१॥
गान्धारी र अरू बुहारिहरुको * हुन्थ्यो कती आदर ?
हुन्थ्यो के शुभकर्म त्यो महलमा * कल्याणको खातिर ?
वैशम्पायनले भने—मख सकी * त्यो राज्य पाए पनी ।
मान्थे श्री धृतराष्ट्रजीकन सबै * राजा यिनै हुन् भनी ॥२॥
पैह्लेदेखि बढ़ी सबै विषयमा * सम्मान पाए जब ।
अन्धा दम्पतिले भुले समरमा * छोरा मरेका सब ॥
दासी-पुत्र युयुत्सु सञ्जय तथा * पाँचै जना पाण्डव ।
जे भन्थे धृतराष्ट्रले विदुरजी * त्यो पूर्ण पार्थे सब ॥३॥
कैदीको अपराध माफ दिनु वा * बक्सीस बाँड़ी दिनु ।
अर्काको उपकार औ अतिथिको * इच्छा पुऱ्याई दिनु ॥
गर्नु दान, सुकर्म पितृ-सुरको * श्राद्धादि औ पूजन ।
चाहिन्थ्यो धृतराष्ट्रजीकन जती * जुन् काम गर्ने धन ॥४॥
दिन्थे धर्म-कुमारले धन कुनै * बाधा नपारीकन ।
खुशी श्री धृतराष्ट्रको हुन गयो * त्यो भक्ति देखी मन ॥
आफ्नै पुत्रसमान स्नेह सबको * सानन्द गर्थे तिनो ।
गर्थिन् स्नेह वधूहरू सकलको * गान्धार-पुत्री पनि ॥५॥

आनन्दै सित पन्ध्र वर्षतकका * तिन्का बितेथे दिन ।
पैह्लै झैं धृतराष्ट्र भूपति बनी * गर्दा त्यहाँ शासन ॥
पैह्ले जो धृतराष्ट्रले विदुरको * शिक्षा नमानीकन ।
छोरोको वशमा परीकन लिए * जुन द्यूतद्वारा धन ॥६॥
आफ्नै सन्तति झैं सहर्ष अहिले * ती स्नेह गर्थें जति ।
भन्थे भीम गरी विरोध धन यी * बाँड्छन् वृथामा कति ॥
झूटो प्रेम गरी सबैकन यिनी * झुक्याउँदैछन् तर ।
सम्झी दुर्गतिमा सहायक हुने * को मान्छ यिन्को भर ॥७॥
एकान्तस्थलमा वृकोदरजिले * यस्तो भने तापनी ।
सुन्नेले धृतराष्ट्रजीसित भने * बाझुन् रिसाई भनी ॥
दोषारोपण त्यो वृकोदरजिले * व्यर्थै गरेको सुनी ।
दुःखी भूप भए अनादर गरे * मेरो असाध्यै भनी ॥८॥

धृतराष्ट्रको वन गमन

व्यासजीले मरेका सबैलाई भेट गराउनू

डाकी विप्र सुमित्र भृत्य र हितू * आफ्ना सबै बान्धव ।
दासी पुत्रवधू चरीपरि बसे * पाँचै जना पाण्डव ॥

बोले श्री धृतराष्ट्र दुःखित भई * सुन्नोस् सबै सज्जन ।
मेरै कारण बन्धु बान्धव मरे * संग्राममा गैकन ॥९॥
शिक्षा द्रोण र भीष्म औ विदुरको * श्री व्यासको कृष्णको ।
छोरो दुष्ट हुँदा अनादर गर्ने * मैले गुणी व्यक्तिको ॥
सोही कारणले मरे समरमा * मेरा सबै बान्धव ।
आफ्नो त्यो अपराध भुल्न नसकी * सम्झीरहन्छु सब ॥१०॥
वानप्रस्थ लिनू चतुर्थ वयमा * भन्छन् सबै शास्त्रले ।
त्यसको पालन गर्दछु तप गरी * क्यै काल आनन्दले ॥
प्रायश्चित्त म गर्छु पापहरुको * तत्काल यो युक्तिले ।
जान्छु जङ्गलमा बिदा दिनुहवस् * हे बन्धुहो ! प्रेमले ॥११॥
गर्छन् शासन श्री युधिष्ठिरजिले * साम्राज्यको राम्ररी ।
तिन्को मद्दत गर्नुपर्छ सबले * मेरो गरे झैं गरी ॥
जुन् दुष्कर्म गऱ्यो सुयोधन ठुलो * पापी दुरात्मा हुँदा ।
त्यो संझेर अशान्ति बढ्छ मनमा * रोईरहन्छु सदा ॥१२॥
त्यस्लाई र मलाइ विज्ञ जनले * राखी दया चित्तमा ।
बिर्सी त्यो अपराध घोर अघिको * गर्नोस् सबैले क्षमा ॥
सारालाइ बुझाइ यो किसिमले * राजी गराईकन ।
बोले धर्म-कुमारजीकन गरी * सानन्द सम्बोधन ॥१३
कुन्ती-नन्दन, वीर, धीर, सुमते ! * कल्याण तिम्रो हवस् ।
गर्दा पालन लोक, धर्म सबको * तिम्रो सुकीर्ति बढोस ॥
हे बाबू ! तिमिले सबै तरहले * हाम्रो गरी चाकरी ।
राजी पारिलियौ, खुशा पनि भयौं * हामी दुबै बेसरी ॥१४॥
जुन् पापीहरुले बिइज्जत ठुलो * श्री द्रौपदीको गरे ।
छुआमा छलले मिलेर जसरी * सम्पत्ति तिम्रो हरे ॥

मेरा दुर्मति वीर पुत्र सय ती * त्यै पापले नै मरे ।
लडदा क्षत्रिय धर्मले समरमा * संसार पारी तरे ॥१५॥
तिन्का निम्ति विषाद छैन मनमा * चिन्ता मलाई अब ।
मैले दान सुकर्म बेसरि गरें * तिम्रो कृपाले सब ॥
आफ्नू अन्त्य सपार्न भूप वनमा * बस्छन् तपस्या गरी ।
हे बाबू ! कुलको हुँदा चलन यो * माग्छु बिदा यो घरी॥१६
सो जानेर बिदा दिनू उचित हो * ऐह्ले तिमीले पनी ।
जान्छौं हामि दुवै प्रसन्न मनले * कर्तव्य हो यो भनी ॥
इच्छा श्री धृतराष्ट्रले भनिसके * आफ्नू सभामा जब ।
कोही बोल्न सकेन हेरी मुखमा * आश्चर्य मान्थे सब ॥१७
केही बेर गरी विचार मनमा * साह्रै सकस्मा परी ।
लागे धर्मकुमार भन्न सबले * सुन्ने र बुझ्ने गरी ॥
आफ्नै उत्तम यो बसी महलमा * दुःखी हजुरैं हुनु ।
सामग्री सुखका र भोजन लुगा * सम्पूर्ण त्यागी दिनु ॥१८
यस्तो कष्ट सहेपछी हजुरले * मैले गरे शासन ।
होला जो अपकीर्ति लोकभरिमा * मेरो विनाकारण ॥
त्याग्छु राज्य बरु म त्यो सहन ता* आँटे पनि सक्तिनँ ।
बाबूलाइ पुऱ्याइ कष्ट, कसरी * राखूँ म यो जीवन ॥१९॥
आफ्नू पुत्र युयुत्सुलाइ अथवा * इच्छा छ लौ जसूकन ।
यो साम्राज्य दिनोसम जान्छुवनमा* सन्तोष मानीकन ॥
श्री दुर्योधन, भीष्म, कर्ण, शकुनी* श्री द्रोण आचार्यको ।
केही दोष थिएन जे जति हुनू * प्रारब्धले नै भयो ॥२०॥
मर्थे नत्र अजेय वीर कसरी * संग्राममा ती सब ।
तिन्का निम्ति हजूर चिंतित हुनू * व्यर्थै म ठान्छु अब ॥

आफ्नू क्षत्रिय-धर्म पालन गरी * जो जो मरे युद्धमा ।
गर्दैछन् सुख भोग इच्छित सबै * आनन्दले स्वर्गमा ॥२१
टारी मानिसले कुनै तरहले * टर्दैन दैवी - गति ।
यस्मा गर्नु विषाद विज्ञ जनले * हो मूर्खता भूपति ॥
श्री दुर्योधनले अनीति पहिले * जस्तो गरेथे जति ।
त्यस्को क्रोध, विषाद केहि मनमा * मान्दीनँ मैले रती ॥२२
राजा हौन, हजूरको हुकुममा * चल्ने म हूँ सेवक ।
आज्ञा पालन गर्दछु म खुशिले * हे शत्रु—संहारक !
पैह्नी यो मृगचर्म भोजन त्यजी * सुत्नू हुँदा भूमिमा ।
गान्धारी र हजूरले सहनुभो * संकष्ट जो व्यर्थमा ॥२३
त्यस्ले दुःख ठुलो दिँदैछ मनमा * मेरो नराम्रो गरी ।
जाने जङ्गलमा बिदा दिन कहाँ * सक्छु म लौ यो घरी ॥
इच्छा गर्छु हजूरलाइ सुख होस् * भन्ने म बर्ता जति ।
आफ्ना निम्ति मलाइ हुन्न सुखको * इच्छा त्यती भूपति ॥२४
केही प्रेम दया भए हजुरको * हामीहरूका प्रति ।
बस्नोस् राज्य चलाइ फेरि अघि झैं * आनन्द मानी अति ॥
मान्नूहुन्न हजूरले यदि भने * भन्छु प्रतिज्ञा गरी ।
जानेछु त्यजि राज्य वैभव सबै * यो तापले नै मरी ॥२५॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्म-सुतको * देखी नराम्रो स्थिति ।
तिन्को चित्त बुझाउँ के गरि भनी * चिंतित भए भूपति ॥
केही बेर गरी विचार मनमा * आफ्नू, गरे निश्चय ।
गर्छन् व्यासजिले निवारण छिटै * यिन्को सबै संशय ॥२६
राजा श्री धृतराष्ट्र धर्मसुतको * चिन्ता हटाऊ भनी ।
लागे भन्न बुझाइ बात हितको * कल्याण गर्ने पनी ॥

हे बाबू ! व्यवहारका जति कुरा * भन्छौ सबै सत्य हुन् ।
मौकामा जति बोल्नुपर्छ तिमि भैं *त्यो बोल्न जान्ने छ कुन् २७
पाएँ भोग्न अनेक स्वर्गसरिको * आनन्द मैले सब ।
जाने जङ्गलमा बिदा दिइ तिमी * इच्छा पुऱ्याऊ अब ॥
जे गर्दा हित हुन्छ हामिहरूको * कल्याण जुन कार्यले ।
त्यस्को निर्णय गर्नुपर्छ तिमिले * सद्बुद्धिले युक्तिले ॥२८॥
शिक्षा धर्म-कुमारलाइ दिइ यो * श्री व्यास ज्ञानीसित ।
बोले श्री धृतराष्ट्र ढोगि पदमा * हे लोकका पूजित ॥
राखी स्नेह ममा गरेर करुणा * हाम्रो चितलाई हित ।
शिक्षा धर्म-कुमारलाइ दिनुहोस् * हे नाथ ! राम्रोसित ॥२९
तिन्को विन्ति सुनेर व्यास मुनिले * क्यै बेर सोचीकन ।
भन्छन् हे नरपाल ! शान्त मनले * जे भन्दछु त्यो सुन ॥
ऐले श्री धृतराष्ट्रको वनमहाँ * जाने इरादा छ जो ।
चिंता शोक त्यजी बिदा गरिदिनू * नै श्रेष्ठ कर्तव्य हो॥३०॥
राजा वृद्ध भए गुणी, सुतहरू * संग्राममा मारिए ।
त्यागी भोजन, पुत्रशोक परि झन् * भूपाल गल्दै गए ॥
मौका देउ तिमी गरुन् तप गई * आनन्दले दम्पति ।
त्यागे देह भने कठोर तपले * बिग्रन्न यिन्को गति ॥३१
बस्नेछन् जबसम्म यो महलमा * अन्धा दुवै दम्पति ।
सम्झन्छन् दिन-रात पुत्र रणमा * आफ्ना मरेका जति ॥
त्यो सङ्कष्ट कठोर खप्न नसकी * मर्नन् अकस्मात् जब ।
भन्नेछन् तिमिलाइ लोकहरूले * अन्याय गर्नें तब ॥३२॥
शिक्षा व्यासजिको सदा हित तथा * कल्याण गर्नें सुनी ।
जोरी हात भने युधिष्ठिरजिले * हे व्यास ! ज्ञानी, मुनी !

हाम्रा बाबू गुरु र रक्षक तथा * कल्याण गर्नें हुँदा ।
मेरो झन् हित गर्नुहुन्छ मनले * औ देहले सर्वदा ॥३३॥
आज्ञा नाघ्न हजूरको म अहिले * आँटे पनी सक्तिनँ ।
यस्तो व्यासजिलाइ उत्तर दिईं * क्यै बेर सोचीकन ॥
हेरी श्री धृतराष्ट्रतर्फ तिनले * बिन्ती गरे सादर ।
जे इच्छा छ हजूरको म अहिले * गर्छु सबै हाजिर ॥३४॥
जैह्ले सम्म सवारि हुन्न वनमा * सानन्द तैह्ले तक ।
गर्नूपर्दछ खान-पान अघि झैं * हे राष्ट्रका नायक ॥
यस्तो विन्ति गरी सबै चिज त्यहीं * ल्याएर आफू बसी ।
ख्वाए श्री धृतराष्ट्रलाइ र भए * धर्मांश केही खुशी ॥३५॥

भीमको विरोध भए पनि धृतराष्ट्रलाइ दान गर्न धन दिनु :—

हे राजन् ! धृतराष्ट्रलाइ त्यसरी * राजी गराईकन ।
थाले पाण्डव गर्न फेरि अघिझैं * साम्राज्यको शासन ॥
डाकी श्री धृतराष्ट्रले विदुरको * सम्पत्तिको खातिर ।
भेजे धर्मकुमारको महलमा * गर्दै ठुलो आदर ॥३६॥
लागे भन्न गएर श्री विदुरजी * हे बीर हो ! पाण्डव !
भन्थे भूपतिले मलाइ रणमा * जो जो मरे बान्धव ॥
तिनूको श्राद्ध म गर्दछु वनमहाँ * जाने अगाड़ी अब ।
देओ भाइहरू मिलेर खुशिले * जो चाहिने वैभव ॥३७॥
चारै भाइ खुशी भए विदुरले * बिन्ती गरेको सुनी ।
बोले भीम रिसाउँदै 'किन दिने * सम्पत्ति मागे भनी ॥'
जस्को निम्ति भयो कदापि नहुनू * पर्नें महाभारत ।
जस्को दुर्मतिले सबै तरहले * हाम्रो लियो इज्जत ॥३८॥

त्यस्कोश्राद्ध निमित्त व्यर्थ छ दिनु * हामीहरूले धन ।
जस्को गर्नु उचित् छ हामिहरू नै * गर्छौं विचारीकन ॥
देखी क्रोधित भीमलाइ त्यसरी * बोल्दा भए अर्जुन ।
दाज्यू शान्त हुनोस् रिसाउनुभयो * ऐल्हे वृथामा किन ॥३९॥
हाम्रा मान्य,बुढा पितासदृश छन् * दुःखी दुवै दम्पति ।
तिन्लाइ दिनुपर्छ हामिहरूले * मागे जति सम्पति ॥
जस्को कीर्ति थियो ठुलो नरपति * संसारका जो थिए ।
जस्का पुत्र अनेक बान्धवहरू * संग्राममा मारिए ॥४०॥
पर्थ्यो जोसित माग्न कोहि दिनमा* हामीहरूले धन ।
माग्दैछन् धन आज हामिसित नै * शङ्का नमानीकन ॥
उल्टो दैवगती विचित्र बलियो * साम्ने छ हेर्नू हवस् ।
अन्धा दम्पतिलाइ सम्पति दिई * कीर्ति फिंजाईलिनोस् ॥४१
योग्यायोग्य कुनै विचार नगरी * माता-पिता मान्यको ।
आज्ञा पालन गर्नु शास्त्र-मत औ * हो धर्म सत्पुत्रको ॥
मान्दैनन् हितका कुरा वखतमा * जुन् मूर्ख सन्तानले ।
छोरा हैन भनी रुनू पनि वृथा * ठान्छ म संसारले ॥४२॥
भीमार्जुन् दुइलाइ धर्मसुतले * रोकेर सोही घरी ।
गर्दै आदर भन्नुभो विदुरजी * -लाई कुरा राम्ररी ॥
हे काका ! धृतराष्ट्रलाइ दिनुहोस्* मागे जति वैभव ।
उन्का निम्ति सदा खुला छ ढुकुटी* लेकें र मैले कब ॥४३॥
गर्नू बात वृथा छ हे विदुरजी ! * यो तुच्छ सम्पत्तिको ।
मागे अर्पण गर्दछु चरणमा * आनन्दले देह यो ॥
राजालाइ नभन्नुहोस् हजुरले * जो जो भने भीमले ।
तारुन् पुत्र र बन्धुलाइ नृपले * सत्कर्म वा श्राद्धले ॥४४

आज्ञा धर्मकुमारको विदुरले * त्यस्तो सुनेथे जब ।
चाहिन्थ्यो जति जे त्यही धन झिकी* तैयार पारे सब ॥
राजालाइ गएर श्री विदुरले * बिन्ती चढाईदिए ।
आशीर्वाद दिएर धर्म-सुतको * तारीफ गर्दा भए ॥४५॥
थाले श्राद्ध सहर्ष केहि दिनमा * आयो जसै पूर्णिमा ।
औंसीसम्म गरी रहे विधिसहित् * उत्साहका साथमा ॥
गाई रत्न सुवर्ण, अन्न, धनले * सन्तुष्ट पारीकन ।
ज्ञानी ब्राह्मणको प्रसन्न मनले * गर्दा भए पूजन ॥४६॥
दुःखी दीन, दरिद्र, पंगुहरु जो * आफ्ना थिए देशमा ।
बाँड़े ती सबलाई अन्न कपड़ा * आनन्दका साथमा ॥
आफ्नू श्राद्ध र पत्निको पनि गरी * बाँड़े प्रशस्तै धन ।
सारा बन्धु र पितृको पनि तिरे * ती भूपतिले ऋण ॥४७॥

धृतराष्ट्र, विदुर आदिको बनगमन :-

इच्छा पूर्ण गरे अनेक धनको * दानादिले श्राद्धमा ।
आएथ्यो दिन क्यै वितेपछि जसै * त्यो कातिकी पूर्णिमा ॥
गान्धारी धृतराष्ट्रले त्यजि लुगा * पैह्री लिए वल्कल ।
गर्थे भोजन राजसी चिज त्यजी * ती दूध, मेवा, फल ॥४८
राखी हात दुवै गुणी विदुर औ * कुन्तीजिका काँधमा ।
निस्के बाहिर दम्पती महलको * आनन्दका साथमा ॥
वानप्रस्थ लिएर दीक्षित भई * निस्के जसै भूपति ।
माने दुःख असाध्य पाण्डुसुतले * देखेर तिन्को गति ॥४९
रानीहेरू रुँदै हिंडे पछि पछी * ती पाँच भाई पनी ।
निस्केथे पुरवासि सज्जन रुँदै * जान्छौं सँगैमा भनी ॥

चिन्ता बढ्न गएर धर्मसुत झन् * विक्षिप्त जस्ता भए ।
तिन्को देखि अधैर्यता विजयले * पक्की सुविस्ता दिए ॥५०
जान्थे जङ्गलतर्फ दम्पति दुवै * बढ्दै अगाड़ी जति ।
पाँचै भाइ तथा प्रजा पनि रुँदै * जान्थे पछाड़ी उति ॥
आएका सबलाइ दुःखित हुँदै * जाने जसै भूपले ।
लागे भन्न बुझाइ वीरहरू हो * के हुन्छ यो शोकले ॥५१
आत्मा नित्य छ देह यो क्षणिक हो * मर्ने तथा जन्मने ।
इच्छाले फलको तरिन्न, सुख नै * हो स्वर्गको पाइने ॥
गर्नूपर्छ विचार विज्ञ जनले * त्यै हेतु कल्याणको ।
कस्का निम्ति दुखी हुनू छ यसरी * हो नाशिने देह यो ॥५२
शिक्षा यै रितका दिए अरु पनि * ती भूपतीले जब ।
फर्के चित्त बुझाइ मानिसहरू * जो जो गएथे सब ॥
कुन्तीलाइ बुझाइ धर्मसुतले * बिन्ती गरे सादर ।
आमाले किन जानुपर्छ वनमा * फर्केर जाऊँ घर ॥५३॥
जुन् सम्चार अघी पठाउनुभयो * श्री कृष्णका साथमा ।
आज्ञा पाइ हजूरको अघि सऱ्यौं * हामीहरू युद्धमा ॥
सारा भूपहरू मरे हजुरको * त्यै एक आदेशले ।
ऐल्हे जान हुनूभयो वनमहाँ * तैयार कुन् धर्मले ॥५४॥
हाम्रो स्नेह भए अलीकति पनी * जे भन्दछु सुन्नुहोस् ।
आफ्नी पुत्रवधू लिएर घरमा * आनन्दले फर्कनोस् ॥
यस्तो विन्ति सुनेर धर्मसुतको * कुन्ती भइन् चिन्तित ।
लागिन् भन्न बुझाइ बात हितको * तिन्लाइ राम्रोसित ॥५५
हे बाबू ! सहदेवको तिमि सदा * रक्षा गरे राम्ररी ।
मैले मौन हुँदा गए समरमा * श्री कर्ण योद्धा मरी ॥

मेरो दोष ठुलो, विचार नगरी * श्राद्धादि गर्दा पनी ।
सम्झीराख्नु सदैव कर्ण बलवान् * दाजू थिए ती भनी ॥५६
गर्नू नीति र धर्मपूर्वक सदा * साम्राज्यको शासन ।
राख्नूपर्दछ भूपले सब प्रजा * राजी गराईकन ॥
शिक्षा यी रितका दिईकन हिंड़िन् * कुन्ती अगाड़ी जब ।
लागे फर्कन दुःख मानि घरमा * श्री द्रौपदी, पाण्डव ॥५७
पक्री बाहु युयुत्सु औ कृपजिको * रोएर भूपालले ।
रक्षा गर्नु भनेर धर्मसुतको * जिम्मा दिए प्रेमले ॥
गान्धारी धृतराष्ट्र औ विदुरजी * कुन्ती तथा सञ्जय ।
थाले जङ्गलतर्फ बढ्न सहसा * पाँचै जना निर्भय ॥५८॥
पाँचै भाइ र द्रौपदी महलमा * फर्केर आए यता ।
योटा वृक्षमनी बसे निशिमहाँ * पाँचै जना ती उता ॥
गङ्गाको तटमा बसे तिनिहरू * सानन्द दोस्रो दिन ।
सिध्याईकन स्नान-दान, फल क्यै * गर्दा भए भोजन ॥५९॥
चारै वर्ण भई उपस्थित गरे * सम्मान ती पाँचको ।
त्याहाँबाट बिदा भईकन लिए * बाटो कुरुक्षेत्रको ॥
भेटी विज्ञ मुनी शतायु नृपले * गर्दा भए सादर ।
दीक्षा ती ऋषिले दिए खुशि हुँदै * कल्याणको खातिर ॥६०॥
सेवा श्री धृतराष्ट्रको बसि त्यहाँ * चारै जना गर्दथे ।
चर्चाले परमार्थको नृपतिको * चिन्ता सबै हर्दथे ॥
काटेथे दिन एक वर्ष जतिको * सोही कुटीमा अनि ।
सुम्पे सञ्जयलाइ श्री विदुरले * गर्नू सुरक्षा भनी ६१॥
आफू लीन भए कठोर तपमा * एकान्तको स्थानमा ।
गर्थे चिन्तन ती लगाइ खुशिले * आत्मा परब्रह्ममा ॥

आई नारद व्यास आदि मुनिले * भूपाललाई पनी ।
दिन्थे अर्तिहरू सदा हित हुने * कर्तव्य हो यो भनी ॥६२

पाण्डवहरू धृतराष्ट्रलाई भेट्न जानु, विदुर युधिष्ठिरमा लीन हुनु :—

फर्कीनन् जननी भनेर घरमा * दुःखी थिए पाण्डव ।
चिन्तामैं दुइ वर्षका दिनहरू * तिनका बितेथे सब ॥
कुन्तीको गुणगान खिन्न मनले * गर्थे बसी क्ये दिन ।
इच्छा धर्मकुमारको हुन गयो * गर्ने गई दर्शन ॥६३
रानी भाइहरू सबैसँग भने * आफ्नू इरादा जब ।
साथै जान भनेर तत्पर भए * जो जो थिए ती सब ॥
इच्छा ती सबको बुझेर नृपले * श्री भीमलाई भने ।
चाँड़ो पार तयार जान वनमा * सर्जाम जो चाहिने ॥६४॥
दाजूको सुनि त्यो हुकुम् खुशि हुँदै * मानीस डाकीकन ।
पारे झट्ट तयार अश्व, रथ औ * पाल्की तथा वाहन ॥
सुम्पे भार युयुत्सुलाइ नृपले * प्रासादको राज्यको ।
राखे योग्य अनेक सेवकहरू * छानेर विश्वासको ॥६५॥
रानी भाइहरू तथा अरु पनी * जो जो थिए बान्धव ।
दर्जा माफिकले बसे रथ तथा * डोलीहरूमा सब ॥
पढ्थे ब्राह्मण वेद-मन्त्र नृपको * कल्याणका खातिर ।
निस्के स्त्री पहिले गुणी द्विजहरू * दर्बारको बाहिर ॥६६॥
पाँचै भाइ र द्रौपदी अरु सबै * तिन्का पछी निस्किए ।
सारा व्यक्ति खुशी भएर त्यसरी * बढ्दै अगाड़ी गए ॥
पारी त्यो पुरलाइ शून्यसरिको * साना र ठूला पनी ।
लाखौं पैदल फौज त्यस्पछि हिंडे * जान्छौं सँगैमा भनी॥६७

हात्ती, अश्व सवार पैदल रथी * हिंड्दा भयो शब्द जो ।
त्यस्ले भूमि भएर कंपित स्वयं * चारै दिशा हल्लियो ॥
नाघ्दै ग्राम अनेक जङ्गलहरू * उत्साहका साथमा ।
केही कष्ट नमानि फौज नृपको * पौंच्यो कुरुक्षेत्रमा ॥६८॥
गङ्गा-स्नान गरे कठोर पथको * सारा हरायो श्रम ।
देखे श्री धृतराष्ट्रको अलि परै * भूपालले आश्रम ॥
रानी भाइहरू लिई अलि वरै * त्यो फौज राखीकन ।
पौंचे आश्रममा प्रसन्न मनले * गर्छु भनी दर्शन ॥६९॥
देखे दम्पतिलाइ धर्मसुतले * साम्ने बसेका जब ।
ढोगी नाम बताउँदै चरणमा * खूशी भएथे सब ॥
बोलीले सबको चिह्नीकन दिए * आशीष भूपालले ।
कुन्तीलाइ गरे प्रणाम पदमा * पस्तेर ती पाँचले ॥७०॥
गान्धारी अति वृद्ध, श्रीविदुरजी * सत्पात्र श्री सञ्जय ।
ढोगेथे सबलाइ पाण्डुसुतले * हे भूप ! जन्मेजय ॥
सिध्याईकन ढोग भेट त्यसरी * आनन्दका साथमा ।
घेरा लागि बसे वरीपरि सबै * भूपालका पासमा ॥७१॥
बाहूले तनमा मुसारि मनमा * आनन्द मानीकन ।
सोधे श्री धृतराष्ट्रले-कुशल के * कस्तो छ बाबू ! भन ?
रानी बान्धव औ दिदी र बहिनी * भाई हितैषी गुरु ।
मन्त्रीवर्ग, प्रजा र आश्रित गुणी * विप्रादि जो छन् अरु ॥७२
साराको पहिले सुनाउ अहिले * कस्तो छ तिन्को स्थिति ।
गर्छु मङ्गल कामना कुशलको * तिन्को म हे भूपति ! ॥
तिम्रो शासनमा प्रजा, द्विजहरू * छन् रुष्ट वा हर्षित ।
लिन्छौ की बलले तिमी कर-तिरो * अन्यायले इच्छित ॥७३

तिम्रो कीर्ति अकीर्ति के छ अहिले * साम्राज्यको शासन ।
गर्दैछौ अघि झैं ? नयाँ चलन क्यै * थाल्यौ कि बाबू ! भन !
आयौ भेट्न भनी तिमीहरू यहाँ * ऐह्ले त्यसै कारण ।
सोधें शासनको कुरा अरु पनी * कर्तव्य ठानीकन ॥७४॥
तिम्रो मङ्गल होस् भनीकन गरें * मैले निकै गन्थन ।
मेरो प्रश्न सुनेर दुःख मनमा * लाग्यो कि बाबू ! भन ?
यो आज्ञा धृतराष्ट्रको सुनिसकी * अत्यन्त खुशी भई ।
लागे धर्म-कुमार भन्न नृपको * पाऊ दुवै पक्रिई ॥७५॥
हे पितृव्य ! प्रतापले हजुरको * शिक्षा र आशीषले ।
हाम्रो मंगल हुन्छ औ कुशल छौं * भूपालकै पुण्यले ॥
गर्दैछौं सब काम-काज अघि झैं * सम्राज्यको शासन ।
गर्छौं पितृ र देवता अतिथिको * सत्पात्रको पूजन ॥७६॥
राजी छन् अघि झैं प्रजाहरु तिरो * मागिन्न बर्ता कर ।
निन्दा छैन, सुपुण्यले हजुरको * कीर्ति छ चारै तिर ॥
मान्छौं दुःख वियोगको त्यजि यहाँ* पाल्नू हुँदा त्यो घरी ।
आयौं कष्ट ठुलो नखप्न सकि त्यो * भेट्ने इरादा गरी ॥७७॥
रोकी इन्द्रिय चित्त राखि वशमा * गर्दा तपस्या यहाँ ।
शान्ती प्राप्त भयो कि शेष छ अझै* भूपालको मन् महाँ ॥
माताले रहि साथमा हजुरको * सेवा तथा चाकरी ।
गर्नू हुन्छ कि हुन्न तत्पर रही * भन्नूहवस् यो घरी ॥७८॥
गान्धारी जननी मरे सुतहरू * सम्पूर्ण मेरा भनी ।
मान्दैछ डर बक्सिइन्छ कि भनी * क्यै श्राप दुःखी बनी ॥
सेवा संजयले तथा विदुरले * गर्छन् हजुरको जति ।
तिन्को सद्गुणलाइ संझि मनमा * हुन्छु म लज्जित् अति७९

हुन्थ्यो बात यता उता विदुरजी * बोल्दै नबोलीकन ।
त्याहाँबाट हिंडेर धर्मसुतले * तिन्लाइ फर्काउन ॥
काका हूँ म उही युधिष्ठिर भनी * जान्थे लखेट्ते जति ।
बौलाहासरि बेसरी विदुरजी * भाग्थे दगुर्दै उति ॥८०॥
केही दूर पुगेर ठिङ्ग उभिए * ती वृक्षको फेदमा ।
पौंची धर्म-कुमारले विदुरको * पक्रे दुवै पाउमा ॥
बोलेनन् मुखले तथा नयनले * हेरी रहे त्यो घरी ।
आफ्ना इन्द्रिय प्राण योगबलले * तानी सबै बेसरी ॥८१॥
राखे धर्मकुमारको शरिरमा * एकत्व पारी जब ।
तिन्को तेज बढेर दोबर भयो * त्यो तेज मिल्दा सब ॥
शक्तीहीन भई गिऱ्यो विदुरको * त्यो देह मुर्दा बनी ।
दुःखी धर्म-कुमार तत्पर भए * अन्त्येष्टि गर्छु भनी ॥८२॥
संन्यासी र गुणी थिए विदुरजी * तिम्रै स्वरूपी जब ।
गर्नू दाह हुँदैन जाउ घरमा * भूपाल ! फर्की अब ॥
यस्तो त्यै स्थलमा युधिष्ठिरजिले * आकाशवाणी सुनी ।
पौंचे आश्रममा भने सब कुरा * यस्तो भयो लौ भनी॥८३
त्यो वेला धृतराष्ट्रका वरिपरी * जो जो बसेका थिए ।
त्यस्तो मृत्यु सुनेर श्री विदुरको * आश्चर्य मान्दा भए ॥
केही बेर गरे बिषाद सबले * सम्झेर तिन्को गुण ।
खाई क्यै फल-मूल मात्र ती गए * विश्राम गर्नाकन ॥८४॥
गङ्गा स्नान र देव पूजन गरे * तिनले विहानै गई ।
गाई, अन्न, सुवर्ण, वस्त्र सबले * सत्पात्रलाई दिई ॥
फर्के आश्रममा प्रसन्न मनले * हेर्दै अनेकौं स्थल ।
शोभा जंगलको, अनेक कुटिको * हेर्दा भए निर्मल ॥८५॥

गर्थे श्री धृतराष्ट्रजीसित बसी * चर्चा सधैं ज्ञानको ।
सुन्थे ती उपदेश आदर गरी * ज्ञानी र सत्पात्रको ॥
बस्ता जंगलमा पनी मन सदा * खूशी सबैको थियो ।
मैल्ला एक त्यहीं सहर्ष सबको * थाहै नपाई बित्यो ॥८६॥

व्यासजीको शिक्षा :—

राजाले गइ बस्नु जंगलमहाँ * हो विघ्नकर्ता भनी ।
आए व्यास बुझाउनाकन त्यहीं * आफै दयालु बनी ॥
राखी आसनमा गरे नृपतिले * श्री व्यासको पूजन ।
शिक्षा सुन्न सबै वरीपरि बसे * तत्काल आईकन ॥८७॥
इच्छा ती सबको बुझेर मनको * श्री व्यासजीले भने ।
गर्दैछौ धृतराष्ट्र ! के तप तिमी * कल्याण आफ्नो हुने ॥
गान्धारीसुत जो मरे समरमा * तिनूलाइ सम्झीकन ।
हुन्छिन् दुःखित वा प्रसन्न मनले * बस्छिन् मलाई भन ? ॥८८॥
ऐल्हे पुत्रवधू तथा अरु पनी * जो छन् यहाँ साथमा ।
गर्दा हुन् निजधर्म पालन सदा * तिनले रही सत्यमा ॥
त्यागी क्रोध नगर्नु लोभ जनले * वरत्व बिर्सी दिनू ।
गर्दैनन् यदि धर्म पालन भने * हो व्यर्थ नै जन्मनू ॥८९
जस्तै व्याप्त रहन्छ हे नरपते ! * आकाश त्रैलोक्यमा ।
त्यस्तै व्याप्त छ धर्म जान्नु जनले * प्रत्येकको चित्तमा ॥
पापी छैन तथा दुराग्रह पनी * गर्दैन कैह्ले भने ।
त्यस्ले केवल देख्छ धर्मपथले * उद्धार आफ्नो हुने ॥९०
जो हुन् धर्म तिनै बनी विदुरजी * पैदा भएका थिए ।
तिनूकै रूप हुँदा युधिष्ठिरजिको * यो देहमा लिनू भए ॥

जन्मेका तिनि हुन्न मराट पहिले * माण्डव्यको श्रापले ।
गर्थे ती उपकार मात्र जनको * सम्पत्तिले देहले ॥९१॥
बाटो हो सबको त्यही, पृथिविमा * जन्मे जति मर्दछन् ।
जस्ले पालन गर्छ धर्मपथको * पारी तिनै तर्दछन् ॥
आएँ गर्न भनेर हे नरपते ! * कल्याण तिम्रो अब ।
जे इच्छा मनमा छ त्यो भन तिमी * पूरा म गर्छु सब ॥९२॥
मेरो हेर ठुलो पराक्रम यहाँ * आए जतो सज्जन ।
केही देख्न र सुन्नको मन भए * शङ्का नमानी भन ॥
शिक्षा श्री धृतराष्ट्रले हित हुने * श्री व्यासजीको सुनी ।
लागे भण्न झुकी दुवै चरणमा * गर्नोस् दया हे मुनि॥९३॥
पाई दर्शन नाथका चरणको * कल्याण मेरो भयो ।
सारा पाप छुटेर ताप मनको * हे नाथ ! ऐल्हे गयो ।
त्यो दुर्योधन दुष्टको कुमतिले * जो जो मरे युद्धमा ।
साराको गति के भयो भनि ठुलो * चिन्ता छ यो चित्तमा॥९४
सम्झन्दा सबको विनाश रणमा * सन्ताप बढ्ने हुँदा ।
त्यस्को यत्न भए बताउनुहवस् * राखी ममाथी दया ॥
गान्धारी पतिको र व्यास मुनिको * संवाद त्यस्तो सुनी ।
लागिन् भन्न मलाइ छैन मनमा * सन्ताप केही पनी ॥९५॥
राजाले गरि शोक पुत्रहरुको * त्याग्नू हुँदा भोजन ।
निद्रा, पीर, अशान्ति घोर तपले * गल्दोछ यिन्नको तन ॥
राजालाइ उपाय के छ मनमा * शान्ती सुखिस्ता हुने !
सोही गर्नुपर्‍यो हितू हजुर झैं * हाम्रो छ को हे मुने ! ९६
कुन्तीले पनि व्यासजीसँग रुँदै * बिन्ती गरिन् सादर ।
शान्ती प्राप्त हुँदैन ताप मनमा * के हेतु योगेश्वर !

सम्झन्छु अघि कर्णलाइ जलमा * फालीदिएको जब ।
मेरो पाप हुनेछ नाश कसरी * दुष्कर्मको त्यो अब ॥९७
इच्छा छैन मलाइ भोग सुखको * माग्दीनँ केही पनि ।
त्यस्को मुक्ति हुने उपाय छ भने * आज्ञा हवस् हे मुनि !
रानी पुत्रवधूहरू सब मिली * श्री व्यासलाई भने ।
शिक्षा बक्सनुहोस् प्रभो ! हजुरले * कल्याण हाम्रो हुने ॥९८
जस्का पुत्र, पती र बान्धवहरू * संग्राममा मारिए ।
भेट्ने तीसँग एकपल्ट सबले * इच्छा जनाई लिए ॥
साह्रै आर्त भई रुँदै सकलले * विन्ती गरेको सुनी ।
लागे भन्न बुझाइ व्यास मुनिले * नीती दयालु बनी ॥९९॥
जस्का पुत्र-पती र भूपति जती * गर्दै लडाईं मरे ।
तिनका निम्ति वृथा छ चिंतित हुनू * संसार पारी तरे ॥
देखिन्छन् जति यी प्रपञ्च भवमा * सम्पूर्ण हुन् अस्थिर ।
गर्नै मंगल लोकको हित छ त्यो * सद्धर्म यौटा स्थिर ॥१००
द्यौता, दानव, यक्ष, राक्षस तथा * गन्धर्व विद्याधर ।
साराको लिइ अंश जन्मन गए * भूपाल पृथ्वीभर ॥
आफाफ्नो मिलि अंशमा सकल ती * संग्रामद्वारा मरे ।
चिन्ता गर्नु वृथा छ आफ्नु सबले * उद्धार आफैं गरे १॥
मान्दैछौ पति पुत्र ती नरकमा * छन् की भनी जो भय ।
आजै हुन्छ तिमीहरू सकलको * निर्मूल त्यो संशय ॥
गंगा का तटमा प्रसन्न मनले * जाओ अहील सब ।
गर्नू स्नान र दान पुण्य सबले * आनन्दमानी, तब ॥२॥
डाक्नेछु म पुगेर योग बलले * तिम्रा सबै बान्धव ।
गर्नू भेट स्वयं तिमीहरु अनी * जानेछ शंका सब ॥

आज्ञा व्यासजिको सुनीकन सबै * गंगा किनार्मा गए।
संध्याकाल भएपछी जलमहाँ * श्रीव्यासजी देखिए ॥३॥
तिनले ध्यान गरेर योग बलले * आँखा जसै चिम्लिए।
मर्नें भारत युद्धमा जति थिए * सारा त्यहीं देखिए॥
रानी, पुत्रवधू तथा अरु त्यहाँ * जो जो गएका थिए।
आफ्ना बान्धवलाइ देखि सबले * आश्चर्य मान्दा भए ॥४॥

पाण्डव र कौरव को युद्धमा मारिएका सबैसित भेट :

राजन् ! भारत युद्धमा अघि भयो * संहार जुन् वीरको।
आए श्रेष्ठ विमानमा बसि त्यहाँ * आह्वानमा व्यासको॥
पानीभित्र अनेक सैन्यहरुको * पैल्हे भयो खल्बल।
थाले त्यैं जलबाट निस्कन लिई * सम्पूर्ण आफ्ना दल ॥५॥
श्री दुर्योधन निष्किए सय जना * भाई र छोरा लिई।
थाले निस्कन भीष्म, द्रोण अघिकै * मानीस जस्ता भई॥
धृष्टद्युम्न, विराट, कर्ण, शकुनी * श्री द्रौपदीका सुत।
निस्के श्री भगदत्त, लक्ष्मण हुँदै * अत्यन्त उत्साहित ॥६॥
दुःशासन्, वृषसेन, श्री शल तथा * भूरिश्रवा भूपति।
निस्क्यो राक्षस त्यो घटोत्कच लिई * सेना मरेका जति॥
जस्ता छत्र ध्वजा थिए जति थरी * शस्त्रास्त्र संग्राममा।
वस्त्राभूषणले सुसज्जित सबै * आए त्यही रूपमा ॥७॥
गान्धारीकन दिव्य-ज्ञान दिनुभा * पैल्हे मुनी व्यासले।
पाएथे अनि दिव्य दृष्टि सहसा * ती अन्ध भूपालले॥
लागे हेर्न सहर्ष पुत्रहरूको * शोभा दुवै दम्पति।
हेर्थे ठक्क परेर योगबल त्यो * त्याहाँ गएका जति ॥८॥

आई सुन्दर अप्सरागण तथा * गन्धर्व विद्याधर ।
राखे उज्ज्वल दीप पालहरूमा * तत्काल चारैतिर ॥
आफाफ्ना पति-पुत्रका सँग बसे * आएर त्यै पालमा ॥
ईर्ष्या क्रोध त्यजी परस्पर मिले * आनन्दका साथमा ॥९॥
भेटे कौरव वीर पाण्डवहरू * वैरत्व त्यागीकन ॥
भेटे दुःख वियोगको र सबको * खूशी भएथ्यो मन ॥
योद्धा श्रीअभिमन्युका सँग मिलिन् * श्री उत्तरा सुन्दरी ।
पाँचोटा सुत देखि हर्षित भइन् * श्रीद्रौपदी त्यो घरी ॥१०॥
राजाका विधवा अरू पनि सबै * रानीहरू जो थिए ।
आफाफ्ना पति पुत्रका सँग मिली * अत्यन्त खूशी भए ॥
कुन्तीको अनि कर्णको मिलनले * सन्ताप सारा गयो ।
राजन् ! स्वर्गसमान सुन्दर सबै * त्यो रातमा देखियो ॥११
ईर्ष्या क्रोध त्यजेर त्यो मिलनमै * रात्री बितेथ्यो जब ।
प्रातःकाल हुँदा विलीन भइ ती * जाँदा भएथे सब ॥
त्यो देखेर भयो सबैकन ठूलो * आश्चर्य हे भूपति ! ॥
सारा ती विधवाहरूसित घने * श्री व्यासले हे सती !१२
जो जो छौ पतिलोकमा तन त्यजी * जाने खुशीले सब ।
शंका त्याग गरी प्रवेश गर, यी * भागीरथीमा अब ॥
त्यो आज्ञा सुनि व्यासको ति विधवा * सम्पूर्ण खूशी भए ।
हाम्फाली जलमा तुरुन्त सबले * त्यो देह त्यागीदिए ॥१३
पाए दिव्य स्वरूप योगबलले * श्री व्यासजीको जब ।
आयो श्रेष्ठ विमान स्वर्गपुरिको * जाँदा भए ती सब ॥
पाई बस्न सहर्ष देवगण झैं * तिन्को हरायो दुख ।
पाए भोग्न अनेक लोकहरूको * धेरै थरीको सुख ॥१४॥

गान्धारी, धृतराष्ट्र पाण्डुसुतको * राजी गराई मन ।
जानुभो मुनि व्यास आश्रममहाँ * तत्काल फर्कीकन ॥
पत्नी शेष वधू र पाण्डवहरू * सारा लिई साथमा ।
लागे श्री धृतराष्ट्र फेरि कुटिमा * आएर सत्संगमा ॥१५॥

धृतराष्ट्र आदि डढेलोमा परी मरेको सुन्दा सुर्ता गर्नु :—

आएथे रणमा मरे जति सबै * भूपाल भन्ने सुनी ।
श्री जन्मेजयले भने—हुन गयो * शंका मलाई मुनि !
आए भूपहरू मरेर कसरी * फर्केर त्यो स्थानमा ।
तिनको दर्शन फेरि संभव भयो * कुन् हेतु त्यै रूपमा ?१६
वैशम्पायनले भने जनहरू * जुन कर्म गर्छन् जति ।
त्यस्को भोग नभोगि सुक्ख कहिले* पाइन्न हे भूपति !
जीवात्माकन मिल्छ, जो थरि-थरी * देहादि औ आकृति ।
त्यस्ले भोग्छ सुकर्मका फलहरू * आफ्ना गरेका जति ॥१७
जस्ले गर्छ सुकर्म भोगफलको * इच्छा नराखीकन ।
त्यस्लाई सुख-दुःख हुन्न, भवमा * आउन्न त्यो सज्जन ॥
शंका भूपतिको निवारण गरे * धेरै सुशिक्षा दिई ।
रोकेथे नृपले कथा अघि जहाँ * थाले त्यही सम्झिई । १८
गर्थे चाकरि भूपको सँग बसी * आनन्दले पाण्डव ।
सेवाले धृतराष्ट्र हर्षित भई * आशीष दिन्थे तब ॥
लागे भन्न बुझाइ एक दिन ती * आज्ञा मुनी व्यासको ।
गर्नू पर्दछ योग्य शासन सदा * भूपालले राज्यको ॥१९॥
बस्ता जङ्गलमा तिमीहरु, उता * मौका विचारीकन ।
गर्नन् साहस शत्रुले थरि-थरी * साम्राज्य खोसी लिन ॥

सोही कारणले सहर्ष घरमा * फर्केर जाओ अब ।
दिन्छु आशिष औ बिदा, गरिरहुन्* कल्याण श्रीमाधव ॥२०॥
गान्धारी अनि कुन्तीले पनि बिदा* आँसू बगाई दिए ।
वाणी रुद्ध भएर धर्म-सुत क्यै * बोल्ने नसक्ने भए ॥
राजन् ! तीन परिक्रमा गरि रुँदै * ढोगी दुवै पाउमा ।
पाँचै भाई हिंड़े नबोल्न सकि क्यै* गाँठो परी चित्तमा ॥२१
फर्कें धर्म-कुमारका सँग अघी * जो जो गएका थिए ।
चाँडै नै सब हस्तिनापुरमहाँ * सानन्द पुग्दा भए ॥
संझन्दै जननी र अन्ध नृपती * गान्धार कन्याकन ।
गर्थें चित्त दुखाइ पाण्डवहरू * साम्राज्यको शासन॥२२॥
आए भेट्न भनेर नारद मुनी * सानन्द कोही दिन ।
सोधे भूपतिले गरेर मुनिको * पाद्यार्घले पूजन ॥
गान्धारी धृतराष्ट्रको र जननी * कुन्ती सतीको पनी ।
केही जान्न सकीनँ हालत मुने ! * यस्तो छ तिनको भनी२३
बोले नारद, व्यग्रचित्र नृपले * बिन्ती गरेको सुनी ।
भन्थे सञ्जयले मलाइ कुटिमा * भेटेर दुःखी बनी ॥
आयौ भेट गरी तिमीहरु सबै * फर्केर याहाँ जब ।
लागेछन् तप गर्न भोजन कुटी * त्यागी भएको सब ॥२४
गान्धारी पतिका रहेर सँगमा * पानी पिई केवल ।
गर्दा संयमले कठोर तप ती * साह्रै थिइन् दुर्बल ॥
कुन्तीले फल-मूल, पातहरुको * गर्दै रही भोजन ।
आधा दम्पतिको गरिन् संग बसी * सेवा खुशी भैकन ॥२५॥
मैन्हा सात बित्यो कठोर तपमै * तीनै जनाको जब ।
राजाका मुखबाट अग्नि सहसा * निस्केछ बल्दो तब ॥

आगो सोहि उड़ी ठुलो वनभरी * लाग्यो डढेलो अनि ।
त्यस्मा पर्न गई मरे नरपति * रानी र कुन्ती पनि ॥२६
देखे संजयले उपस्थित हुँदा * तीनै जनाको गति ।
बद्रीमा तप गर्न खातिर गए * सन्ताप मानी अति ॥
त्यो संचार सुनेर पाण्डवहरू * अत्यन्त दुःखी भए ।
थाल्ले गर्न विलाप जो महलमा * तिन्का हितैषी थिए ॥२७
फैलेथ्यो बिजुलीसमान पुरमा * सम्चार त्यो दुःखको ।
रोएथे पुरवासि सद्गुणहरू * सम्झेर भूपालको ॥
ज्ञानी नारदलाइ धर्म-सुतले * रोएर बिन्ती गरे ।
हाम्रो जीवनमै डढेर वनमा * बाबु र आमा गरे ॥२८॥
जस्को राज्य सुकीर्ति, पुत्र सय औ *सम्पत्ति, सेना भई ।
मर्नु आज पऱ्यो अनाथहरू झैं * त्यो घोर वन्मा गई ॥
हात्ती साठि सहस्र केवल थिए * जुन भूपको गेहमा ।
तिन्को मृत्यु सुनी, परें म अहिले* आश्चर्य औ दुःखमा॥२९
जस्को चाकरि गर्दथे रुजु रही * केटी सुसारे यहाँ ।
रानी भूतलकी पतीसित मरिन् * हामी छँदै वन्महाँ ॥
जस्का पाँच सुपुत्र वीरहरू छौं * दिक्पाल झैं हे मुनि !
हाम्रो जीवनमै डढीकन मरिन् * हा दैव ! कुन्ती पनि ३०
बाँच्नू दुर्गति भूपको सुनि पऱ्यो * हामीहरूले जब ।
व्यर्थै हुन् पुरुषार्थ, राज्य सुख यो * धिक्कार ठान्छु अब ॥
मर्नू बाँच्नु छ दैवको अधिनमा * भन्ने विचारीकन ।
मिथ्या वैभवको घमण्ड जनले * गर्छन् वृथामा किन ?३१

यस्तो तर्क सुनेर धर्म-सुतको * राम्रो दिई उत्तर ।
तिन्को चित्त बुझाइ नारद मुनी * पाल्नूभएथ्यो घर ॥
मानी दुःख असाध्य, ब्राह्मणहरू * डाकेर श्रद्धा गरी ।
अन्त्येष्टी धृतराष्ट्को गरिदिए * भूपालले राम्ररी ॥३२॥
गर्दा स्नान र पिण्डदान नृपका * निम्ती सबै तीर्थमा ।
राजन् ! कुन्ति र अन्य दम्पति गए* त्यो पुण्यले स्वर्गमा ॥
थाले पाण्डव वीर गर्न अघि झैं * साम्राज्यको शासन ।
जस्ले सुन्दछ यो कथा, दुख कुनै * भोग्दैन त्यो सज्जन ३३

महाभारत आश्रमवासपर्व समाप्त

महाभारत मुशलपर्व

प्रारम्भः

यदुवंशको नाश हुनेछ भन्ने श्राप :--

वैशम्पायनले भने खुशि भई * हे भूप जन्मेजय !
गर्थे पाण्डव राज्य योग्य रितले * यो पृथ्विको निर्भय ॥
तिन्को छत्तिस वर्ष का दिनहरू * आनन्दमा नै बित्यो ।
रैती खुशि थिए सबै तिर ठुलो * सत्कीर्ति बढ्दै थियो ॥१
'धेरै भूप मरेर भार हलुको * केहो भयो भूमिको ।
सारा पूर्ण भए मनोरथहरू * ती पाण्डुका पुत्रको ॥
मेरो काम यहाँ समस्त सकियो * वैकुण्ठ जान्छु अब ॥
बढ्दो अन्धक वृष्णिवंश कसरी * मर्छन् सबै यादव' ॥२॥
यस्तो गर्नुभयो विचार मनमा * श्री कृष्णजीले जब ।
पौंचे खेल्न शिकार यादवहरू * वन्मा तुरुन्तै सब ॥
विश्वामित्र, वशिष्ठ, नारद तथा * श्री कण्व ज्ञानी मुनि ।
गर्थे जुन् वनमा बसी तप त्यहीं * पौंचे सबै ती पनी ॥३॥
उल्टो दैवगती विचित्र छ भनी * ख्यालै नराखीकन ।
इच्छा यादवको भएछ मुनिको * व्यर्थै परीक्षा लिन ॥
बेह्री वस्त्र तुल्याई गर्भिणी सरी * श्री साम्बको पेटमा ।
वस्त्राभूषणले सुसज्जित गरे * तत्काल स्त्रीरूपमा ॥४॥
दुर्वासा ऋषिको अघिल्तिर लगी * हाँसेर टट्टा गरी ।
लागे सोध्न सबै मिलेर-अहिले * दुःखी छ यो सुन्दरी ॥

गर्छे आश अवश्य यो उदरमा * छोरो छ मेरो भनी ।
हे सर्वज्ञ ! बताउनोस् हजुरले * के पाउँछे गर्भिणी ? ॥५
मिथ्या बात र दुष्ट भाव सबको * जाने र त्यस्तो छल ।
बोल्ले श्राप दिएर यो मुशल नै * जन्माउला केवल ॥
हेला सज्जनको गरेर यसरी * सोधेपछी लौ सुन ।
होला यादव वंश त्यै मुशलले * संहार भन्ने गुन ॥ ६ ॥
देखी क्रोध, सुनेर श्राप मुनिको * मानेर ठूलो डर ।
हेरे वस्त्र फुकाइ झट्ट सबले * ल्याएर केही वर ॥
निस्क्यो एक फलामको मुशल नै* तिन्को अगाड़ी जब ।
सल्लाहा गरि उग्रसेन नृपको * आए सभामा सब ॥७॥
यस्तो श्राप पऱ्यो भनी मुशलत्यो* तत्काल राखी दिए ।
यस्तो हाल सुनी सभासद तथा * राजा पनी आत्तिए ॥
लागे सोधन उपाय सज्जन बुढा * जो जो थिए तोसित ।
के गर्दा कसरी हुनेछ जन हो ! * कल्याण, हाम्रो हित ॥८॥
त्यो आज्ञा सुनि उग्रसेन नृपको * जो वृद्ध ज्ञानी थिए ।
सल्लाहा सबले गरेर पहिले * बिन्ती चढाई लिए ॥
राजन्! घोट्न लगाइ यो मुशलको* धूलो बनाई लिनू ।
त्यो धूलो बटुली ठुलो उदधिमा * चाँड़ो बगाई दिनू ॥९॥
आज्ञा सज्जनको सुनी मुशल त्यो * घोटे सकेको जति ।
टुक्रा शेष रह्यो लगी जलधिमा * फाली दिए, भूपति !
इच्छाले हरिको निलेछ जलमा * टुक्रा कुनै मत्स्यले ॥
माझीले त्यही मत्स्य पक्रि घरमा * ल्याएछ उत्साहले॥१०॥
व्याधा एक जरा छिमेकि नजिकै * त्यस्को बसेको थियो ।
केही द्रव्य लिएर मत्स्य खुशिले * त्यसलाई बेची दियो ॥

काट्यो मत्स्य पकाउने मन गरी * राजन् ! जराले जब ।
निस्केथ्यो टुकुरा उही मुशलको * बाँकी रहेको तब ॥११॥
टुप्पामा शरको जड्यो खुशि हुँदै * टुक्रा त्यही व्याधले ।
फालेथे जलमा धुलो लगि जहाँ * घोटेर मानीसले ॥
उम्र्यो झार बनेर खड्गसरिको * त्यो चूर्णको तेजले ।
मार्‍यो अन्धक वृष्णिका कुल सबै * सत्पात्रको श्रापले ॥१२॥

अन्धक, वृष्णि, यदुवंशको संहार, कृष्ण, बलरामको वैकुण्ठ गमन :—

राजन् ! द्वारवतीभरी शुरू भयो * उत्पात धेरै थरी ।
त्यो देखीकन चित्त व्याकुल भयो * श्री कृष्णको बेसरी ॥
आफ्ना पुत्र र बन्धु बान्धव सबै * डाकर भन्नूभयो ।
उल्कापात हुँदैछ जुन् किसिमले * त्यो नाशको चिन्ह हो १३
जाऊँ तीर्थ प्रभासमा सब जना * छाडेर द्वारावती ।
शान्तीखातिर दान, यज्ञ गरुँला * हामी सकेको जति ॥
त्यो आज्ञा हरिको सुनेर सबले * सामग्रि जम्मा गरी ।
छाडी बालक, पत्निलाइ घरमा * एकसी लिई बेसरी ॥१४॥
आफाफ्ना रथमा चढीकन हिंडे * प्रेरित भई कालले ।
पौंचे तीर्थ प्रभासमा सब जना * अत्यन्त उत्साहले ॥
गर्दै स्नान सुवर्ण, गोधन दिए * डाकी गुणी ब्राह्मण ।
टाँगी पाल बसे कती चउरमा * छाप्रो बनाईकन ॥१५॥
देखे उद्धवले त्यहाँ सब जना * जम्मा भएका जब ।
जाने 'वंश विकाश हुन्छ यदुको * सम्पूर्ण चाँडै अब' ॥
मागी ती यदुवीरका संग बिदा * ढोगी मुरारीकन ।
बद्रीतर्फ गई कठोर तपमा * आफ्नू लगाए मन ॥१६

सन्ध्याकाल हुँदा भए सकल ती * जम्मा ठुलो चौरमा ।
ल्याएको मदिरा पिए थरि-थरी * आनन्दका साथमा ॥

श्री कृष्ण, बलराम स्वर्गारोहण

श्री कृष्ण र व्याधाको वार्तालाप

लागे गर्न विवाद मत्त भइ ती * बर्ता हुँदा वारुणी ।
छाडे चिन्ह बढेर जोश सबले * आफ्ना बिराना पनी॥१७
भन्दै 'वीरहरू अनेक निदमा * मार्‍यो यही दुष्टले' ।
मारेथे कृतवर्मलाइ रिसले * श्री सात्यकी वीरले ॥
त्यो देखेर रिसाइ वृष्णिकुलका * आएर योद्धा जति ।
मारी सात्यकि वीरका सँग गरे * प्रद्युम्नको सद्‌गति ॥१८
श्री योगेश्वरले उखेलो रिसले * तर्वार झैं झार त्यो ।
सामुन्ने जति पर्दथे सकलको * संहार गर्नुभयो ॥
थाले गर्न प्रहार वीरहरू ती * आपस्तमै क्रोधले ।
काटाकाट गरी ढले जमिनमा * शस्त्रास्त्रको चोटले ॥१९॥
बाबूले सुतको र वोर सुतले * आफ्नै पिताको पनो ।
घाँटी काटिदिए पिएर मदिरा * हो शत्रु मेरो भनो ॥

आफ्ना वान्धवको विनाश त्यसरी * प्रत्यक्ष देखीकन ।
आज्ञा भो बलरामले तिमिहरू * लड्छौ वृथामा किन?२०
मानेनन् हितका कुरा सब थिए * ती कालले प्रेरित ।
मेरो वात गरे अनादर भनी * मन्मा भई दुःखित ॥
जानूभो बलराम केहि नभनी * श्री सिन्धुको तीरमा ।
पुग्नूभो त्यजि देह शेष रूपले * श्री विष्णुको धाममा॥२१
लड्दा अन्धक-वृष्णि वीरहरूका * शस्त्रास्त्र टुक्रा भए ।
छाड़ेनन् तर लड्न क्रोधित हुँदै * झन् बेसरी तम्सिए ॥
फालेथे अघि लौह-चूर्ण बलले * घोटेर जुन् स्थानमा ।
उम्रयो झार भएर खड्गसरिको * त्यै सिन्धुको तीरमा ॥२२॥
थाले गर्न प्रहार झार रिसले * सोही उखेली जब ।
त्यसको चोट परेर खड्गसरिको * दैंम गए यादव ॥
सारा वीर मरे लड़ेर मुनिको * क्रोधाग्निको श्रापले ।
जो जो शेष बचे सबैकन गरे * संहार श्रीकृष्णले ॥२३॥
आफ्नू वंश गरी विनाश त्यसरी * भूभार सारा हरी ॥
डुल्दै पीपल वृक्षका मुनि पुगे * श्री कृष्ण सोही घरी ॥
पल्टे रूप लिई चतुर्भुज त्यहीं * विश्रामको खातिर ।
आयो व्याध जरा लिई मुशलको * टुक्रा जड़ेको शर ॥२४
देखेथ्यो परबाट पाउ हरिको * हल्लीरहेको थियो ।
त्यस्ले ठानि शिकार सोहि शरले * ताकेर हानीदियो ॥
लाग्यो बाण गएर त्यो चरणमा * गोविन्दको बेसरी ।
आयो व्याध शिकार हेर्न नजिकै * दौड़ेर, सोही घरी ॥२५॥
श्री योगेश्वरको प्रसन्न मुहुड़ा * देख्यो जराले जब ।
लाग्यो भन्न-'मलाई माफिदिंनुहोस्*जानीनँ हे माधव ॥'

पक्री पाउ दुवै विनीत स्वरमा * त्यस्ले भनेको सुनी ।
आज्ञा गर्नुभयो जनार्दनजिले * हाँस्तै दयालु बनी ॥२६
हे व्याधा ! मनमा नमान तिमिले* शंका र केही डर ।
त्यागी देह तिमी परंपद पछी * जाने म दिन्छु वर ॥
राजन् !खुशि भयो'जरा'प्रभुजिका* पाएर आश्वासन ।
पाए दारुकले पुगीकन त्यहीं * गोविन्दको दर्शन ॥२७॥
देखी दारुकलाई आदर गरी * आज्ञा भयो कृष्णले ।
भन्नू यादव वंशको हुन गयो * संहार जुन् चालले ॥
साता एक बितेपछी जलधिमा * डुब्नेछ द्वारावती ।
भन्नू गैकन हस्तिनापुर पनी * हामीहरूको गति ॥२८
आई पार्थ तुरुन्त द्वारवतिका * नारी, बुढा बालक ।
सारालाइ लगेर रक्षण गरुन् * तत्काल हे दारुक !

बलराम श्रीकृष्ण स्वर्गारोहण,

श्रीकृष्ण र जराको वार्तालाप

दैवाधीन भई म जान्छु तन यो * त्यागेर वैकुण्ठमा ।
भेट्नेछौ तिमिले मलाई तन यो * त्यागेपछी स्वर्गमा ॥२९॥

पाएथे वरदान आशिष दुवै * गोविन्दजीको जब ।
ढोगे दारुकले परी चरणमा * आनन्द मान्दै तब ॥
पैहेले द्वारवती पुगीकन भने * सम्चार श्री कृष्णको ।
त्यो संहार सुनेर दुःखित भए * आफ्ना सबै बन्धुको ॥३०
थाले गर्न विलाप बेसरि रुँदै * रानी, बुढा, बालक ।
घोड़ामा चढि हस्तिनापुर पुगे * तत्काल श्री दारुक ॥
जाने दारुकलाइ द्वारवतिमा * आज्ञा दिनूभो जब ।
आफाफ्ना बढिया विमानहरुमा * आएर धौता सब ॥३१॥
लावा पुष्प छरेर दुन्दुभिहरू * बाजा बजाईकन ।
हे राजन् ! सबले गरे स्तुति तथा * श्री कृष्णको दर्शन ॥
आफ्नू सूक्ष्म लिई स्वरूप , अरुले* जान्नै नसक्ने गरी ।
पाल्नूभो निज धाममा तन त्यजी * श्रीकृष्ण सोही घरी ॥३२

वसुदेव-देवकी र कृष्णका मुख्य-मुख्य रानीहरूको देह त्याग :—

राजन् ! दारुक हस्तिनापुर पुगे * सानन्द अर्को दिन ।
पाए दर्शन पाण्डु-पुत्रहरूको * दर्बारमा गैकन ॥
सारा अन्धक, वृष्णिवंश जसरी * संग्राम गर्दै मरे ।
रोई श्रीहरिको हुकुम् जति सबै * विस्तार तिन्ले गरे ॥३३
त्यो संचार सुनेर पाण्डवहरू * अत्यन्त दुःखी भए ।
यस्तो के हुन सक्छ संभव भनी * आश्चर्य मानी लिए ॥
हेर्छु यादवको म द्वारवतिमा * कस्तो छ ऐल्हे स्थिति ।
भन्दै पार्थ हिंडे चढेर रथमा * सन्ताप मानी अति ॥३४
देखे शून्य समान झैं विजयले * द्वारावती कृष्णको
बाबा श्री वसुदेव मूर्छित थिए * चिन्ता परी पुत्रको ॥

देखी अर्जुनलाइ राज-महिषी * सारा भई विह्वल ।
थाले गर्न विलाप, झन् हुन गयो * चौतर्फ कोलाहल ॥३५॥
चिंताग्रस्त भए धनञ्जय पनी * देखेर त्यस्तो स्थिति ।
ढोगे श्री वसुदेवका चरणमा * पक्रेर हे भूपति !
काखामा वसुदेवले प्रिय गरी * राखेर रोईकन ।
थाले गर्न विलाप संझि हरिको * सेवा तथा सद्‌गुण ॥३६
फाली हामिहरू सबैकन ठुलो * यो दुःखको सिन्धुमा ।
छैनन् आज यहाँ उपस्थित, गए * गोविन्द वैकुण्ठमा ॥
हे बाबू ! वशमा थिए सुतहरू * त्रैलोक्य जुन् वीरको ।
तिन्ले हेर्न सके बसेर कसरी * संहार ती बन्धुको ॥३७॥
रोकेनन् सबलाई लड्न नदिई * श्री कृष्णजीले किन ?
इच्छाले हरिकै भयो स्वजनको * संहार हे अर्जुन !
करूलाई दिनु दोष बन्धुवधको * मैले तिमी नै भन !
जानी दैवगती विचित्र म बसें * सन्तोष मानीकन ॥३८॥
श्री योगेश्वर भन्दथे अघि कुनै * चर्चा चलेका घरी ।
जो हुन् पार्थ त्यही म हूँ, बुझिलिनू * संसारले राम्ररी ॥
सोही कारण भन्दछु म तिमि हौ * श्री कृष्ण झैं अर्जुन ।
सुम्पन्छु तिमिलाइ द्वारवतिमा * छन् जो बचेका सुन ॥३९
बाबू ! आइपुग्यौ तिमी बखतमा * हाम्रो ठुलो भाग्यले ।
त्यागी भोजन मर्दछु अब, अरू * बाँचूँ म कुन् आसले !
बोले श्री वसुदेवको सुनि कुरा * सम्झाउदै अर्जुन ।
देख्दा कृष्णविहीन आज पृथिवी * आत्तिन्छ मेरो मन ॥४०
जानूपर्छ त्यहीं, त्यजीकन गए * सर्वस्व हाम्रा जहाँ ।
गर्नें सोख गरी सक्यौं अब बसी * के गर्नु व्यर्थैं यहाँ ॥

पैहे राख्दछ्छ हस्तिनापुर लगी * सम्पूर्ण यी यादव ।
सुन्पन्छ्छ गइ वज्रनाभकन नै * * त्यो राज्य-भारा सब ॥४१।
झ्याली द्वारवती भरी पिटिदिनू * चाँड़ो सबैले सुनुन् ।
सारा मानिस हस्तिनापुर छिटै * जाने तयारी गरुन् ॥
रानी जो हरिको वियोग ननिको * खप्तै थिए यातना ।
सारालाइ दिए बसी विजयले * शिक्षा तथा सान्त्वना ४२
उर्दी अर्जुनको भने पुरभरी * झ्याली पिटी दूतले ।
लैजाने जति वस्तु तत्पर भई * बाँधे सबै व्यक्तिले ॥
प्रातः काल हुँदा उठी विजयले * आफैं गरी तर्खर ।
गर्नै दाह क्रिया सबै चिजहरू * बाधे रही त पर ॥४३॥
रानी सोह्र हजार आठ विधवा * मामा लिई साथमा ।
पौंचे तीर्थ प्रभास, वंश यदुको * संहारको स्थानमा ॥
देखेथे वसुदेव देवकिजिले * त्यो स्थानलाई जब ।
त्यागे प्राण भनेर व्याकुल हुँदा * 'हे कृष्ण हे माधव' ॥४८
रानी आठ प्रधान औ अरु त्यहाँ * जानेहरू जो थिए ।
धेरैले प्रभुलाइ सम्झि मनले * त्यो देह त्यागीदिए ॥
श्री प्रद्युम्न र साम्ब आदि सबका * रानीहरूले पनी ।
त्यागे देह भएर विह्वल रुँदै * हा प्राणप्यारा ! भनी४५

देखे गती सकलको जब पार्थले त्यो ।
मूर्छापरे सरि भए, पछि चेत आयो ॥
दाह क्रियादि सबको क्रमले गरेर ।
फर्कें तुरुन्त सबलाइ सँगे लिएर ॥४६॥

द्वारकाबाट फर्कंदा भिल्लहरूले चुट्नु, लुट्नु :—

हे राजन् ! बलरामको र हरिको * त्यो देह खोजीकन ।
आफैं दाह क्रिया गरे विजयले * साह्रै दुखाई मन ॥
भोली बुड्दछ सिन्धुमा प्रभुजिको * यो श्रेष्ठ द्वारावती ।
आजै निस्कनुपर्छ हामिहरूले * चाँडै सकेको जति ॥४७
भन्दै अर्जुनले अनेक रथ औ * गाड़ाहरूमा पनि ।
सामग्री धन रत्न जो जति थियो * संपूर्ण राखे अनि ॥
रानी बालक वृद्ध बन्धुहरू जो * बाँकी बचेका थिए
पाल्कीमा रथमा सुरक्षित गरी * तिनलाइ राखीलिए ॥४८
रक्षा गर्न भनेर सैनिकहरू * राखेर चारैतिर ।
निस्के अर्जुन ती सबैकन लिई * द्वारावती बाहिर ॥
सारा यादव फौज त्यो किसिमले * बढ्दै अगाड़ी गयो ।
बढ्दै सागरले तुरन्त पुर त्यो * सारा डुबाई दियो ॥४९॥
नाघ्दै ग्राम अनेक पञ्चनदमा * पुग्दा भए ती जब ।
संध्याकाल हुँदा बसे थरि-थरी * डेरा बनाई सब ॥
लुट्ने मानिस, संपती पथिकको * डाकू रहन्थे जहाँ ।
डेरा पर्न गएछ ती सकलको * थाहै नपाई त्यहाँ ॥५०॥
यौटा अर्जुन मात्र रक्षक त्यहाँ * देखी ठुलो फौजको ।
आए दुष्ट लिएर अस्त्र करमा * इच्छा गरी लुट्नको ॥
लागे चुट्न पछाड़िबाट सहसा * डाकूहरूले जब ।
हाहाकार परेर आत्तिन गए * सम्पूर्ण ती यादव ॥५१॥
पाए स्त्री धन रत्न मालहरू जो * डाकूहरूले जति ।
साम्ने अर्जुनकै लगे बलजफत * तानेर हे भूपति !

डाकूलाई सशस्त्र सैन्यहरूले * रोके सकेको जति ।
लागे भाग्न पछाडि टिक्न नसकी * सेना डराई अति ॥५२॥
त्यो देखेर विषाद मानि धनुमा * ताँदो चढाऊँ भनी ।
आँटेथे तर त्यो चढेन र भए * अत्यन्त दुःखी तिनी ॥
बिर्से शस्त्रहरू समस्त अघिका * मोहित् हुनाले गरी ।
जाने दैवगती विचित्र मनमा * चिंता परो बेसरी ॥५३॥
आए फेरि सबै मिलेर सहसा * डाकू अगाडी सरी ।
रानी श्री हरिका लगे बलजफत् * तानेर सोही घरी ॥
कोही लाज त्यजी गए खुरुखुरू * छोड्‌ना भनी दुष्टले ॥
भागे कोहि कतै, त्यहीं कति लड़े * मूर्छा परी शोकले ॥५४
त्यो देखेर रिसाइ फेरि बलले * ताँदो चढाए तर ।
चाँडै अर्जुनको समाप्त हुनगो * ठोक्काभरीको शर ॥
टुप्पाले धनुकै अनेक अरिका * सातो हरे तापनी ।
ती पापीहरूलाइ जित्न नसकी * दुःखी भएथे तिनी ॥५५
घेरै नै खलका परेर करमा * रानी हरीका गए ।
जो जो शेष बचे सबै विजयका * सामू उपस्थित् भए ॥
स्त्री, बूढा, शिशुको र सैन्यहरूको* देखी ठुलो दुर्गति ।
लामू सास लिंदै भने विजयले * 'दैवी विचित्रा गति' ॥५६॥
हे राजन् ! बलवान हो समय नै * मानीस हुन् निर्बल ।
हर्थे स्त्री धन-रत्न, नत्र कसरी * हाम्रा सबै ती खल ॥
जस्को श्रेष्ठ थियो पराक्रम, ठुलो * कीर्ति तथा गौरव ।
जो देखी डर मान्दथे सुरहरू * सम्पूर्ण ती यादव ॥५७॥
इच्छाले हरिको समुद्र तटमा * बर्ता पिई वारुणी ।
गर्दै युद्ध मरे परस्पर सबै * उन्मत्त जस्ता बनी ॥

शोभा भव्य थियो सबै तरहले * द्वारावतीको तर ।
ऐल्हे सागरमा डुबेर जल नै * देखिन्छ चारैतिर ॥५८॥
मैले शस्त्रहरू प्रहार रणमा * जो जो अघी गर्दथें ।
त्यस्को याद रहेन बिर्सन गई * लाचार ऐल्हे भएँ ॥
ठीक्को देख्नुहुँदैछ यो समरमा * रित्तिन्नथ्यो बाणले ।
यौटा बाण रहेन रित्तिन गयो * सम्पूर्ण दुर्दैवले ॥५९॥
जस्ले युद्ध गरी सुरासुर सबै * एक्लै पनी जित्दथ्यो ।
डाँकूका संगमा पराजित भई * बाँचीरहेकै छ त्यो ॥
योद्धा श्रेष्ठ, बली र वैभव हुने * राजा भए तापनी ।
वेला आइपुगेपछी, बुझिलिनोस् * त्यो नाश होला मनी ॥६०
ती दुःखीहरुलाइ यो किसिमले * शान्ती दिई राम्ररी ।
जो जो शेष रहे सबैकन लिई * हिंड्दा भए त्यो घरी ॥
इन्द्रप्रस्थ पुगेर सोहि दिनमा * बिश्राम गर्दा भए ।
भोलीपल्ट सहर्ष राज्य अभिषेक * श्री वज्रलाई दिए ॥६१॥
रानी श्रीहरिका त्यहीं महलमा * राखे सुरक्षा गरी ।
रक्षा खातिर राज्यको त्यहिं रहे * सेनाहरू त्यो घरी ॥
बाँकी यादव जो थिए अरु त्यहाँ * आफ्ना हितैषी जन ।
तिनलाइ पनि ग्राम औ नगरमा * राखे मिलाईकन ॥६२॥

दुःखी अर्जुनलाई व्यासको शिक्षा :—

साम्राज्य भार खुशिले दिइ वज्रलाई ।
राखौं सुरक्षित सबै यदुवीरलाई ॥
योद्धा धनञ्जय भई मनमा मलोन ।
श्री व्यासजीसित गए हित अर्ति माग्न ॥६३॥

देखे दीन मलीन व्यग्र मुनिले * सामू खड़ा अर्जुन।
गर्दै स्वागत एक आसन दिई * सोधे डराईकन॥
देख्छु श्रीहत औ मलीन बहुतै * के हेतु तिम्रो मुख।
आयौ व्यग्र हुँदै परेर कि तिमी * केही नराम्रो दुख॥६४
बाबू ! स्नान गर्‍यौ अशुद्ध जलले* हत्या गर्‍यौ विप्रको।
की बा भोग गर्‍यौ रजोवति कुनै * स्त्री कर्कशा दुष्टको॥
अर्को हेतु छ की पराजय भयो * तिम्रो कुनै युद्धमा।
सुन्छु भन्न हुने भए मन सबै * मेरो तिमी सामुमा॥६५
यस्तो प्रश्न सुनेर व्यास मुनिको * बिन्ती गरे पार्थले।
पाल्नुभो निजधाममा प्रभु, भएँ * दुःखी त्यही शोकले॥
योद्धा अन्धक,वृष्णि,भोज यदुका * जो जो प्रतापी थिए।
आफै युद्ध गरी प्रभासतटमा * सम्पूर्ण मर्दा भए॥६६
रानी श्री हरिका लिएर म यता * फर्कीरहेको घरी।
नारी-रत्न लगे अहीरहरूले * मेरै अगाड़ी हरी॥
डाकू मार्न भनी कठोर श्रमले* नाँदो चढाएँ तर।
शक्ती क्षीण हुँदै गयो र सकियो * ठोक्राभरीको शर॥६७॥
अस्त्र ज्ञान हुँदा विलुप्त, मनले * सम्झी मुरारीकन।
साह्रै व्यग्र भएँ मुने ! अब वृथा * ठान्छु म यो जीवन।
साह्रै दिक्क भएर श्री विजयले * बिन्ती गरेको सुनी।
लागे भन्न बुझाइ बात हितको * श्रीव्यास ज्ञानी मुनी॥६८
हे बाबू ! जति छन् प्रपञ्च भवका* सम्पूर्ण हुन् अस्थिर।
त्यस्लाई सुख प्राप्त हुन्न कहिल्यै * जो मान्छ नित्य स्थिर॥
ऐल्हे जो भवितव्यले हुन गयो * त्यस्लाइ रोकौं भनी।
लाखौं यत्न गरुन् तथापि नभई * छाड्दैथ्यो त्यो पनी॥६९

जो जो अंश लिएर देवगणको * पैदा भए लोकमा ।
पूरा काम गरेर ती सब मिले * सारा त्यही देवमा ॥
गर्छन् पालन सृष्टि नाश सहजै * जो व्यक्ति यो विश्वको ।
तिन्ले रोक्न थियो कठिन् कति कुरा* संग्राम ती बन्धुको ॥७०
रोकेनन् तर कालको गति ठुलो * जानेर तिन्ले जब ।
तिन्का तिम्ति वृथा छ गर्नु तिमिले* यो शोक, चिन्ता अब ॥
कालैले बल दिन्छ दुर्बल पनी * पार्नें त्यही काल हो ।
गर्नू पालन, सृष्टि, नाश पनि ता * त्यै कालको काम हो ॥७१॥
सम्झाए मुनिले सबै तरहले * श्री पार्थलाई जब ।
केही शान्ति मिले र भ्रान्ति मनको * तिन्को गएथ्यो सब ॥
फर्की अर्जुन हस्तिनापुर गए * मागी बिदा सादर ।
गर्दा धर्मकुमारका सँग कुरा * आँसू गिरे बर्बर ॥७२॥

महाभारत मुशलपर्व समाप्त ।

गाईका अंगमा देवता हरूको निवास

महाभारत स्वर्गारोहणपर्व

प्रारम्भः

पाण्डवहरूको महाप्रस्थान, बाटोमा चार भाइ, द्रौपदी गिर्दा त्यसको कारण युधिष्ठिरले बताउनु—

वैशम्पायनले भने—जब त्यजी * जानूभयो श्री हरि ।
तिनको वंश भयो विनाश द्विजको * त्यो श्राप ठूलो परी ॥
त्यो सम्चार सुनेर धर्म-सुतले * मन्मा गरी निश्चय ।
भन्नूभो अब हुन्छ भाइहरू हो ! * हामी सबैको क्षय ॥१॥
सोही कारण जानुपर्दछ छिटै * श्री उत्तरा पन्थमा ।
हाम्रो हुन्छ भनेर जान सबले * कल्याण त्यै स्थानमा ॥
यस्तो बात गरेर भूषण-लुगा * त्यागी सबै राजसी ।
पैह्री वल्कल विप्र-आदि सबको * पूजा गरेथे बसी ॥२॥
वैश्यापुत्र युयुत्सु राज्यभरिको * हेर्चाहमा राखिए ।
सारा कौरव वीरका अधिपती * राजा परीक्षित भए ॥
बाँकी यादव वीरका हुन गए * श्री वज्र नै भूपति ।
राखे रक्षक रूपमा थरि थरी * सेना र सेनापति ॥३॥
राजन् ! श्री वसुदेव दम्पति तथा * गोविन्दलाई पनी ।
राखी विप्रहरू जलाञ्जलि दिए * कर्तव्य हो यो भनी ॥
डाकी विप्र, मुनी, ऋषीश्वर तथा * ज्ञानी, गुणी, सज्जन ।
गाई वस्त्र सुवर्ण अन्न धन औ * मीठो दिए भोजन ॥४॥
डाकी योग्य प्रजा, समस्त पुरका * आफ्ना हितैषी जन ।
मागे जान बिदा युधिष्ठिरजिले * आनन्द मानीकन ॥
त्यागी मोह समस्त बन्धु, पुरको * प्रासादको, राज्यको ।
राखी चञ्चल चित्तमा कमल झैं * पाऊ दुवै कृष्णको ॥५॥
पाँचै भाइ र द्रौपदी लिइ, महा- * प्रस्थानको खातिर ।
निस्केथे वनवासको बखत झैं * प्रासादको बाहिर ॥

त्यो देखेर रुँदै हिंड़े पछि पछी * सम्पूर्ण नारी-नर ।
सम्झाई नृपले भने पछि सबै * फर्केर आए घर ॥६॥
यौटा श्वान र सुन्दरी द्रुपदजा * पाँचै जना पाण्डव ।
गर्दै पालन धर्म, पूर्वतिर नै * बढ्दै गएथे सब ॥
नाघ्दै ग्राम, नदी र पर्वत पुगे * ती सिन्धुको तीरमा ।
लागे भन्न प्रकट भएर सहसा * श्रीअग्नि त्यै स्थानमा ७
यस्को काम रहेन गाण्डिव धनू * फालुन् यहीं पार्थले ।
मागेथें म गई दिए वरुणले * तत्काल, त्यै हेतुले ॥
फिर्ता गर्नुपर्‍यो लगी वरुणजी * लाई भनेथे जब ।
फाले सागरमा धनू विजयले * चाहिन्न भन्दै अब ॥८॥
राम्रा दक्षिण सिन्धुका तटहरू * हेर्दै अगाड़ी गए ।
शोभा उत्तरमा सुमेरु गिरिको * देखेर खुशी भए ॥
पृथ्वी पूर्ण प्रदक्षिणा गरुँ भनी * इच्छा र उत्साहले ।
नाघ्दै पर्वत औ ठुला बगर ती * बढ्दै गए वेगले ॥९॥
त्यै बेला पथमा लड़ीकन मरिन् * श्री द्रौपदी सुन्दरी ।
सोधे धर्मकुमारलाई अड़िई * श्री भीमले त्यो घरी ॥
दाजू ! पाप तथा अधर्म कहिले * गर्दिनथिन् यी सती ।
भन्नोस् कारण के परीकन भयो * यिनको यहाँ दुर्गति ?१०
भाइको सुनि त्यो कुरा, नअड़िई * बोल्दा भए भूपती ।
बढ्ना प्रेम गरेर श्री विजयकै * पैहले मरिन् यी सती ॥
देखेथे सहदेव क्यै पर गई * लोटी धरामा मरे ।
सोधे धर्म-कुमारलाइ यिनिले * दुष्कर्म कैहले गरे ॥११॥
आज्ञामा बरु चल्दथे हजुरकै * त्यागी अहं भावना ।
कस्तो पाप गरेर भोग्नु यसरी * यिनले पर्‍यो यातना ॥
तिनको प्रश्न सुनी सवेग पथमा * हिंड्दै दिए उत्तर ।
यिनको दृष्टिमहाँ थिएन अरु क्वै * सद्बुद्धिवाला नर ॥१२॥

बाठो हुँ म भनेर गर्व मनमा * बर्ता हुनाले गरी ।
यिन्को मृत्यु भयो यती भनि हिंड़े * भूपाल झन् बेसरी ॥
केही दूर गई ढले नकुलजी * देखेर श्री भीमले ।
सोधे धर्म-कुमारलाइ यि मरे * कुन् दोष वा पापले ॥१३
आफ्नू बुद्धि र रूपमा नकुलको * ठूलो अहङ्कारले ।
यिन्ले मर्नुपर्‍यो र गर्छ जति जो * त्यो भोग्छ त्यै व्यक्तिले ॥
यस्तो बात भनेर धर्म-सुतले * ठानी वृथा पखन ।
आऊ भीम ! भनी सरासर हिंड़े * हेर्दै नहेरीकन ॥१४॥
यौटा श्वान र तीन भाइ त्यसरी * जाँदा भए क्यै पर ।
योद्धा पार्थ पनी ढले जमिनमा * तत्काल एकातिर ॥
सोधे छक्क परेर टक्क अड़िई * श्री भीमले सादर ।
गर्थें पालन धर्मको र यिनि हुन् * श्रीकृष्णरूपी नर ॥१५॥
यिन्को मृत्यु हुने बताउनुहवस् * हे भूपती ! कारण ।
हिंड्दै भन्नुभयो युधिष्ठिरजिले * हे भीम बाबु ! सुन ॥
मार्छू शत्रु सबै म एक दिनमा * भन्ने प्रतिज्ञा गरे ।
पूरा त्यो नगरी, घमण्ड मनमा * बर्ता हुँदा यी मरे ॥१६॥
भन्दै बात यती सरासर गए * बढ्दै अगाड़ीतिर ।
शक्ती-क्षीण भई गिरे पृथिविमा * श्री भीम केही पर ॥
हे दाज्यू ! म पनि ढलें किन यहाँ * थाहा भए कारण ।
भन्दै जानुहवस् प्रसन्न मनले * हेर्दै नहेरीकन ॥१७॥
हिंड्दै भन्नुभयो युधिष्ठिरजिले * बिन्ती सुनी भीमको ।
बढ्ता भोजन गर्नु भीम तिमि मैं * हो दोष मानीसको ॥
हे भाइ ! बलको घमण्ड मनमा * तिम्रो हुनाले अति ।
अर्कालाई गनेर तुच्छ अहिले * तिम्रो भयो यो गति ॥१८

यस्तो साफ जवाफ नफर्किकन नै * श्री भीमलाई दिई ।
लागे धर्म-कुमार हिँड्न अघिझैं * त्यो श्वान साथै लिई ॥
रानी द्रौपदि चार भाई पथमा * प्रारब्धले नै मरे ।
भन्दै धर्म-कुमार दुःखित भई * सन्ताप ठुलो गरे ॥१९

इन्द्र-युधिष्ठिर संवाद र धर्ममा दृढ रहेर स्वर्ग जानु :—

राजन ! शब्द ठुलो गरेर मनसा * थर्काउँदै त्यो स्थल ।
आयो एक विमान स्वर्गपुरिको * पार्दै दिशा उज्ज्वल ॥
वहाँ इन्द्र विमानबाट, नजिकै * आएर भूपालको ।
वाणी नम्र गरी भने विनयले * कल्याणको बात यो ॥२०॥
ल्याएको छु विमान हे नरपते ! * यस्मा बसी स्वर्गमा ।
जाऊँ, हिँड्नुहवस् यही शरिरले * आनन्दका साथमा ॥
बोले धर्मकुमार आदर गरी * आज्ञा सुनी इन्द्रको ।
आज्ञा गर्नुभयो जती सब कुरा * स्वीकार गर्छु म त्यो ॥२१
रानी द्रौपदि चार भाइ पथमा * लोटेर मेरा मरे ।
जान्थें स्वर्ग सँगै लिई हजुरले * तिन्को व्यवस्था गरे ।
लागे भन्न सुरेन्द्र धर्मसुतले * बिन्ती गरेको सुनी ।
पैल्हे स्वर्ग पुगे मरी हजुरका * भाई र रानी पनी ॥२२॥
तिन्को खातिरमा वृथा हजुरले * पर्दैन चिन्ता लिन ।
गर्दैछन् सुख भोग, पुण्य फल ती * आनन्द मानीकन ॥
लागे सादर भन्न धर्म-सुत त्यो * बिन्ती सुनी इन्द्रको ।
मेरो भक्त छ श्वान एक सँगमा * इच्छा छ लैजानको ॥२३
लागे भन्न सुरेन्द्रजी हजुर झैं * धर्मज्ञ भूपालले ।
यस्तो तुच्छ विचार राख्नु मनमा * हो व्यर्थ, अज्ञानले ॥
हो यो श्वान अशुद्ध जात सँगमा * यस्लाइ राख्यो भने ।
धर्म भ्रष्ट र स्वर्गको सुख कुनै * पाइन्न शान्ती दिने ॥२४

सोही कारणले प्रसन्न मनले * यस्लाइ त्यागी दिनोस् ।
जाऊँ स्वर्ग विमानमा बसि ठुलो * आनन्द भोग्नूहवस् ॥
बोले धर्म-कुमार हे सुरपते ! * साँचा कुरा हुन् तर ।
आयौं हामि सँगै र मान्दछु ठुलो * यो श्वान मेरो भर ॥२५
रक्षा दुर्बलको र आर्त जनको * गर्ने छ मेरो प्रण ।
सोही कारणले म त्याग्न सहसा * आँटे पनी सक्तिनँ ॥
लागे भन्न सुरेन्द्र फेरि नृपको * इच्छा बुझी सादर ।
गर्छन् दान र धर्म-यज्ञहरु जो * स्वाध्याय ज्ञानी नर ॥२६
त्यस्मा दृष्टि पर्‍यो भने कुकुरको * हुन्छन् सबै निष्फल ।
राम्रा धर्महरू गरे पनि कुनै * पाइन्न त्यस्को फल ॥
सक्नूधो जब त्याग्न उत्तम गुणी * भाई र रानीकन ।
त्याग्दा श्वान हजूरलाइ यसरी * गाह्रो परेको किन ? ॥२७
बोले धर्मकुमार—हे सुरपते ! * सम्पूर्ण संसारमा ।
चिन्ता गर्नु वृथा छ, जो मरिसके * ती व्यक्तिका निम्तिमा ॥
बाँचुन्जेल रहन्छ व्यक्तिहरुको * सम्बन्ध प्राणीसित ।
मनलाइ सकिन्न पार्न बलले * वा यत्नले जीवित ॥२८
त्रासी औ भयभीत, बालक तथा * नारी दुखी सज्जन ।
आफ्नू आश्रित व्यक्ति औ शरणमा* आएर पर्नेकन ॥
त्याग्नेछैन भनी गरें प्रण स्वयं * मैले त्यसै कारण ।
त्याग्दा पाप मलाइ लाग्दछ भनी * आत्तिन्छ साह्रै मन ॥२९
आफ्नू आश्रित श्वानलाइ यसरी * त्यागेर यो स्थानमा ।
एक्लै स्वर्ग म जान्नँ, श्रेष्ठ सुख वा* आनन्दका लोभमा ॥
राजन् ! वासवलाइ धर्म-सुतले * त्यस्तो दिंदा उत्तर ।
त्यागी श्वान स्वरूप धर्म सहसा * आफैं भए हाजिर ॥३०॥

ढोगे दिव्य स्वरूपको चरणमा * तत्काल तो भूपले ।
देखी प्रेम सहर्ष नम्र स्वरमा * शिक्षा दिए धर्मले ॥
हे बाबू ! म हुँ धर्म द्वैतवनमा * देख्यौ बकुल्लो हुँदा ।
तिम्रो धर्म रहेछ सुस्थिर भनी * जानें परीक्षा लिंदा ॥३१॥
त्यागी भाइहरू गुणी नकुलकै * माग्यौ त्यहाँ जीवन ।
बाँचे भाइहरू सबै, वर दिएँ * मैले त्यसै कारण ॥
मेरो आश्रित भक्त हो शरणमा * आयो भनी श्वानको ।
बर्ता स्नेह गरी स्वयं त्यजिदियौ * आनन्द जो स्वर्गको ॥३२

यो कार्यले खुशि भएँ, तिमिदेखि ऐले ।
राजा तिमीसरि भएन, कुनै पहीले ॥
छैनन् उपस्थित, हुने पनि आस छैन ।
जाऊ सदेह अब स्वर्ग र गर्नु चैन ॥३३॥

युधिष्ठिर सदेह स्वर्ग जानु र मायामय नरकमा आफ्ना बन्धुहरू देखेर त्यहीं बस्ने निश्चय गर्नुः

साक्षात् धर्म तथा युधिष्ठिर दुवै *-को बात हुन्थ्यो जहाँ ।
आए भेट्न भनी विमानहरुमा * सम्पूर्ण द्यौता तहाँ ॥
केही बेर गरी परस्पर कुरा * संम्मानका साथमा ।
राखे धर्म-कुमारलाइ रथको * ती देवले माझमा ॥३४॥
लागे जान उड़ेर स्वर्ग, पथ औ * पार्दै दिशा उज्ज्वल ।
जाने स्वर्ग सदेह उत्तम यिनै * हुन् भूपती केवल ॥
राजा कोहि भएन धर्मसुत झैं * ज्ञानी तथा सज्जन ।
गर्थे नारद आदि देव ऋषिले * भूपालकै वर्णन ॥३५॥
सुन्दै आफ्नु गुणानुवाद खुशिले * ती स्वर्ग पौंचे जब ।
लागे खोज्न तुरुन्त भाइहरु औ * आफ्ना सबै बान्धव ॥
देखे सिद्ध तपस्वि औ वसुहरू * राजर्षि, ज्ञानी, मुनि ।
धर्मात्मा जन औ मरुद्गण तथा * सम्पूर्ण द्यौता पनि ॥३६॥

देखे भूपतिले सुयोधनजिको * सम्मान वीरोचित ।
सारा कौरव स्वर्गका अधिपती * श्री इन्द्र झैं शोभित ॥
त्यो देखेर रिसाउँदै मनमनै * फर्केर अकीतिर ।
सोधे देवहरू सबैसित त्यहाँ * क्यै उच्च पारी स्वर ॥३७
जस्का निम्ति भयो दुवै तरफको * संहार संग्राममा ।
योद्धा शेष रहेन शून्य हुन गो * जस्ले गरी लोकमा ॥
त्यस्ता कौरवले अलभ्य गति यो * पाए भने स्वर्गमा ।
मेरा धार्मिक भाइ बन्धुहरू छन् * हे देव ! कुन् लोकमा ३८
भाई भीम र पार्थ श्री द्रुपदकी * छोरी र तिन्का सुत ।
धृष्टद्युम्न र सात्यकी र जननी * श्री कर्ण दाज्यूसित ॥
हाम्रा निम्ति दिए सहर्ष जतिले * संग्राममा जीवन ।
पाए भेट्न समस्त बन्धुहरूको * गर्नै थिएँ दर्शन ॥३९॥
पापी कौरवको म बस्न सँगमा * आँटे पनी सक्तिनँ ।
मेरा बान्धव छन् जहाँ अब त्यहीं * जाने छ मेरो मन ॥
साह्रै चित्त दुखाइ धर्म-सुतले * बिन्ती गरेको सुनी ।
ज्ञानी नारदले भने हित कुरा * हँस्तै दयालु बनी ॥४०॥
हे राजन् ! सुख-दुःख जे जति परे * संसारमा जुन् घरी ।
थामी धर्म सबै सहीकन बस्यौ * कर्तव्य पूरा गरी ॥
सोही कारण स्वर्गका सुखहरू * पायौ तिमीले सब ।
शान्तीले उपभोग त्यो गर तिमी * श्रीइन्द्र जस्तै अब ॥४१
गर्नन् सादर अप्सरागण तथा * गन्धर्वले चाकरी ।
भोग्नू कल्पभरी अनेक थरिका * आनन्द राम्रो गरी ॥
राजन् ! नन्दन नामको वन सधैं * डुल्नू तिमी स्वर्गको ।
आफ्नू श्रेष्ठ विमानमा, फल त्यही * हो श्रेष्ठ सत्कर्मको ॥४२

ज्ञानी, सज्जन मात्र स्वर्गपुरिमा * हुन् आउने केवल ।
सक्तैनन् खल स्वर्ग आउन तथा * पुग्दैन तिनूका बल ॥
जस्तो स्नेह रहन्छ व्यक्तिहरुको * आपरतमा लोकमा ।
त्यस्तो प्रेम रहन्न बन्धुहरुको * आएपछी स्वर्गमा ॥४३॥
आपना शत्र र बन्धुको तिमी पनी* सम्बन्ध बिर्सीकन ।
भोग्नू योग्य छ पुण्यका फलहरू * सानन्द हे सज्जन !
शिक्षा नारदको युधिष्ठिरजिले * यस्तो सुनेथे जब ।
जोरी हात दुवै भने विनयले * आपनो इरादा सब ॥४४
रानी, भाइ र बन्धु, बान्धवहरू * मेरा रहन्छन् जहाँ ।
मान्छु स्वर्ग त्यहीं र बस्तछु पनी * आनन्द मानी त्यहाँ ॥
योद्धा भीम र पार्थलाइ कसरी * बिर्सूं म ऐहे मुनि !
सम्झन्छु दिन रात कर्णकन नै * दाजू थिए ती भनी ॥४५
मेरा निम्ति हुनेछ स्वर्ग त्यहिं नै * बस्छन् जहाँ बान्धव ।
भेट्ने ती सबलाइ गर्दछु मुने ! * इच्छा म चाँड़ै अब ॥
यस्तो बात्त सुनेर धर्म-सुतको * डाकेर यौटा चर ।
आज्ञा इन्द्रजिले दिए—नरपती- * लाई लगी सादर ॥४६॥
यिनूका बान्धव छन् जहाँ त्यहिं छिटो* ऐहे पुऱ्याई दिनू ।
गर्नेछन जब फर्कने मन यिनी * फेरी यहीं ल्याउनू ॥
आज्ञा पाइ सुरेन्द्रको अघि-अघी * हिंड्दो भयो त्यो चर ।
लागे धर्म-कुमार हिंड्न चर त्यो * जान्थ्यो जता त्यैतिर॥४७
नाघी स्वर्ग, बढेर दक्षिण दिशा * जाँदा भए तीं जब ।
आयो दुर्गम मार्ग कण्टकहरू * घेरै भएको तब ॥
चारै तर्फ छ अन्धकार पथमा * देखिन्न क्यै राम्ररी ।
बाटाका तरवार झैं रुखहरू * कोथैं नराम्रो गरी ॥४८॥